НКО — УСРР
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
СОЦІЯЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВІДДІЛ

ACADÉMIE DE SCIENCES D'UKRAINE
CLASSE DES SCIENCES SOCIALES-ÉCONOMIQUES

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!
Prolétaires de tous les pays unissez-vous!

В. АНТОНОВИЧ

ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ

ТОМ I

W. ANTONOVYTCH

OEUVRES

ÉDITION COMPLÈTTE

T. I

У КИЄВІ — 1932 — KIIV

НКО ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК УСРР
СОЦІЯЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВІДДІЛ

ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
CLASSE DES SCIENCES SOCIALES ET ECONOMIQUES

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!
Proletaires de tous les pays, unissez-vous!

В. АНТОНОВИЧ

ТВОРИ

ТОМ I

W. ANTONOVYTCH

OEUVRES

T. I

У КИЄВІ 1932 KYIV

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку" „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

Відп. редак. К. М. Мельник-Антонович
Літредактор передмови Т. М. Гавриленко
Техредактор С. М. Скомський
Здано до друкарні 4.VI.1929 р.
Підписано до друку 1.VIII.1932 р.

Київський Обліт № 232. Тираж 1.200. Зам. № 248.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук (Цитаделя 9).

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

В українській передреволюційній буржуазній історичній науці другої половини XIX ст. В. Антонович посідає, як це не раз зазначали, поважне, а для певного періоду навіть чільне місце. Це постало не тільки завдяки його науковим дослідам та виданням низки джерел, але також і тому, що з під його керівництва вийшло чимало дослідників, які здебільшого продовжували напрям його роботи. Тематика цих дослідів була найбільше пов'язана з февдальними часами на Україні; студіювали найбільше суспільні явища того часу. Це було загальне явище тоді, бо зацікавлення аналогічною тематикою маємо і в польській та російській історіографії.

По цей час ми не маємо, крім хронологічної та схематичної каталогізації, всебічного висвітлення ні економічних та суспільних стосунків, ні ідеологічних буржуазних течій XIX ст. на Україні. Проте все ж можна сказати, що розвиток капіталістичних стосунків після 1861 року, великодержавна націоналістична політика царату на Україні, деякі певні вияви февдальних традицій польської шляхти щодо історичної місії Польщі, пристосованих до нових умов другої половини XIX ст. — це було загальне тло, на фоні якого довелося працювати В. Антоновичеві та його учням і дослідникам, що провадили свої наукові студії під його впливом. Всі вони не стоять осторонь тої клясової боротьби, яка широко розгортається на Україні після реформи, коли капіталізм руйнував старі кріпацькі умови життя людини.

В цих нових умовах і довелося працювати В. Антоновичеві. На його науковій продукції, безумовно, вони також позначилися. Він, як визначають, своїми поглядами належав до народників. Цей народницький світогляд окреслився у нього ще в 50 — 60-х рр. Вірний йому залишився він і пізніше, тільки модифікуючи та відповідним чином пристосовуючи його до нових умов життя. Про це свідчить один лист його з с. Романівки (25. VIII 1895 р.) до свого товариша на громадському полі Б. С. Познанського. У цій спробі оглянутися на свій перейдений життьовий шлях

В. Антонович писав: „що ми захоплювалися, були оптимістами — це вірно, але вірно також і те, що ми потрапили в течію живу, відповідну станові нашої країни та її майбутньому і загальним вимогам европейського поступу. Для мене кращою перевіркою служить те, що оце вже майже минуло 40 років, половина нас повмирала, але залишилась вірна раз прийнятому напрямкові — друга, що залишилася, половина з білим волоссям так само гаряче віддана своїй ідеї, — як була у молодечому азарті. Також і кожний з нас працював щиро на її користь на якому то ні було терені“. („Україна“, 1928, кн. 5, ст. 105). Вірний цій народницькій ідеології Антонович лишився і пізніше. Проходить, обминаючи його, боротьба революційного пролетаріяту з царатом у кінці XIX та на початку XX ст., проходить також 1905 рік, що був генеральною репетиціею 1917 року. Народництво привело В. Антоновича до української буржуазії, яка не раз використовувала його в своїх змаганнях.

Це, цілком можливо, спричинилося до того, що, коли розпочалася переоцінка нашої попередньої спадщини, — частина дослідників зазначала, що, мовляв, В. Антонович був акціонером, що він мав зв'язки з царськими жандармами. Такі заяви пояснюються тим, що ці дослідники помилково поєднали його з його однофамільцями, які справді виявили себе на такому полі. Ці приклади свідчать і про те, що при теперішній величезній роботі в галузі методології на порядку денному стоїть, так би мовити, чергове завдання — вивчати діяльність і наукову спадщину В. Антоновича та чітко і ясно, правдиво оцінити його місце в передреволюційній буржуазній історіографії. Відповідної оцінки ми по цей час не маємо, — не було відповідних матеріялів, і це не дало змоги всебічно висвітлити постать В. Антоновича за вимогами марксо-ленінової науки.

Тому на часі є видати твори В. Антоновича. Тільки ми до нього підходимо не з тією ідеалізацією, що її виявляла та затушковувала нею свої інтереси українська буржуазія, висвітлюючи діяльність В. Антоновича.

У цьому виданні дослідник, озброєний марксо-ленінововою наукою, знайде чимало важливих матеріялів для вивчення суспільно-економічних формацій на терені України. Виданням джерел та своїми дослідами — археологічними та історичними — В. Антонович дав чимало цінного для вивчення передклясового, рабовласницького та феодального суспільства на Україні, а своїми працями з XIX ст. та своїм життям — для вивчення історичних явищ часів капіталізму на Україні в XIX ст.

Розглядаючи всі ці праці Антоновича, ми завжди маємо пам'ятати відому характеристику Маркса: „Не свідомість людей зумовлює їхнє буття, а, навпаки, суспільне буття — свідомість“, себто треба розглядати працю та діяльність В. Антоновича, зважаючи на історичні умови, історію клясової боротьби того часу, коли він працював. Марксо-ленінова наука дасть, сподіваємося, відповідну оцінку і визначить місце В. Антоновича в українській буржуазній передреволюційній історіографії, визначить хиби його праць, провадячи боротьбу з ідеалізацією цієї постаті в буржуазній історіографії. Одночасно це дасть змогу розв'язати й низку питань для характеристики розвитку української історіографії XX ст. та ширше розгорнути боротьбу проти буржуазних течій, що по цей час іще мають вплив у сучасній нашій історичній науці.

К. М. МЕЛЬНИК-АНТОНОВИЧ.

ДО ВИДАННЯ І ТОМУ ТВОРІВ В. АНТОНОВИЧА.

Покійний професор Володимир Боніфатійович Антонович, як кожний дослідник, що вже має численні наукові праці, розкидані потроху по різних виданнях, віддавна мав намір звести їх докупи, дещо розвинути, доповнити, дещо цілком переробити, згідно з дальшим поступом та розвитком науки, і зафіксувати здобутки своєї довголітньої наукової праці в повнім зібранні своїх писань. Ще в половині 80-х років минулого віку він розпочав був таке видання в формі збірника окремих монографій та розвідок, об'єднаних більш-менш їх змістом. На думку автора, він мав всі свої праці звести в три-чотири томи.

Року 1885 вийшов перший том під заголовком „Монографии по истории западной и юго-западной России, В. Б. Антонович, т. I", Київ, 1885. Сюди ввійшли: 1. Очерк истории великого княжества Литовского до смерти в. к. Ольгерда. 2. Исследование о городах юго-западного края. 3. Киевские войты Ходыки — эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI — XVII столетиях. 4. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362 — 1569). 5. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви. 6. Очерк состояния православной церкви в юго-западной России с половины XVII до конца XVIII столетия. 7. Летопись Сатановского монастыря.

Другий том мали складати усі розвідки, замітки та матеріяли щодо історії суспільних верств: селянства, шляхти, козаччини та гайдамаччини; третій і четвертий томи — всі інші праці з історії внутрішнього побуту та з археології.

Як бачимо, накреслено плян дуже скромний, і в процесі видання автор, напевне, був би змушений поширити

його, додавши ще хоч зо два — зо три томи, абож залишити невиданими численні та дуже цінні дрібні замітки, рецензії, некрологи тощо.

Перший випуск „Монографій“ доволі швидко розійшовся, тепер він цілком вичерпаний і рідко знайти його в продажу. Сам автор думав про його повторне видання з деякими додатками, але обтяжений своїми науковими і громадськими працями, дедалі занепадаючи на здоров'ї, не міг здійснити того заміру так само, як не міг взятися до видання дальших випусків „Монографій“, тим більше, що свою першу історичну розвідку „Исследование о козачестве“ мав на думці ґрунтовно переробити й доповнити новими відомостями, сам визнаючи за помилкову вихідну думку цієї розвідки.

В найближчім часі по смерті В. Б. Антоновича його родина подала до друку його автобіографічні спомини, уміщені в „Літературно-Науковому Вістнику“, Київ, 1908, кн. VII — IX [1]), та початок епічної поеми про облогу козацького війська і битву під Старицею, писаний в Римі в серпні 1885 р. („Літ.-Наук. Вістн.“, 1909 р., кн. I, ст. 3 — 4). Далі в „Зап. Укр. Наук. Тов.“ в Києві, 1909, в кн. III, присвяченій пам'яті В. Антоновича, надруковано його статтю „Записка в справі обмежень української мови“. То була стисло й докладно арґументована пояснювальна записка в тім питанні, складена за дорученням київського університету у відповідь на запитання Академії Наук.

Згодом дружина покійного професора впорядкувала ще одно посмертне видання, а саме — збірку документів, в яких подаються перші чутки та звістки про початок повстання Хмельницького. Ті документи вишукав і виписав сам В. Б. у Ватиканському архіві 1897 р., одержавши спеціяльне відрядження туди од київського університету. Ця збірка вийшла, як окремий випуск, у виданні Київської Археографічної Комісії під заголовком: „Донесения папского нунция Іоанна Торресса, архиепископа Адриано-

---

[1]) Ті самі спомини С. А. Буда надрукував у російському перекладі в місцевій „Київській газеті“.

польского, о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого". Київ, 1914 р.[1]).

Може це ті самі або частина тих актів, що свого часу знайшов і надіслав був до редакції Biblioteki Warszawskiej єзуїт Маріян Горжковський, що на підставі їх редакція оголосила Хмельницького отаманом розбійників (див. Антонович „Что об этом думать", стор. 94 цього тому). Десятки літ думав В. Б. про ті акти, аж нарешті здобув можливість вибрати хоч невеличку частину їх, щоб подати до відома та вжитку українській історіографії, тільки не встиг сам опрацювати їх в належний спосіб, бо зараз за поворотом з Риму вельми напружена підготовча праця до XI археологічного з'їзду в Києві, потім страшенна перевтома по закінченні з'їзду, нарешті тяжка хвороба стали на перешкоді і не дали закінчити тої роботи.

Зазначені документи про Хмельниччину являють лише малу частину величезного і багатющого матеріялу з історії нашого краю, що зберігається ще цілком невичерпаний і мало приступний у Ватиканському архіві. Не менш цікаві документи мусять зберігатись і в архіві єзуїтської конґреґації „Propagandae fidei" в Римі, але туди вже Антоновичеві не могло бути приступу.

Далі 1910 р. К. М. Антонович, за участю І. М. Каманіна, надрукувала на правах рукопису бібліографічний реєстр матеріялів до складання історично-географічного словника української землі в її етнографічних межах, який накреслив загально та побіжно сам В. Антонович і з якого чималу частину вже використав сам, разом із своїми співробітниками в цій праці. Реєстр надруковано під заголовком „Список материалов для составления историко-географического словаря" і роздано багатьом колишнім співробітникам, бо малося на думці довести до кінця ту гуртову роботу, що розпочато з ініціятиви покійного професора, провадилось за його приводом і яку він продовжував до самої смерти.

Профессор мав на меті скласти можливо повний історично-географічний опис цілої території України, в межах етно-

[1]) Сборн. статей и материалов по истории Юго-Зап. России, в. 2 К., 1916 (ст. 1—181).

графічних, де тільки мешкає українська людність, повніший од „Słownika geograficznego ziem polskich“; огляд, що охоплював би всю Галичину, Буковину та Угорську Русь, Україну право- і лівобережну, Холмщину, губернії Новоросійські, Донщину, Чорномор'є та місцевості з українським населенням по всіх суміжних повітах Басарабії, Курщини, Вороніжчини, також українські колонії по губерніях надволзьких, надуральських та сибірських.

Раз на тиждень сходились словарники в кабінеті Антоновича, де були під рукою топографічні мапи та потрібні показчики; тут кожний подавав свої готові картки, що зараз і зафіксовувались до відповідної місцевости: річка, село, місто, повіт і т. ін. Було запроєктовано, що, по закінченні підготовчої роботи, кожний співробітник має об'їхати, детально оглянути і дослідити один повіт або округу; тоді зредаґувати й опрацювати відповідний матеріял, додавши загальний огляд свого району, як окрему монографію.

Протягом довгих літ мінявся склад словникового гуртка, алеж сам Антонович, Каманін та ще дехто ніколи не кидали цієї роботи; В. Б. продовжував її до кінця віку і завжди на столі біля нього лежали нарізані картки на поготові, щоб не поминути жадної відомости, яка б тільки трапилась йому чи то з книжки, з газети, чи з живої розмови. За 20 з лишком літ зібрано і систематизовано силу матеріялу до всіх українських губерень, повітів, округ, комітатів; тільки мало його зібрано щодо колоній в східній Росії, до Буковини та Угорської Руси.

За смертю Антоновича та ще декого з-поміж співробітників припинилась вся робота; про дальше збирання матеріялу та редаґування його вже годі було думати; бо в той час інтереси соціяльно-політичного життя рішуче усунули набік інтереси культурно-наукові серед громадянства. Тож треба було використати хоч те, що вже було зроблено, щоб не пропала марно гуртова праця. Була спроба видати всі виготувані та систематизовані матеріяли до історично-географічного словника, але заходи в цьому напрямку не були докінчені в зв'язку з війною 1914 р. Так і залиши-

лися вони сировим підручним матеріялом для укладання історично-географічного словника[1]). Після цього не зосталося вже нічого, більш-менш закінченого, за винятком двох уже готових курсів лекцій, читаних в університеті, записаних і зведених силами студентів і поданих професорові на остаточну редакцію; виклади з історії давньої (передмонгольської) Руси (зредаґував В. М. Доманицький) і курс загальної археології, вже цілком виправлений рукою В. Антоновича майже до останньої сторінки. Обидва буде подано по відповідних томах нашого видання.

В паперах покійного збереглось, окрім кількох уривків, властиво початків ширших статтів змісту публіцистичного, що мають увійти до І тому, ще кілька початків літературних п'єс на тему боротьби за визволення у різних народів у різні часи, та один маленький водевіль під заголовком „Борзенский помещик", датований у автора 1866 роком — жарт на двох братів Білозерських, Івана Ів. і Карпа Ів., з якими він товаришував як з членами Української Громади. Ці останні літературні спроби, що не мають виразного публіцистичного змісту, будуть уміщені в останньому томі нашого видання (Miscellanea) як матеріял, що до певної міри освітлює інтереси тої групи молоді, що гуртувалася біля особи Антоновича. На зборах того гуртка — Громади трактовано різні питання, розроблювано різні теми, читано та обговорювано всілякі статті та реферати, як довідуємось із споминів автора. Можна припустити, що й ці початки було призначено для тієї ж мети.

З-поміж невиданих праць В. Антоновича мусимо зазначити ще одну розвідку великої вартости, так своїм змістом і ґрунтовною обробкою, як і реальними її наслідками, а саме розвідку про чиншовиків на правобережній Україні. Написано її з такого приводу. Приблизно коло половини 80-х рр. XIX в. в урядових сферах столичних порушено було питання про юридичне становище і дальшу долю цієї

---

[1]) Праця над укладанням історично-географічного словника і другого біографічного, що теж розпочатий був заходами проф. В. Б. Антоновича, відзначена була утворенням двох комісій у ВУАН, що мали далі розгорнути роботу на цьому полі.

верстви людности, що не вкладалась у виразні норми ані селянського стану, ані дрібної поземельної шляхти. Великі польські земельні власники трьох південно-західніх губерень надумали повернути на свою користь всі ґрунти од своїх чиншовиків, яких чимало сиділо по їх маєтках. За допомогою відомого петербурзького правника, В. Спасовича, справу порушено офіційним порядком у відповідних адміністративних та законодавчих установах, які звернулись по висновок до начальника Південно-Західнього краю, на той час київського генерал-губернатора, А. Р Дрентельна. Той, як людина сумлінна, не маючи докладних відомостей в тім питанні, хоч і співчуваючи чиншовикам, удався по ґрунтовне роз'яснення цієї справи до університету, як до найвищої, найкомпетентнішої наукової установи свого краю. Юридичний факультет доручив своєму членові проф. Незабитовському розробити це питання з погляду правничого [1]); історично-філологічний доручив В. Б. Антоновичеві скласти нарис з історії чиншовиків на Україні.

Спасович доводив, на підставі відомої конституції 3-го травня 1791 р., що чиншовики не мають у нашім часі найменшого права на землю. Антонович, навпаки, опираючись на текст тої самої конституції, довів, що чинші вже давно сплачено і всі ґрунти вже віддавна мусять перейти на власність чиншовиків. — Розвідка була складена дуже ґрунтовно, сильно арґументована і вислухано її з великим інтересом, коли В. Б. читав її в тісному колі близьких приятелів, знавців у цьому питанню: Т. Р. Рильського, К. П. Михальчука, Ор. Левицького, І. Каманіна, Ол. Ол. Андрієвського, ще декого.

В такому освітленні подано було і висновок генерал-губернатора, що не сприяв польському великому панству свого краю, а наслідком того чималу кількість чиншових ґрунтів було закріплено за чиншовиками [2]). На жаль, В. Антонович не використав свого досліду, як пр. Незабитовський,

[1]) Незабитовський надрукував свою розвідку. (Собр. соч. К. 1884, ст. 289 — 368).

[2]) Маємо ствердження цього факту в допису з Києва О. Я. Кониського, „Правда", 1888 р., т. І, вип. 1, ст. 40.

не надрукував його, не зоставив собі навіть копії. А по його смерті не пощастило одшукати його сліду ані в університетському архіві, ані в Київському генерал-губернаторському.

Так само зостається нерозшукана частина газетних статтів. Відомо, що, беручи участь у місцевих газетах ліберального напрямку або одержуючи їх безплатно, В. Б. звичайно разів 2—3 на рік подавав до них то статтю, то замітку, алеж більшість їх, з певних міркувань, бувала без підпису і тому їх не можна розшукати. Окрім того, В. Б. мав звичай, переводячи свої археологічні розкопи, подавати до місцевих газет відповідну статтю для ознайомлення ширших кіл громадянства з метою і значенням археологічних дослідів, алеж переглянути тут на місці всі провінціяльні видання ми не мали жадної можливости. (Знаємо, що були статті в кубанській газеті 1880 року, ще раніш в житомирській, далі в чернігівській, єлисаветській та ін.) [1]).

Зате до відомих уже праць В. Антоновича та до тих, що їх уміщено в львівських журналах „Правда“ і „Мета“ під різними псевдонімами: 1) В. Маринчук, 2) Д-ж-в, 3) Низенко, 4) П-с-к (Пасічник), 5) Турист, — можемо долучити ще одну, нікому невідому розвідку, хоч її надруковано було свого часу в двох київських виданнях, тільки не за влас-

---

[1]) З-поміж закінчених праць, що загинули, мусимо також зазначити цілу чималу серію біографій більш-менш видатних історичних діячів. — Ще на початку 90-х рр. В. Б. Антонович поширив свою велику колективну роботу над збиранням матеріялів до історично-географічного словника України, якою він керував, розпочавши ще й другий — біографічний словник діячів Української землі од найдавнішої доби аж до наших часів. Для цього словника, що його малося друкувати у Львові, з огляду на неможливість такого видання в Росії за царських часів, сам Антонович склав велику кількість дрібних біографічних нарисів та декілька ширшого розміру докладних біографій своїх улюблених героїв: Гонти, Залізняка, Богуна, Дорошенка, Палія, Сагайдачного, ще декого з козацьких полковників та інших діячів. Всю ту серію, разом із статтями інших співробітників, на перших кілька літер, було надіслано до Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, алеж видання не могло зразу розпочатися через потребу поповнити біографії галицьких діячів на своєму ґрунті, а згодом, в часі війни, всі ті матеріяли десь загинули.

ним підписом, і не під псевдонімом, а, з волі автора, за чужим ім'ям. — Сталось воно таким чином: 1896 р. В. Б. редаґував і готував до друку другий випуск „Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси, перевод К. Мельник, под редакцией В. Антоновича". До кожного перекладеного матеріялу він подавав редакційну передмову та коментарій. Між іншим три невеличкі документи (на 6 стор.) викликали порівнюючи велику (13 стор.) і цікаву розвідку, яку автор мав намір друкувати перше в „Киевской Старине", а потім уже в „Мемуарах".

Саме на той час в редакції „Киевской Старины" виникло одно з тих прикрих непорозумінь, що дедалі то частіше повторювались поміж представниками двох груп і напрямків: правобережців і лівобережців [1]).

Що саме там сталося, не пам'ятаю, алеж добре відомо, що Антонович, людина в найвищій мірі громадська, завжди і у всьому готовий був іти на компроміс, поступитися своїми особистими симпатіями та інтересами, аби то не було противно його сумлінню й переконанню, тим більше в справах „Киев. Старины", якою дуже дорожив, бо й утворилась вона почасти його заходами, і брав він у ній найближчу та найдіяльнішу участь. Отже в цьому разі він не зміг дати розвідку за своїм підписом; а що кожний псевдонім теж мав бути відомий редакції, то, видима річ, стаття не може вийти в найближчому нумері журналу. Нарешті, на прохання членів редакції, своїх приятелів, К. Михальчука та Ор. Левицького, В. Б. погодився на середній вихід, на так званий prête nom (запозичене ім'я), а саме, щоб подати ту розвідку за підписом своєї співробітниці по виданню „Мемуарів". Вона, хоч і не рада, не могла одмовити тої послуги своєму вчителеві, якому так багато завдячувала, і подала статтю за своїм підписом, проте зберегла в себе власноручний оригінал В. Б. на доказ його авторства, і тепер охоче повертає те, що до нього належить. Так було

[1]) Ствердження того факту — принципового та персонального розходження поміж членами редакції, так само й особистих випадів проти Антоновича та обходів його, бачимо між іншим в листуванні П. І. Житецького, що надруковано в „Україні", 1927, № 4, ст. 70.

надруковано в „Киев. Стар.“ (1896 р., т. LV, кн. XI, ст. 274—286) „Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка 1628 г.“ з належними відбитками, і під тим самим заголовком розвідку уміщено в другому томі „Мемуарів до історії П. Руси“. Тепер вона має увійти до другого тому нашого видання.

В першому ж році по смерті В. Б. Антоновича дружина його розпочала заходи в справі повного видання всіх його творів і почала складати їм реєстр, якого не зоставив сам небіжчик. Використовуючи нагоду випадкової одночасної присутности в Києві, влітку 1908 року, двох улюблених учнів покійного, професорів Д. І. Багалія, та М. С. Грушевського, уряджено було перші редакційні збори, складені з представників старшої, середньої й молодшої ґенерації його учнів, а саме: О. І. Левицького, В. І. Щербини, І. М. Каманіна, Д. І. Багалія, К. М. Антонович, М. С. Грушевського, І. О. Кивлицького, В. Ю. Данилевича та ще із сторонніх осіб — М. П. Василенка, бо його думалось запросити на редактора. Було навіть складено протокола тих зборів, алеж, на жаль, його не збереглось. Перевірено реєстр праць В. Антоновича і поділено їх на 8 — 9 томів.

Ухвалено також видрукувати, як окремий том, курси його лекцій, літографовані та рукописні, за записами слухачів, у тім числі два варіянти курсу з історії давньої (передмонгольської) Руси: найперший літографований 1878—79 р. і останній, що він викладав в університеті, за записами і редакцією В. М. Доманицького, значно поширений та доповнений, порівнюючи з першим. При тому ухвалено додати кілька портретів автора в різні періоди його діяльности. Біографію небіжчика взявся скласти І. О. Кивлицький.

За таким пляном дружина В. Б. Антоновича з участю В. Ю. Данилевича, зібрала більші й менші його розвідки, розпорошені по різних виданнях, скопіювала, що треба, нарешті вже виготувано було перших кілька томів і складено умову з відомою видавничою фірмою Стасюлевича в Петербурзі, що сама розповсюджувала свої видання по всій Росії; — світова війна 1914 р. припинила цілу

справу. Допіро по заснуванні Всеукраїнської Академії Наук Історично-філологічний її Відділ на початку 1919 р. утворив спеціяльну комісію для повного видання творів Шевченка, Антоновича, Драгоманова і Франка. Для кожного з тих авторів призначено окремий склад редакторів. В комісію для видання праць Антоновича ввійшли такі особи: академіки — Д. І. Багалій, О. І. Левицький, М. П. Василенко; члени Відділу: В. І. Щербина, І. М. Каманіна, К. М. Мельник-Антонович, І. О. Кивлицький, В. Ю. Данилевич; кожний мав редаґувати окремий том. — Розподіл статтів за змістом, склад і кількість томів залишено майже ті самі, що й за первісним пляном. Прийнято порядок тематично-хронологічний, за винятком першого тому „Монографій", що мав становити перший том нового академічного видання, як позначив його сам автор. Ухвалено друкувати ціле видання двома мовами: українською 2 000 примірників і російською, так, як вийшло з-під пера авторового, одну тисячу. Автобіографічні спомини В. Антоновича, його „Исповедь" та інші статті змісту публіцистичного ухвалено випустити окремою книжкою, поза виданням наукових праць, в більшій кількості примірників, як найцікавіші для ширшого кола читачів.

Напочатку призначено було й певні кошти на купівлю паперу, оплату перекладів та переписку (тоді ориґінали подавались до друку ще в рукописах), і фактичним відповідальним редактором для переведення підготовчої роботи призначено дружину покійного автора К. М. Антонович; на неї покладено і матеріяльну частину завідування коштами. Так виготувано переклад І тому „Монографій", та ще кількох праць, далі всі ті чотири комісії на де-який час припинили свою діяльність.

Остаточно оджививлась ця справа в 1928 р., з нагоди 20 роковин смерти В. Антоновича. Тут чималу роботу зробили історичні установи Української Академії Наук: орґанізовано було кілька засідань, влаштовано виставку пам'яті небіжчика. Тодішній І Відділ ВУАН ухвалив почати видання творів В. Б. Антоновича. Розроблено знову плян видання творів на 9 томів за порядком тематично-хронологічним.

В цій роботі взяли участь низка співробітників, а головна робота доручена була спеціяльному редакторату К. М. Мельник-Антоновичевій та М. М. Ткаченкові.

До нашого видання не ввійдуть: одна монументальна праця В. Антоновича „Описание монет и медалей, хранящихся в Мюнц. кабинете Университета св. Владимира, I — III — Монеты древнего мира", з огляду на те, що самий опис уявляє з себе працю надто велику і спеціяльну і перше її видання майже на половину ще не вичерпане. Не повторюється також спільне видання Антоновича і Драгоманова „Исторические песни малорусского народа", в якому праця обох співробітників так щільно сполучена, що немає жадної можливости виділити частину кожного.

Тепер вже I т. складають не „Монографії" або інші праці наукові, а ті писання, що освітлюють духовну постать автора та його ідеологію: Автобіографічні записи, або мемуари самого автора, додаток до них К. Антонович теж мемуарного характеру і всі статті В. Антоновича змісту громадсько-публіцистичного, які вже були надруковані свого часу; так само незакінчені статті такого ж змісту, що в свій час не були надруковані. До I тому додається бібліографічний показник, складений М. Ткаченком.

Т. II. Розвідки з історії козаччини, бо до них належить перша наукова праця В. Антоновича „Иследование о козачестве", далі його маґістерська дисертація „Последние времена козачества на правой стороне Днепра" та ін.

Т. III. „Исследование о гайдамачестве. Уманский сотник Иван Гонта. Волынская тревога 1789 г."

Т. IV. Розвідки про суспільні верстви на Україні: селянство, церква, міщанство, шляхта.

Т. V. Статті з археології та курс лекцій — все в двох випусках.

Т. VI. Давня історія України: Русь X — XIII ст., Галичина, „Очерк истории В. кн. Литовского" та інші.

Т. VII. Статі з історичної географії, історії колонізації, економіки, побуту.

Т. VIII. Історіографія, джерела, матеріяли, критичні рецензії.

Т. IX. Miscellanea, різні матеріяли, некрологи, уривки листування etc.

Як додаток, до відповідних томів мають увійти курси лекцій з історії та з джерелознавства тої чи іншої доби, записані й літографовані заходами студентів і зредаґовані з участю самого професора, та рукописний курс археології. Виняток з того циклу становлять „Бесіди про часи козацькі", вид. I і „Виклади про часи козацькі" вид. II, Сімовича, видані без відома і редакції автора, зате сильно пошкоджені подвійним редаґуванням — виправленням мови в Києві та в Галичині, як довідуємось з передмови самого Сімовича. Проте, не маючи рукописного оригіналу, мусимо їх подати в другому томі так, як було надруковано, опустивши тільки коментарії д-ра М. Кордуби, дуже важливі й доцільні в попередньому галицькому виданні, що мало значення стислого огляду цілої історії козаччини, але не до речі в виданні праць Антоновича, які друкуються без жадних змін і поправок.

Мусимо ще зазначити до уваги наших читачів одну загальну рису цілого видання. В. Б. Антонович, що віддав усю працю цілого свого життя на всебічне дослідження й вивчення етнологічного типу, історії культури та історичного процесу рідного українського народу в його найдавнішому і ближчому минулому, сам доволі рідко вживав у друку слово Україна, українці, український, заміняючи його раз-у-раз назвою: юго-западный край, южно-русский край, южно-русский народ. Ця ненормальність пояснюється обов'язковими цензурними умовами тих часів, бо майже до 1905 р. слово „український" вільно друкувалось за царату лише для означення спеціяльної породи сірих волів, „украинский рогатый скот"; щождо людей — українці були тільки „злонамеренные украинофилы", інакше „мазепинцы-сепаратисты". В таких неймовірних умовах доводилось авторові протягом майже півстоліття ширити розвиток української демократичної ідеї.

В першому томі подаються матеріяли, що освітлюють духовну постать покійного вченого і виявляють ті обставини та причини, що серед них та завдяки їм утворилась

його ідеологія, така міцна й ґрунтовна, яка разом з його особистою вдачею надавала йому такої широкої популярности, такого великого морального авторитету серед громадянства його часів.

До цього тому увійдуть писання автобіографічного та громадсько-публіцистичного характеру:

1) Власні спомини або мемуари автора.

2) Як доповнення до них, власноручний лист його в ювілейному виданні 2-ої Одеської гімназії, в якому подаються деякі відомості про гімназіяльний період його життя.

3) Додаткові примітки та відомості до „Мемуарів“ — себто коротенькі, мемуарного характеру, відомості за родичів і товаришів автора, про яких сам він згадує; подала їх його дружина, як додаток і доповнення до його власних незакінчених споминів.

Далі в порядку хронологічному розміщено статті публіцистичного змісту:

4) Что об этом думать (письмо к редактору „Основы“).

5) Моя исповедь (ответ пану Падалице).

6) Вірші: а) Весняне сонце над степами, б) З колишнього, в) Де Сула свою темную воду...

7) Пояснення на наклеп Й. Огризка.

8) Про українофілів та українофільство.

9) Общественная сатира в нашей провинциальной прессе.

10) Министерство графа Д. А. Толстого.

11) Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события.

12) Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме.

13) Три національні типи народні.

14) Історичні байки п. Маріяна Дубецького.

15) Лист подорожнього.

16) Несколько слов г. Корзону.

17) Погляди українофілів.

18) К вопросу о галицко-русской литературе.

19) Записка в справі обмежень української мови.

20) Додаток — щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р.

Опускаючи мемуарну частину, що з'ясовує нам ті життьові умови й обставини, серед яких вироблялась моральна істота автора, які мусіли так чи інакше вплинути на його розвиток, загартувати вдачу, допомогти виробленню життьових засад і дати їм правдивий напрямок, — решту поданого матеріялу можна звести під такі рубрики: Ті статті, що з'ясовують ідеологію В. Антоновича і присвячені обґрунтованню української ідеї. Сюди належить значна більшість статтів, а саме ті, що зазначено в оглаві під №№ 4, 5, 7, 8, 13, 17, 19; також кілька критичних рецензій, де переведено ті самі погляди — №№ 12, 14, 16, 18. Далі № 6, що обіймає всі три вірші, і № 11, доповідь під заголовком: „Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события"; всі вони, в різних аспектах, виявляють погляди автора на козаччину. №№ 9 і 10 писані ad hoc на пекучі злободенні явища. Нарешті, № 15 — „Лист подорожнього" освітлює нам погляд В. Антоновича на російську літературу.

Статті, що друковано в Галичині, всі підписано різними псевдонімами, через зрозумілі для того часу причини.

Про кожну статтю зокрема вважаємо за доцільне і потрібне подати короткі відомості, чи то пояснення про час і приводи що викликали її п о х о д ж е н н я,—починаючи з „Мемуарів".

Incipi Romae 14/26 Januarii anno 1897 (An. natus LXIII)

I. Антропологія.

Розпочато ці спомини, як бачимо, 26 січня 1897 р. Саме тоді В. Б. Антонович одержав з університету спеціяльне відрядження для праці в Ватиканському архіві, де мав вишукувати документи про Хмельниччину і взагалі про польсько-українські відносини та українські справи XVII в. В тому архіві не можна було працювати щодня, бо його зачинено кожного найменшого свята, а таких святочних днів у католицькій церкві щонайменше 2—3 на тиждень.

Отже маючи доволі вільного часу, оповідаючи мені різні епізоди з свого давнього життя, В. Б. здався на моє прохання зафіксувати все те на папері. Заголовка до них не дано; тільки на початку рукопису зазначено: Антропологія та місце і час, коли їх розпочато. Написано їх тим разом небагато, тільки 7 карток (14 сторінок), бо саме тоді

почались інтенсивні зносини та листування В. Б. з Московським Археологічним Товариством у справі майбутнього XI археологічного з'їзду в Києві, куди його було обрано на голову підготовчого Київського Комітету. Повернувшись до Києва на початку травня того ж року, В. Б. енерґійно взявся до організації з'їзду, крім того занявся різними громадськими українськими та університетськими справами. Несприятливі обставини київського життя, напружена праця, нарешті, страшенна перевтома після археологічного з'їзду, тяжка сердечна хвороба — все те відбирало сили, позбавляло того спокою, що був потрібний для складання спогадів про бурхливі ранні часи життя, повні такого надзвичайно великого, багатого значення для тих, хто їх перебував, виробляючи принципи національного та громадського життя для себе, і тих засад, що стались провідною ідеєю і для перших поколінь їх наступників.

Тільки аж за три роки, опинившись знову за кордоном, далеко від „любезного отечества з усіма його прелестями", як сам казав, узимку 1900 р. в чудовій Катанії, куди він виїхав уже цілком засуджений лікарями, ледве живий, В. Б., трохи одужавши, береться до продовження своїх спогадів. Тут він пише дальші розділи, які сам зазначає заголовками:

Continuavi Cataniae 15/28 Decembr. 1900. 2) Дитячі спомини (1834—1840). 3) Дальші дитячі спомини (Наука домашня 1840—1844). — Всього разом, з першими, 24 картки (48 сторінок). Писано їх на 6 аркушах білого (тепер пожовклого) паперу, складеного в чвертку тоненькими зшитками з марґінесами, на яких дописано чимало великих додатків. В однім місці, де оповідається про євреїв та про Славутську справу, додано піваркуша звичайного поштового паперу; обидві сторінки в ньому заповнено без нумерації. Картки в зшитках понумерував сам автор через сторінку, як звичайно в його рукописах.

Самий початок власноручних спогадів, те що писано в Римі, В. Б. писав фонетичним правописом того або трохи ранішого часу, правописом, який викликав велику боротьбу поміж старшими (староруси) й молодшими (радикали) партіями в Галичині, а почасти і в нас на Україні, і який

він принципово визнавав за логічний і тому справедливий. Так написано перших 7 карток; проте вже на шостій авторові, як видно, надокучає йотування і в нього поволі проривається простіший правопис [1]).

Таким, звичайним в той час правописом, писано в Катанії другий розділ, продовження спогадів з вищезазначеними заголовками.

Власноручні спомини в чотири місяці по смерті автора, надруковано в „Літерат.-Науковому Вістнику“ (Київ 1908 р кн. VII — VIII); там вони уриваються на половині фрази, на слові „пам'ятаю“... (стор. 31 нашого видання). Кінець тексту, написаний на окремому аркуші, мабуть загубився або в редакції, або в друкарні, бо в оригіналі, який зберігся до цього часу, цей уступ цілком закінчено і так само було подано в копії до редакції „Вістника“. Тепер подаємо й ці останні рядки з власноручного тексту автора: „пам'ятаю, що тоді я познайомився з творами Міцкевича й особливо зачитувався перекладами новогрецьких пісень Ходзька, де боротьба греків з турками дуже мене інтересувала“. На цьому кінчається власний рукопис автора, а разом і спогади про дитячі літа [2]).

Наприкінці 1907 р. і на початку 1908 р. на прохання останнього видавця „Киевской Старины“ (що виходила тоді під назвою „Україна“) та кількох старших громадян: М. В. Лисенка, І. Л. Шрага, К. П. Михальчука, О. В. Юркевича, В. Б., вже тяжко хворий та докраю знесилений, згодився диктувати свої спомини, хоч і не був з того задоволений,

---

[1]) Так воно надруковано буквально, без жадної зміни в „Літерат.-Науковому Вістнику“, куди посилаємо тих, хто може зацікавитися цим питанням.

[2]) В „Літ.-Наук. Віст.“ (1908, кн. IX, ст. 395) читаємо: „В гімназії я виростав під впливом педагога іностранця Діделя“... Мусимо зазначити, що слово „Діделя“ є друкарська помилка замість „Джідая“, бо так читаємо і у власному рукопису автора; ні разу там не стрічаємо ім'я Діделя, тільки Джідая; та зрештою добре відомо, що В. Антонович, через весь час своєї гімназіяльної науки, перебував в Одесі в пансіоні свого рідного батька І. М. Джідая під його безпосереднім доглядом і впливом Між іншим ця помилка і примусила редакцію подати кілька додаткових відомостів про нього.

бо завжди звик сам писати; тому виходило воно мимоволі трохи суховато та примусово, бож треба було говорити обов'язково в призначені дні та години, не зважаючи на настрій, ані на стан здоров'я; але сам уже не мав сили, щоб взятися до писання.

Так двічі на тиждень приходив секретар журналу „Україна" і йому диктував В. Б. дальші спомини. Писано їх на цілих піваркушах лінованого паперу з половинною марґінесою (pagina fracta), щоб автор міг, переглянувши, писати свої додатки та примітки. Професор перечитував їх, але вже нічого не додав. Так складено дальший текст, що видрукувано в книжці IX „Л.-Н. Вістника" 1908 р. під заголовком: Польське суспільство на Україні. Подорожі по Україні. Суд і початок Української Громади[1]).

Як зазначено і в першому виданні (Літ.-Наук. Вістник 1908, кн. IX), заголовків розділам у рукопису не було дано; зробила те сама редакція „Вістника" з власної ініціятиви; тільки останній заголовок VII — „Початок Української Громади" — даний самим автором. Писано цей текст звичайним правописом, що вживався того часу.

В VI розділі, якому редакція „Л.-Н. Вістника" надала заголовок „Суд", друкований текст уривається на половині слова „думки" (стор. 59 цього видання). Дальшу частину

---

[1]) Та частина мемуарів, що була диктована, може, власне, через те і не являє з себе послідовного зв'язного оповідання; вона має характер переважно епізодичний, бо справді щоразу пригадувався і подавався той чи інший епізод із споминів за студентські часи, властиво вже за повторного студентства В. Антоновича на історично-філологічному факультеті, себто 1855 — 58 рр., коли вже організований був гурток т. зв. хлопоманів— Українська Громада. Оповідання подається в дуже скороченій формі: тільки побіжно згадується, що за діяльністю їх пильно слідкували єзуїти, яким відомі були і літературні збірки гуртка, і зміст рефератів, що на їх читано, і рукописний журнал, і семирічна школа, взагалі вся їх внутрішня робота протягом кількох літ. Все те, зведене докупи як пропаґанда коліївщини, нарешті призвело до дворянського суду над автором, що скінчився нічим, а тоді вже польське панство звернулось до уряду по захист та оборону.

Всі ці факти, надзвичайно важливі в житті громади та цікаві для нас, диктовано, на жаль, в більшому скороченні, порівнюючи з попереднім власноручним текстом автора.

рукопису, що писано за тиждень перед смертю В. Б., так добре сховано в часі похорону, що відшукано було аж через довгий час. Її надрукував В. В. Міяковський в „Україні“ 1924 р., кн. 1—2 під заголовком: „Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. — Дворянський суд над хлопоманами. Політичні процеси і догляди поліції. — Початок Української Громади“, останній передруковано з „Літ.-Наук. Вістн.“, 1908, кн. IX, — там ця частина міститься на дев'ятьох сторінках.

Як бачимо з початкового власноручного запису, спогади було задумано в широкому та глибокому маштабі і розпочато їх з антропологічних відомостів про своїх предків. В. Б. накреслив був для дальшого тексту конспекта, за своїм звичаєм дуже лаконічного, по два — по три слова, мало зрозумілих, часом загадкових для сторонньої людини, але повних глибокого змісту для нього самого та його найближчих товаришів; пригадував та зазначав чимало прізвищ, епізодів, характерних виразів, тощо. Записну книжку з тими нотатками та накресленим пляном спогадів по смерті автора взяв був К. П. Михальчук, єдиний в Києві з найближчих та найдавніших товаришів і співдіячів В. Б., для якого кожне слово там було так само зрозуміле, як для самого автора, щоб поволі додати до того свої пояснення та доповнення; але, на жаль, надмірна праця (перевантаження, як тепер кажуть), що спричинилася до його смерти не дала здійснити цього наміру, і по смерті його не можна було відшукати тої дорогоцінної книжечки.

Подаємо тепер повний текст споминів, і власноручний, і диктований, без ніякої зміни щодо мови, додержуючись тільки сучасного правопису.

Як бачимо з підзаголовку „Антропологія“ автор починає свої спогади, виходячи з наукової теорії атавізму, та пристосовуючи її до свого походження. Атавізмові, себто природженим рисам, нахилам і здібностям, цілій моральній дідизні, отриманій від предків, автор надає найбільше, хоч і не фатальне, неминуче значення, тому й зазначає його в найкращому разі максимальною цифрою 75%. Як коректив до всього природженого, за його схемою,

зостається 5 — 10% на виховання і, в найкращому разі, до 15% на власну ініціятиву людини, — разом 25°/₀. — Виходячи з власного прикладу автора, можна не цілком погодитись з таким розподілом морального майна висококультурної людини. Ми бачимо з мемуарів, яка могла бути природжена дідизна з такої расової та станової мішанини предків, та ще до того й такого не дуже доброго початкового виховання. На його щастя допоміг йому відомий антропологічний закон, за яким метиси звичайно виходять ліпші за своїх безпосередніх предків.

Дальше виховання під впливом ідейного і розвиненого батька, а до того ще й своя власна міцна й уперта ініціятива, яка мусіла налічувати значно більше відсотків, допомогли йому виробити ту моральну істоту, яку так високо цінили однодумці, не могли не шанувати й супротивники, не кажучи вже про його високий науковий авторитет.

Перші підвалини його відомої добрості і любови до людей покладено ще в перших дитячих роках лагідним впливом його баби, Кароліни Гурської.

II. Зараз після мемуарів, як безпосереднє їх продовження, іде власноручний лист В. Антоновича, писаний у відповідь на запросини адміністрації 2-ої Одеської гімназії, що звернулась до свого колишнього учня з проханням, з нагоди її 50 літнього ювілею, 1) подати відомості за себе і за своїх колишніх товаришів і 2) прибути на урочисте ювілейне свято. В. Б. відповів листом доволі довгим; в ньому подаються деякі відомості про педагогічний персонал гімназії, про його вплив на розумовий та моральний розвиток учнів; далі короткий curriculum vitae його самого і короткі відомості про дальшу долю декого з товаришів гімназіяльних. Сам він на ювілей не міг прибути.

Цього листа було вміщено в ювілейному виданні „Пятидесятилетие Одесской 2-й гимназии". Одеса 1898. Вдруге оголосив його Т. Слабченко в „Записках Іст.-Філ. Відд. ВУАН", кн. XV, ст. 211 — 213, знайшовши оригінал в архіві тої гімназії. Як додаток до цих двох автобіографічних матеріялів, дружина покійного автора подає декілька приміток та відомостів, що пригадує з його оповідань про

його батьків і родичів, про моральний вплив на нього з боку І. М. Джідая, про життя в Одесі і науку гімназіяльну, бо саме цього періоду він не встиг розвинути в своїх власних мемуарах, перейшовши одразу до студентського життя в Києві. До цього додаються теж короткі біографічні відомости про тих його товаришів та про інших осіб, що згадуються в „Мемуарах". Все те подається як доповнення, також мемуарного характеру, до споминів і матеріялів самого автора.

На жаль, не збереглося ніде — ні в самого В. Антоновича і ні в кого з його товаришів, навіть в жандармських архівах, ані примірника того credo чи того огляду його переконань, складеного в часі напруженої боротьби з польсько-шляхетським суспільством, що зформулював він сам і про який згадується в розділі під заголовком „Суд".

Огляд той в рукопису доволі широко розповсюджено було поміж громадянством і, нарешті, причитано його, як найголовніший пункт обвинувачення в часі дворянського суду („Мемуари", ст. 48).

Не маючи того цікавого матеріялу, як безпосереднє продовження обґрунтованого викладу переконань автора, подаємо слідом за мемуарною частиною дві найперші друковані статті В. Антоновича, уміщені в журналі „Основа", про які сам він згадує на стор. 60. Для обох їх зовнішнім приводом була полеміка досить популярного в свій час польського письменника Зенона Фіша (писав під псевдонімом Тадеуша Падалиці); в дійсності ж були вони мабуть викликані цілою тою шляхетсько-єзуїтською аґітацією проти групи молодих хлопоманів, що розбили національну та громадську єдність польських ґмін в київському університеті і непокоїли польське суспільство краю.

Тепер для нас можуть здаватись не такими вже важливими своїм значенням всі ті виступи „Biblioteki Warszawskiej" і самого Падалиці, та не так воно мусіло бути за тих часів, коли були інші форми клясової боротьби, коли в Києві, центральному місті краю з його новим університетом, було дуже багато поляків та езуїтів; вони всіма

способами агітували за спольщення культурного і політичного життя краю, готуючи кадри до майбутнього повстання, сподіваючись затягти до нього і місцеву студентську молодь, і навіть ширші селянські маси. Тому і змушена була ця група молодих „хлопоманів“ рішуче одмежуватись від тої агітації сама за себе, щоб не підсилювати панського елементу на Україні з його шовіністичними клясовими тенденціями, а ще більше, щоб не попустити його зводити селянську масу.

III. Перша стаття — допис під заголовком: „Что об этом думать?“ — Письмо к редактору из Киева (4 июля 1860), — надрукована в „Основі“ 1861, липень, ст. 7 — 13.

IV. Друга — „Моя исповедь“. — Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке „Основы“ „Что об этом думать?“ и письма пана Падалицы в X книжке. — Вона була, як зазначає автор споминів, останнім голосним актом його розриву з польським суспільством. Ця його яскрава „Сповідь“, являючи з себе таке щире, міцно обґрунтоване credo, мала одночасно значення вислову національно-громадського переконання і життьової програми для цілої групи молоді, що разом з Антоновичем одійшла від польського шляхетства. Таке саме значення мала вона протягом довгого часу, кількох десятиліть, і серед нашої української молоді, бо кожний, хто тільки читав її, слідом за автором ставав перед судом власної совісти і діставав од неї для себе життьові директиви. Вислів того переконання і тої програми такий сильний та обґрунтований, що не потребує жадного коментарія.

V. Далі, в порядку хронологічному, подаємо два вірші, що писані замолоду, на початку 1860-х років, і третій, хоч значно пізнішого часу, ув'язаний з першим своїм сюжетом. „Весняне сонце над степами“... початок довшої, як малося бути, поеми з часів Хмельниччини, являє з себе ще не оброблену чернетку, писану олівцем з багатьма поправками й закресленнями. Як бачимо з цього початку, плян поеми досить складний і цікавий; на жаль, акція уривається майже напочатку. В рукопису не дано заголовку, тому позначаємо її словами першого рядка. Як можна переконатись із письма рукопису, писано його, правдопо-

дібно, наприкінці 1850-х або на самому початку 60-х років, напевно раніше за того вірша, що надруковано 1863 р. під заголовком „З колишнього“, бо в цьому першому бачимо ще ніби до певної міри ідеалізований образ козацького життя. Може єсть то вплив творів М. Чайковського, про який згадує В. Антонович в своїх споминах (стор. 31), кажучи, що образи Чайковського ніколи в ньому не стерлись, положивши перші підвалини украïнофільства.

Подаємо цей уривок не на зразок першої літературної спроби, а на зразок того, як уявляв собі автор суспільні відносини тих часів, тим більше, що з інших його писань того часу або з тих рефератів, що зачитувані були на зборах першої Української Громади, що про них побіжно згадує автор у своїх споминах (стор. 51), на жаль, не збереглось нічого. Можемо лише зазначити, що образ старої козачки, сотникової Скороденкової, взяв В. Б. з своєї бабуні, Кароліни Зубовської (за чоловіком Гурської), яку він повік вважав за найідеальніший тип жінки: поперше, старенької, подруге, безмірно лагідної і доброї до всіх, розсудливої, порадливої і працьовитої.

Дальший в хронологічному порядку вірш — „З колишнього“; під таким заголовком умістив його сам автор у львівському журналі „Мета“ (1863, ч. III, ст. 179) за підписом В. Маринчук. Поділено його на дві частини — козацтво і гайдамацтво. Тут уже цілком виразно виявляється його викристалізований погляд на упривілейований стан козацький, що завжди має підтримку з боку посполитого люду, завдяки йому набуває великої сили і слави і, нарешті, зникає тому, що старшина дбала тільки про свої власні клясові інтереси, не хотіла ділитися з братами — з масою козацтва і поспільством — своїми здобутками й досягненнями, навпаки, намагалась покріпачити їх; далі виявляється його погляд на гайдамаччину, як на останній прояв народнього змагання до волі й громадської правди.

Нарешті, йде початок історичної поеми, без заголовку, що має темою облогу козацького війська та останні бої на Стариці. Писано його влітку 1885 року в славетній столиці старовинного світу, в Римі, куди університет

вирядив В. Б. лікувати початок сухот. Там на кожному кроці не розминешся з найцікавішими пам'ятками всіх часів і культур, починаючи з первісної, потім найдавнішої латинської, так званої клясичної, і дальших послідовних епох аж до сучасної.

Під впливом живих міцних вражінь цих пам'яток склався той початок поеми. Автор не дав їй заголовку; писано її зразу набіло, без виправлень, але тоді написано було дуже мало, тільки заспів та перший початок самої дії, — бо вже трохи одужавши він весь свій час присвячував на огляд римських пам'яток, вертаючись додому тільки на ніч на відпочинок. З поворотом до Росії він теж не брався до її продовження, тому що не було вже того настрою там, де панували інші інтереси та несприятливі умови громадського життя; не було на те вільного часу, ані потрібного спокою. — Як бачимо, всі три вірші писано на теми з історії козаччини та гайдамаччини, як виявів народнього змагання до спільної громадської волі і соціяльної правди. Такий самий характер виявляють і інші початки літературних п'єс, що їх буде уміщено в останньому томі цього видання.

VI. Стаття без заголовку в рукопису; так само її було надруковано в газеті „Киевлянин", 1866 р., № 100 за підписом — Владимир Антонович. Виходячи з її змісту, редакція надала їй заголовок „Пояснення на наклепи Й. Огризка". Самий зміст цього наклепу автор подає докладно в тому розділі „Мемуарів" (ст. 54), де оповідається про допити на слідчих комісіях в наслідок численних доносів з боку польського панства та декого з тих поляків, яких уже було притягнено до відповідальности за участь у повстанні 1863 року. Іосафат Огризко свідчить, що Антонович перший написав статтю в „Основі" в січні 1861 р. — „Против польского движения..." Те свідчення, поперше, не вірне, бо в „Основі" перша стаття Антоновича вийшла в липні 1861 р., друга, „Моя исповедь", вийшла в січні 1862 р.; подруге, воно цілком не правдиве і умисно тенденційне тому, що писано їх обидві не проти польського руху, себто революційної конспірації, а, як бачимо з самого

їх тексту, — у відповідь на єзуїтський виступ Падалиці та проти польського націоналістично-шовіністичного напрямку в нашому краї, проти тенденційних шляхетсько-клясових інтересів польського панства. Такої самої вартости і всі інші його свідчення, цілком спростовані Антоновичем, як бачимо з тексту цих пояснень.

VII. Про українофілів та українофільство. Приблизно до того ж часу (може навіть трохи раніше) належить уривок, вірніше початок, бо тільки перший розділ, ширшої статті про українофільство, також без заголовку в рукопису. Папір і письмо ранні, початку 60-х років, такі самі, як і в попередніх статтях. Як бачимо з арґументації автора, писано її в найближчі роки по знесенню кріпацтва. Цей розділ більш-менш закінчений; в ньому подано спростовання на більшість пактів обвинувачення проти так званих українофілів. Дальший розділ уривається на першому ж рядку: „Мы в состоянии указать на две побудительные причины такого рода...“

Оскільки можна дослідити з самого змісту статті, писано її з приводу ворожих виступів та інсинуацій проти зовнішніх ознак українства серед місцевої інтеліґенції, — насамперед в „Вестнике Юго-западной и Западной России“, що виходив у Києві в 60-х рр. за редаґуванням К. Говорського і мав офіціозний державно-русифікаційний напрямок, переслідуючи, як загрозу українського сепаратизму і польської інтриґи, щонайменший прояв будь-яких місцевих особливостей. Лінію такого самого цькування продовжував у Москві офіційний орган — „Русский Вестник“, видання Каткова.

Можна припустити, що ця відповідь, не зважаючи на заяву автора, що він „зважився aux risques et periles“ (себто на свій страх) висловити свою думку про українське питання, все ж таки мабуть не мала характеру тільки персонального виступу з його боку: знаючи його ролю в товариському гурті київської української Громади перших часів [1]), ми думаємо, що її було розпочато, може,

[1]) Див. спомини Б. Познанського та К. Михальчука.

за дорученням Громади, в кожному разі з її відому, потім зачитувано й обговорювано на товариських зборах і не закінчено з невідомої нам причини. Такої статті друкованої ми не зустрічали за підписом Антоновича ані під псевдонімом; тому було оголошено її разом з другим уривком такого самого змісту (писаним далеко пізніше, ширше і глибше розробленим) в „Україні“ 1928 р., кн. 6, під одним спільним заголовком: „З невиданих рукописів В. Антоновича“ № 1. З огляду на зміст цього уривку подаємо його тут під нашим власним заголовком: „Про українофілів та українофільство“, тому що він виразно малює становище цілої групи тодішніх свідомих українців, які, допіру перетерпівши від доносів з боку польського шовіністичного громадянства, звернули на себе пильну увагу, підозріння і напади ще гіршої численної зграї охочих людей, що після інсурекції 1863 р. всюди голосно виявляли себе, як представників та оборонців самодержавної ідеї, як підпору влади та офіційного „истинно-русского начала“ в цій країні. І вся преса того табору, починаючи з „Вестника“ Говорського, аж до вельми впливового „Русского Вестника“ Каткова, на всі голоси вигукувала що „край этот русский, русский, русский“, себто великоруський, звертаючи увагу уряду на кожного, хто тільки насмілювався виявити своє місцеве національне обличчя.

Таке становище для проводирів української культури триває, почавши з 60-х рр., майже протягом цілого півстоліття, викликаючи, коли була змога, скромні спростування у вигляді то наукового досліду, то науково-обґрунтованої публіцистичної статті або мистецького твору з боку того чи іншого відомого українського діяча. Не всі ті статті побачили світ, — більшість загинула в цензурі; дехто з авторів так чи інак потерпів за свою спробу. З таких статтей В. Антоновича подаємо дві, що зостались не закінчені в рукопису: перша — вищенаведена й друга, що теж була надрукована разом з нею в „Україні“ 1928 р., кн. 6 під одним заголовком, за № 3. Її подано в цьому томі (число XVII) (ст. 238 — 242) під заголовком від редакції: „Погляди українофілів“.

Коли нагадаємо хронологічну дату першої та, нарешті, останньої, офіційної вже записки до комітету міністрів — „По вопросу об отмене стеснений малорусского печатного слова“ (1905), то матимемо факт вельми виразний для громадської характеристики В. Антоновича, який, виробивши собі тяжкою боротьбою ще замолоду міцні переконання разом з основними засадами громадської діяльности, незламно і непорушно керувався ними до кінця віку, — і разом з тим факт вельми сумний, що свідчить про надто млявий та повільний розвиток громадської думки так на Україні, як і поміж російською інтеліґенцією, коли протягом майже півстоліття доводилось однаково полемізувати з тим самим явищем, проти тих самих обвинувачень і нападів з боку так званих темних сил місцевих та російських.

Обидва вищезазначені уривки збереглись у вигляді запису, не виправленого з зовнішнього погляду. Подаємо їх буквально, як цікавий зразок того, як мінялись протягом часу правопис і пунктуація в писанні В. Антоновича.

VIII. До цієї ж групи статтів публіцистичних, також незакінчених, напевне викликаних потребою свого часу, досить зрозумілою, хоч і невідомою нам з певністю, належить теж початок ширшої статті, з заголовком од самого автора: „О б щ е с т в е н н а я с а т и р а в н а ш е й п р о в и н ц и а л ь н о й п р е с с е“. Час, коли її складено, невідомий, але письмо оригіналу і деякі подробиці в тексті, як, напр., псевдоніми місцевих газетних фельєтоністів, дозволяють припустити, що писано її при кінці 70-х або на початку 80-х років, мабуть для якоїсь місцевої газети, може для „Київського Телеграфа“, або, ще більше правдоподібно, для „Труда“, що виходив під редаґуванням О. О. Русова 1881 — 1883 рр. У складі редакції і серед співробітників був дехто і з-поміж членів Громади, близько стояв до неї й Антонович. Стаття спрямована, видимо, проти „Киевлянина“, де на той час становище видатного критика й сатирика займав чоловік талановитий і навіть відомий з поважних наукових праць у виданнях Київської Археографічної Комісії

І. П. Новицький, колишній член Громади (од якої відійшов згодом до іншого табору), так званий Індрик або Жовтий Ір. (себто рулий), чоловік цілком позбавлений всякої етики і в літературі і в життю. Так, він за платню від рядка полемізував не тільки з аби ким, а навіть і сам з собою під різними псевдонімами, хоч і виявляли його дотепність та гострий язик.

IX. Допис під заголовком „Министерство графа Д. А. Толстого“ („Правда“, Льв., 1880, кн. I—III), що мав темою злободенне пекуче явище, не потребує жадного коментарія, остільки він є конкретний та виразний. Люди того часу добре пам'ятають, яку надзвичайно велику радість серед громадянства викликала та зміна міністра народньої освіти. Був то справді світлий день для цілої інтеліґенції од старого до малого. Мусимо тільки зазначити, що дата — Кам'янець-Подільський, так само як Мадрид в дальшій кореспонденції, є цілком фіктивна; її прибрав автор з огляду на небезпечні умови свого офіційного стану.

Писано його в Києві, тут же і подано до редакції „Правди“ за підписом Д-ж-в. Підпис — Володимир Антонович зазначено у власному примірнику київського редактора „Правди“, О. Я. Кониського, що вже з обов'язку повинен був знати всіх авторів з України, тим паче з Києва, одержуючи від них матеріяли для журналу. Він збірав і редаґував усі ті рукописи, по своєму виправляв мову авторам, зазначаючи собі всі псевдоніми, і тоді вже надсилав усі тексти до Львова.

Мусимо теж відзначити прикрий наслідок того редаґування для самого викладу обох дописів та для індивідуального стилю автора.

X. „Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события“. Властиво то не була писана розвідка, а тільки усна доповідь на великому прилюдному засіданні Історичного Товариства Нестора Літописця 1. III 1881 р. з нагоди 20-х роковин смерти поета подав її В. Антонович живим словом, як звичайно, без жадного запису. Дуже цікаво бачити, як підійшов істо-

рик-фахівець до творів поета і як зійшлись обидва ці автори в основних положеннях і поглядах. — Записали ту доповідь майже дослівно, наче з стенографічною докладністю, секретар Товариства проф. М. П. Дашкевич і репортер газети „Труд“ і так її текст надрукований однаково в „Чтениях в Ист. Общ. Нес. Летоп.“, кн. II (Київ, 1888)[1] і „Труд“, 1881, № 10.

XI. „Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме“. (По поводу повести Г. Сенкевича „Огнем и мечем“). Є то докладний критичний огляд — рецензія першої частини відомої трилогії Сенкевіча. Проте містимо її в цьому I томі, так само як розбір праць М. Дубецького і Корзона, вилучаючи їх з-поміж інших критичних рецензій, що підуть у дальшому VIII томі, з огляду на їхній не лише науково-критичний, а ще більше публіцистичний характер. Ми бачимо з самої рецензії В. Антоновича, яке загальне, непомірне і нерозважне, надзвичайне захоплення викликав серед польського суспільства і преси, переважно по той бік кордону, самий навіть початок романа „Ogniem i mieczem“. Не будемо за ним повторюватись, зупиняючись на подробицях.

З другого боку, дуже неприємне враження викликав цей твір серед української інтеліґенції по обидва боки кордону. Із слів професора М. Кордуби („Україна“, 1928 р., кн. 5, стор. 52 — „Зв'язки Володимира Антоновича з Галичиною“) довідуємось, яке той роман викликав величезне обурення серед галицько-українського громадянства, що так болюче відчувало (з огляду на свої польсько-українські політичні відносини на галицькому ґрунті) конечну потребу, щоби якийсь авторитетний голос подав належну, рішучу відповідь. Яку живу радість, яке величезне враження справила на всю галицьку інтеліґенцію ця відповідь відомого вченого в одному з найближчих чисел поважного журналу

[1]) Ця друга книга „Чтений“ вийшла з таким великим запізненням через цілковитий брак коштів на видання Т-ва. Тільки 1887 р. куратор Учбової округи Вельямінов-Зернов здобув для нього з Міністерства одноразове асиґнування, а далі вже постійно призначено певну суму, що разом з фондами Т-ва давало йому змогу унормувати свою видавничу справу.

„Киевской Старины“ [1]). Чимале враження справила вона і на Україні так поміж своєю, як і поміж польською інтелігенцією. Справила та рецензія подвійне враження і в другому таборі — в польській пресі і в громадянстві: навіть одна з більш уміркованих газет висловилась так, що хоч київський професор певною мірою й має рацію, „ale wszakże nie uszanował znakomitego talentu“, себто газета оддає поклін і тому, і другому авторові.

Літературна чемність вимагає — надсилати свою рецензію тому авторові, чий твір рецензується; тому й Сенкевіч дістав від Антоновича відбитку статті з таким автографом: „Ucraina cum donis remitit ciconiam Polonis“ [2]) — парафраз цитати з відомої старої байки про польського лелеку, що по весні повертав з Індії до рідного гнізда. Як зазначає сам Антонович, можна було б і не спинятись так уважно над цим твором красного письменства з сусідської літератури, коли б не так урочисто прийняло його польське суспільство (пануючі націоналістичні групи), як вираз його сучасної історичної самосвідомости, як останнє слово його патріотичних, національних та громадянських поглядів.

Це й примусило Антоновича виступити з такою докладною критикою тих поглядів, що панували на протязі всього XVII і XVIII в. і довели, нарешті, Польщу до політичної загибелі, а народові українському завдали стільки кривди

---

[1]) „Ця критика, каже професор Кордуба, найшла живий відгомін серед галицьких українців; крім неґативної критичної частини вона принесла їм інтересні погляди на ролю держави як такої, котра, як переходова стадія організації людей, не може бути для них кумиром; дала ярке освітлення історичної ролі шляхти на українських землях. Зараз в червні „Дѣло“ у своїх фейлєтонах принесло повний український переклад критики п. заг. „Польсько-руські взаємини XVII вѣку в сучаснôй польськôй призмѣ“ (Р. VI, ч. 55—65). Опісля в липні „Слово“ переповіло її головний зміст, називаючи її „необыкновенно талантливой“ (Р. XXV, ч. 74), а ще в 20 літ опісля „Українська видавнича Спілка“ видала її втретє окремою книжечкою („Літер.-Наук. Бібліот.“, ч. 86, Львів, 1904). (М. Кордуба, „Зв'язки Волод. Антоновича з Галичиною“, Україна“, 1928, кн. 5, ст. 52).

[2]) „Україна з подарунком повертає Польщі її лелеку“.

та тяжкого лихоліття. Очевидячки, головна маса польського суспільства нічого не забула з тих традицій історичної Польщі і нічого не навчилась з тої науки власної історії, бо й наприкінці XIX в. зосталась на ґрунті тих самих поглядів. — Зазначаючи хиби Сенкевіча, Антонович через його голову звертається до пануючих клясів польського громадянства з пересторогою од тої загибельної історичної помилки, од того лютого шовінізму, що ніколи не дає добрих наслідків ані в громадському, ані в політичному життю.

Темою для свого твору Сенкевіч взяв найяскравіший момент величезного соціяльного руху на Україні — повстання Хмельницького, і розробив її, виходячи з поглядів тогочасної шляхти, додавши од себе деяких прикрас; він повторює старі традиційні твердження про культурну та колонізаційну місію Польщі на Україні, уважаючи цей край за предковічну польську власність.

Той самий напрямок виявляють майже одночасно з Сенкевічем і два польські історики — М. Дубецький і Корзон. Перший спиняється над історією ранньої козаччини і Запоріжжя, силкуючись навіть накинути їм польське походження — „з польської колиски". Другий бере останню добу — Коліївщину — з приводу розвідки про неї Я. М. Шульгина. Дубецький, як бачимо з рецензії Антоновича, історик не високої марки; Корзон — значно поважніший, але обидва автори повторюють, кожний відповідно до часу своєї теми, той самий мотив про культурно-колонізаційну місію Польщі на Україні та природне дикунство, хижацтво і т. ін. тутешнього люду, його непридатність і ворожість до всілякої культури — мотив, що вже став неначе афоризмом в польській літературі.

Отже бачимо ніби певну ув'язку в тенденції тих трьох авторів протягом найближчого часу.

XII. „Три національні типи народні" надруковано в „Правді" за підписом Низенко. Стаття являє собою опертий на докладних наукових даних порівняльний огляд і констатування тих найхарактерніших ознак та особливостей, що відрізняють три типи національні: українців, росіян і поляків, починаючи з одмін антропологічних, темпе-

раменту, родинних відносин, аж до політичних напрямків, науки, мистецтва і т. ін.

Д-р. М. Кордуба каже, що Антонович написав цю статтю для „Правди", щоб розвіяти всякі сумніви щодо української національности", щоби народовцям у Галичині дати зброю в руки до боротьби з „объединителями". Не маючи рукопису автора, не можемо цілком погодитися з тим твердженням, бо, оскільки пам'ятають мої товариші і я сама, тут подано під цим заголовком одну-дві лекції з того приватного курсу українознавства, що викладав покійний професор щороку, під різними аспектами, в приватних господах, більше-менше таємно (з огляду на поліційні умови тих часів), в тісному гурті вірних людей з-поміж студентської молоді та своїх ближчих знайомих. З початку 80-х до половини 90-х років він викладав на такі теми: огляд історичної та промислової географії України, до якої сам накреслив відповідну докладну мапу; порівняльний огляд антропології та етнографії українського народу, історію козаччини, філософію історії, археологію і т. ін. [1]) Отже і цей порівняльний огляд трьох суміжних народів ми чули навіть не один раз в тих викладах.

В. Б. Антонович викладав тільки живим словом, без жадних записів, окрім маленького конспекту, що складався з 5 — 6 окремих слів. Кожну лекцію записувало декілька слухачів, потім зводили свої записи докупи, складаючи спільний, по змозі, повний текст; іноді подавали його професорові на перегляд і поправку. Так склався між іншим

---

[1]) Найперший з тих приватних викладів 1882 року був навіть не вповні за його спеціяльністю, бо був з історії Ірляндії. Цей курс викладав нам В. Б. на прохання курсисток, бо саме на той час ірляндське питання дуже гостро стояло в англійському парляменті і заповнювало всю періодичну пресу, між іншим і російську. Звернулись до Антоновича, а не до фахівця проф. Лучицького, бо хто ж би зважився просити когось із професорів, щоб згодився дурно викладати цілий приватний курс. Знали студентки до кого можна вдатися з таким проханням, і справді, В. Б. подав нам докладну історію Ірляндії од початку до останніх часів, не вважаючи на те, що мусів спеціяльно готуватись до тих викладів. А потім викладав нам уперше географію України для того самого складу слухачів з додатком кількох студентів.

і той відомий курс — „Виклади про часи козацькі“, виданий заходами Сімовича в Галичині, що подається в другому томі нашого видання.

Отже одну виїмку з того циклу української антропології та етнографії О. Я. Кониський, що теж належав до гурту слухачів, надумав надрукувати в „Правді“, як вельми ґрунтовний арґумент щодо українсько-польських та українсько-московських відносин на галицькому ґрунті. Тут проведено паралель поміж українською і польською народністю, з одного боку, і російською — з другого, як між трьома найближчими галузями слов'янства, при чому українська являє тип середній поміж ними, поминаючи білорусів, бо для них не було ще опубліковано потрібного антропологічного матеріялу. На жаль, всі тексти, що з України надсилались до „Правди“, спочатку переходили в Києві редакцію Кониського, а він вважав за свій редакторський обов'язок виправляти мову кожному авторові. Антонович говорив, звичайно, мовою правобережною, потроху з домішкою виразів з латинського кореня. Кониський, з роду чернігівець, великий пурист мови лівобережної та разом з тим і галицької, пильнував перед усім чистоти виразу, не скрізь точно передаючи думку автора в усіх її відтінках; тому помічається часто непотрібне „многословие“ і навіть неясність. Коли візьмемо до уваги, що другу таку редакцію знов переводили у Львові, надаючи українській мові галицького кольориту, то стає зрозумілий той важкуватий стиль, подекуди трудно зрозумілі вирази, часом неначе щось опущене в тексті, і цілком затемнено думку автора; Порівнюючи, напр., стиль і мову „Мемуарів“, що сам автор писав українською мовою так, як думалось, хоч і не було оброблено до друку, не можемо не визнати, що таке подвійне редаґування без участи, часом навіть без відома автора (як довідуємось хоча б з передмови Сімовича до видання „Бесід про часи козацькі“), сталось не на користь, а, навпаки, на велику шкоду для тих статтів В. Антоновича; що їх видано в „Правді“. Проте, не маючи ориґіналу. мусимо друкувати всі тексти в тому самому вигляді, як їх було надруковано спочатку.

XIII. Історичні байки п. Маріяна Дубецького (за приводом праці про початок Запоріжжя) — надруковано в „Правді“, 1888 р., т. I, вип. II, стор. 110 — 116, і вип. III, стор. 194 — 203, за підписом П-с-к. (Пасічник). Праця М. Дубецького про „Початок історії Січі Запорозької“, що її розглядає В. Антонович, є вияв польського національно-шляхетського шовінізму, опертого на фактах нібито історичних, в дійсності ж цілком фіктивних, ніде й ніколи не зафіксованих, що надумав їх сам автор для кращого звеличання польської культурно-колонізаційної, цивілізаторської, доброчинної місії серед дикого й хижого українського народу, простіше кажучи — польсько-шляхетської влади на Україні. В. Антонович піддав докладній науковій критиці працю М. Дубецького. Після його арґументів з неї нічого не зосталось, крім великого змагання всіма неправдами довести і ствердити історичне право Польщі навіть на Січ Запорізьку.

З зовнішнього боку мусимо зазначити, що з-поміж усіх статтів Антоновича, вміщених у „Правді“, ця нещасна найгірше потерпіла од відомого вже подвійного редаґування мови: місцями (ст. 211 і 215) ніяк не можна дослідити думки автора; треба припустити, що там дещо випущено, і читачеві доводиться самому добирати потрібні слова, щоб дійти якогось змісту. В цій статті ніяк не можна пізнати мови Антоновича, такої ясної, конкретної, не многословної. Тут, навпаки, бачимо раз-у-раз такі слова і вирази, яких ніколи, за десятки літ не доводилось чути з його уст, яких не знайти і в його писаннях: можна було би скласти їм цілий реєстр.

XIV. „Лист подорожнього“ — Мадрід, 12 січня, 1889, за підписом Турист.

Насамперед мусимо зазначити, що топографічна дата цілком фіктивна, бо писано листа в Києві на Жилянській вулиці; слово Мадрід ужито, може, тому, що самий допис викликано статтею еспанського автора. Підпис Турист до цього часу вважався звичайно за псевдонім М. Драгоманова; отже бачимо, що й Антонович, мабуть, цілком випадково, ужив того самого підпису, на що маємо певні

докази: 1) В тому примірнику „Правди“, що належав до книгозбірні О. Я. Кониського, а тепер зберігається в бібліотеці ВУАН, проти підпису Турист рукою Кониського приписано — В. Антонович. 2) Сама я добре знаю і пам'ятаю, коли він писав цю статтю і з якого приводу, а журнал „El Liberal“ раз-у-раз переглядав, разом з іншою закордонною літературою, в професорській лекторії свого університету. 3) Добре відоме і в раніші часи, і в 80-х роках змагання Драгоманова — ширити серед галицької інтеліґенції знання російської літератури, як дуже багатої і корисної для галицького громадянства. Отже, річ цілком неприпустима, щоб Драгоманов міг подати до уваги цього громадянства таку неґативну оцінку тої літератури, зроблену таким поважним письменником, як Помпей Генер.

Антонович, навпаки, завжди висловлювався дуже скептично щодо російської літератури, підцензурної та поневоленої, з одного боку, дворянської з відтінком фаталістичної нірвани (несупротивлення злому) — з другого, і вважав за пожиточніше для галицького громадянства, що ближче стоїть до Европи, користатись одразу з першоджерел вільних, багатих і самостійних европейських літератур. До того можемо додати, що П. Генер належав до його улюблених авторів і велику його розвідку, про яку тут згадується, „La mort et le diable“ Антонович привіз собі з Мадріду ще 1880 р. Ось ті арґументи, що можуть ствердити належність В. Антоновичеві псевдоніму Турист в даному разі.

XV. „Несколько слов г. Корзону“. Відповідь з приводу критичної рецензії польського історика Корзона, під заголовком „Нова книжка про Коліївщину“, на розвідку Я. М Шульгина. Відповідь цю писано за дорученням редакції „Киевской Старины“. В самому журналі надруковано її під заголовком „От редакции“, без підпису автора. Але всім співробітникам і читачам його, ширшому громадянству і самому Корзонові добре відомо було, що належить вона перу В. Антоновича, бо, як то кажуть, знати птицю з її льоту. Так само прийняла її і польська преса. А відомий

історик, професор Олександер Яблоновський, визначаючи цілком справедливість всіх уваг, що зроблено від імени редакції „Киевской Старины", сам сказав Антоновичеві, що на цей раз „dostał po łbie Korzon i na nieszczęście słusznie".

І дійсно, мусимо підкреслити, що варшавський професор був не єдиний представник такої думки серед польського громадянства як на Україні, так і в самій Польщі. В цей час в ньому вже цілком виразно викристалізувалось дві одмінні течії: перша та, що не вийшла поза свої давні перестарілі традиції, що проти них разу-раз повставав Антонович своєю критикою, і друга — нова течія, що виникла майже одночасно з ним та вже в найближчому часі по інсурекції 1863 р. серед молодшого покоління. Початок до неї поклали між іншим дехто з тої молоді, що навіть брали участь в організації повстання, та якось зостались цілі: або встигли еміґрувати, або не дуже тяжко були засуджені і згодом повернулись із заслання. До перших належав і вищезгаданий О. Яблоновський, колишній студент Київського університету, родом жмудин, що належав до ґміни литовської. Згоджуючись з Антоновичем, що справа повстання цілком безнадійна, він все ж таки вважав за потрібне підтримувати її, щоб зосталась „piękna kartka w historji" (гарна сторінка в історії). Він перебув деякий час на еміґрації в Туреччині, поки зміг повернутись до Росії та реабілітуватись; згодом дістав катедру в варшавському університеті, і відомий з своїх дуже цінних капітальних праць з історії, джерелознавства та географії разом України і Польщі. Далі Вінарський, що по кількох літах заслання повернувся з Сибіру, та ще дехто по обидва боки кордону. Нові течії в суспільстві визначили виразно нове завдання — одкласти цілком до дальшого слушного часу всі давні політичні мрії, не марнуючи на їх здійснення дорогого часу, і зараз же з усією енерґією взятись до праці органічної — культурної та економічно-промислової, до всебічного поширення культурного та матеріяльно-економічного розвитку й добробуту в масах людности міської та селянської, правда, переважно польської. Цей напрямок, дедалі охо-

плюючи все ширші кадри польської інтеліґенції, змусив їх на нашому ґрунті знов повернутись до національного питання, в який би то спосіб виробити можливі норми для добрих взаємовідносин поміж різними групами населення, хоч не в дуже віддаленому майбутньому. Такою нормою міг би бути федеративно-автономний устрій, при нагоді політичної можливости, і вже в 70-х роках розвинувся напрямок федеративної згоди поміж представниками інтеліґенції всіх пригноблених народів Росії. З боку польського починаються інтенсивні спроби наближення до представників української інтеліґенції, переважно в Наддніпрянській Україні; і в цій справі центральною особою знов стає В. Антонович, бо до нього найчастіше вдаються представники польських груп, як до посередника поміж ними і групами українськими. Щороку прибуває до Києва О. П. Яблоновський з Варшави, одночасно і в ролі уповноваженого од групи галицьких поляків. Тод. всеросійські археологічні з'їзди що три роки дають добру нагоду до нарад поміж федералістами, і в Антоновича закріплюються добрі стосунки і з представниками старшого покоління, напр., з професорами Мержинським, Павінським з Варшави, Г. Осовським з Кракова та ін., а з молодших з М. Тишкевичем, Поплавським і багатьма іншими. В самому Києві склалась численна група українців польсько-католицького походження, вже з молодшого покоління, що прагнула до згоди і спільної діяльности з українцями. Уповноваженими до постійних зносин з Антоновичем та його однодумцями були: правник Цезарій Нейман, співробітник „Киевской Старины", В. Висоцький, А. Міхальський, Шванський з Білої Церкви та інші. Такі самі гуртки існували й по інших містах; в Одесі цілу групу поляків було прийнято, як постійних членів, до Української Громади, в Харкові пам'ятаю доктора Ц. Моравського, давнього товариша Антоновича. Щодо Галичини, там польське суспільство було менше розвинене, тому провадили угоду з українцями представники культурнішої вищої аристократії. — Ті красномовні ювілейні привітання, надіслані В. Антоновичеві од поляків, що недавно на підставі моїх матеріялів подав академік Д. І. Ба-

галій в своїй книжці „Матеріяли до біографії В. Б. Антоновича“, яскраво свідчать про відношення до нього либеральних польських груп нашого краю.

XVI. Погляди українофілів. Під таким заголовком подаємо останній незакінчений уривок з рукописів В. Антоновича, що знайшовся в його паперах, без заголовку од самого автора. Цього уривка, разом з першим, що було написано приблизно на таку ж тему значно раніше, десь коло половини 60-х років, недавно надруковано в „Україні“ 1928 р., кн. 6, ст. 58—66. Писано його, так само як і всі інші праці Антоновича, на аркушах, згорнених учетверо. Всього написано ненумерованих сторінок 21; дальший текст уривається на половині речення; подекуди автор робить поправки або додатки на полях. Саме письмо автографа та почасти й правопис вже помітно відрізняється від рукописів В. Б. з 60-х років; воно цілком подібне, наприклад, до тих численних копій та заміток, що він повиписував собі в архіві Інституту Оссолинських у Львові 1880 р., і наближується до письма з дальших 80-х років. Уривок цей являє собою початок великої, спланованої в широкому науковому маштабі розвідки, поважно обґрунтованої міцними арґументами, опертими почасти на власних спостереженнях автора та переважно на його наукових висновках з поля антропології, етнографії, національних особливостей та з досліду історичного процесу українського народу. Не може бути сумніву, що складання такої розвідки мусіло бути викликане якоюсь пильною потребою свого часу: може якоюсь новою хвилею адміністративних переслідувань та утисків, абож, навпаки, якоюсь тимчасовою полегкістю в громадському житті.

Навіть у такому незакінченому вигляді цей уривок може сам бути сюжетом для цілої окремої розвідки — стільки він містить у собі цікавого й цінного матеріялу до історії розвитку українських ідеологічних демократичних течій, починаючи з 60-х років. У короткій передмові не можемо детально зупинятись на кожному пакті, на кожному положенні, що наводить автор: всі вони остільки виразні та обґрунтовані, що найліпше самі за себе промовляють до читача.

Наше головне завдання буде з'ясувати, по змозі, той час та обставини, що викликали потребу цієї статті, а також і мету, для якої призначав її автор.

Насамперед увагу читача звертає велика аналогія щодо порівняння типів українського та російського з погляду антропологічного, етнографічного, психологічного, соціяльно-економічного та політично-історичного — аналогія з такою самою арґументацією у відомій розвідці В. Антоновича „Три національні типи народні" (1888), з одного боку, та з арґументами філологічними про українську мову та літературу в відповіді проф. Флоринському під заголовком „К вопросу о галицко-русской литературе" [1]), 1900 р. — з другого. З огляду на те можна було припустити, що розвідку розпочато десь в пізнішому часі, може на початку або й коло половини 90-х років, хоч і виникали деякі сумніви з цього погляду. — Тому редакція вмістила її при кінці першого тому під заголовком „Погляди українофілів", що надала їй сама за змістом статті. Згодом, вже в часі друку, з'ясовано й освітлено певні деталі, що дали можливість більш-менш докладно і правдоподібно виявити той час, коли могло бути розпочато цю розвідку, її призначення й ті обставини, задля яких її не доведено до кінця. Відповідні арґументи до того беремо з самого тексту розвідки.

Автор починає з 60-х років, коли вперше з'являється в російській пресі термін „Українофільство", що ним офіціозні публіцисти найменували певну течію серед української інтеліґенції, і з свого боку з'ясовує значення цього терміну в розумінні самих українофілів, та їхні переконання, вироблені на підставі всебічного вивчення свого народу. В дальшому викладі він згадує про відому Валуєвську заборону українського слова, потім перше адміністративне переслідування проти українофілів або хлопоманів у наслідок доносів генерал-губернаторові кн. Васильчикову з боку польських поміщиків 1860 р. (див. „Мемуари", 48), зазначаючи при тому, що протягом 20 років вороги українофільства постійно висували проти нього ті самі три обвину-

---

[1]) „Киевск. Стар." 1900, кн. 3, ст. 396—423.

вачення (на жаль, з тих обвинувачень наведено тільки перше, бо статтю не закінчено). Ця хронологічна дата, 20 років, починаючи від 1860 року дає нам першу важливу вказівку: вона свідчить про те, що розвідку писано не раніше 1880 р., а може й трохи пізніше. Це саме число — 20 р. — ми бачимо вдруге і в промові професора В. Б. Антоновича до студентів під час великого університетського балю (в лютому 1881 р.), про який ще буде мова далі. Ці його слова наводить покійний професор В. Ляскоронський у своїх спогадах про В. Б. Антоновича, як професора (надруковано в „Україні" 1928 р., кн. 6, ст. 75). Другу, вже побічну вказівку приблизно на той самий час подає згадка автора розвідки про 15 мільйонів української людности, що говорить своєю окремою власною мовою. Така кількість українського населення свідчить теж за початок 80 рр., бо вже в 90 рр. статистика налічувала його значно більше.

Маючи таким чином першу хронологічну вказівку, спробуємо далі з'ясувати ту потребу, що викликала таку розвідку, і ту мету або той орган, для якого її мало бути призначено. — 1881 року почала виходити в Києві газета „Труд", орган української інтеліґенції, за редаґуванням О. О. Русова; близьку участь в редакції брав і В. Б. Антонович. Далі в січні року 1882 вийшла перша книжка поважного наукового журналу „Киевская Старина"; в заснуванні його і в найтіснішому редакційному комітеті В. Б. теж приймав найдіяльнішу участь.

Алеж „Киевская Старина" мала програм суто науковий, без жадного публіцистичного елементу і ніхто, — ані сам відповідальний редактор-видавець Т. Г. Лебединцев, ані члени редакції не зважилися б на самому початку компромітувати видання статтею на таку дражливу тему. Беручи на увагу зміст розвідки і навіть саму форму вислову, надто вільну й одверту щодо цензурних умов старого режиму, ніяк не можемо припустити, щоб вона могла призначатись для якогось російського журналу, тим паче для місцевої газети з огляду на її великий розмір і поважний науковий характер. Отже з'ясувати це питання можна тільки, розглянувши докладно деякі факти з київського громадського

життя 1880 р. взагалі та з особистого життя самого В. Антоновича зокрема.

Невдовзі перед тим, по весні 1879 р., відбувся в Києві великий політичний процес групи революціонерів; трьох було повішено, решту заслано на каторгу. Наслідком того лютували в Києві, як самі знали, генерал-губернатор південно-західнього краю Чертков разом з представниками жандармської влади, Стрельніковим та Новицьким: силу людей різних відтінків ліберального напрямку, між іншими й українців, або так званих українофілів, було повисилано з краю без суду, в порядку адміністративному, в місця „столь и не столь отдаленные".

Тяжко відбився цей напрямок і в житті університетському: тут ретроґрадна група старої правої професури всіма способами силкувалася запобігти перед владою, а молодшим, так званим ліберальним, професорам ніяк було й дихати.

Щодо Антоновича, саме на той час припало йому, вже як ординарному професорові, перше обов'язкове відрядження за кордон для наукової праці, і там він перебув од початку аж до кінця 1880 р. (Про це докладніше буде подано далі).

За часу відсутности В. Б. Антоновича, протягом 1880 р., постають вже в Росії певні зміни в настроях суспільного життя: по довгій реакції немов „повіяло на весну", як тоді говорилось серед ліберальних кіл; хоч до весни, правда, було ще далеко, бо після лютої зими бралось неначе тільки на першу одлигу, як напровесні.

„Згадується, мов живе, світлий початок 1881 р.; відчувалось, наче наближення чогось нового в суспільно-політичному відношенні, чогось доброго, давно сподіваного; відчувалось, що наближається перемога правової сили та порядку замість урядовницької сваволі та „усмотрения", що всім уже до краю допекло. Молодь університетська жадібно хапала кожну звістку про те й перебувала в підвищеному настрою духовому". Такими словами малює цей момент один із сучасників, проф. В. Г. Ляскоронський („Україна", 1928 р., кн. 6, стор. 74).

Суспільство наче віджило, сміливіше заговорили земства; по університетах закипіло студентське життя; і в київському університеті реакційного напрямку права професура притихла і вщухла, а ліва підвела голову і використавши нагоду перевиборів за часів відсутности В. Антоновича, його обрано й затверджено на декана історично-філологічного факультету.

Алеж найвидатнішим, величезного значення реальним фактом у київському житті було переведення сенаторської ревізії незаконних вчинків генерал-губернатора Черткова й усунення його з посади. Був то час, так би мовити, напередодні конституції, що її не то вже сподівались, а навіть з певністю дожидали ліберальні групи суспільства: хоч би якоїсь куценької, бо справжньої великої годі було ще сподіватись. Ширились чутки, і сам сенатор Половцев, що переводив ревізію, не заперечував того, що акта конституційного вже складено, може навіть підписано й видрукувано, тільки його оголошення зволікають реакційні впливи з одного боку, а з другого — в урядових сферах дожидають найвідповіднішого моменту до такої урочистости. Оголошення того акту ліберальне громадянство з певністю дожидало на 19 лютого, роковини знесення кріпацтва, але той день минувся без маніфесту і всі стали дожидати найближчого відповідного моменту.

Тим часом сенатор Половцев, бажаючи докладно обізнатись з місцевою громадською думкою і настроями в ліберальному громадянстві, розпочав широкі зносини з представниками різних груп і напрямків м. Києва, між іншим і з лівою професурою, особливо з тими дванадцятьма, що їх Чертков був призначив на заслання з Києва, та ще не встиг повисилати. Половцев доволі часто запрошував їх до себе на розмову й нараду і сам відвідував їх. В наслідок тих зносин він дав дозвіл на одправу урочистої панахиди по Шевченкові в Софійському соборі, чого ніколи не бувало раніше, та на прилюдні роковини його пам'яті в залі Мінеральних Вод; нарешті, дозвіл на великий урочистий баль на користь незаможних студентів у самому будинку університету.

Цей дозвіл, під запорукою найпопулярніших професорів, як особливий акт довір'я до студентів, викликав надзвичайну сенсацію не тільки тут на місці, а й далеко поза Києвом; з ближчої й дальшої провінції прибуло чимало видатних громадських діячів, колишніх студентів київського університету, що бажали взяти участь в тій урочистості.

Сенатор старався ґрунтовно обізнатися з українським питанням, з ідеологією й завданнями української інтеліґенції, з народніми потребами, перед якими от-от вже мали розкритись конституційні перспективи. З свого боку він брався освітлювати та обстоювати всі ті відомості у відповідних урядових сферах столиці. Правдоподібно, або сам він побажав мати в руках докладну пояснювальну записку щодо так званого „українофільства", як матеріял для його обстоювання, або може київська Громада, з тою самою метою, з власної ініціятиви доручила складання такої записки Антоновичеві, тим більше, що з-поміж українців Половцев найчастіше розмовляв з ним та з О. Ф. Кістяківським і перед їхніми будиночками на Кузнечній вулиці нераз можна було бачити його повіз.

Пробуваючи дуже часто в родині Антоновичів, я була в курсі багатьох громадських справ, знала й про ту записку, що складав В. Б., хоч її він не оголошував, бо ще не закінчив.

Так стояла українська справа аж до кінця лютого 1881 р. — 1 березня увечорі надійшла урядова телеграма про вбивство Олександра II, а другого дня Половцев, прощаючись з українцями, що прийшли до нього по інформацію, висловився виразно, що тепер вже на довгий час треба забути все, що думалось і говорилось, бо запанує люта реакція, а сам він мусить якнайшвидше вертатись до столиці.

Ось тим то ця записка й зосталась не закінчена, бо минулася вже її потреба, а розпочато її в лютому 1881 року. Тому що її ніколи не зачитувано, я й не могла пізнати її з рукопису, а сам В. Б. ніколи вже не згадував про неї. Отже тепер, обміркувавши докладно всі обставини, можна визнати напевно, що в цім автографі ми маємо початок тої самої пояснювальної записки, що не дійшла до свого

призначення. Таким чином маємо відомості і про призначення самої розвідки, і про час, коли її писано. За це свідчать усі дані: і широко поставлене та освітлене українське питання, і надто вільне висловлювання з погляду тогочасних цензурних умов, і всі вищенаведені арґументи, аж до письма ориґіналу включно. — Навіть і в такому незакінченому вигляді вона подає нам, досі, здається, не одмічений в літературі, надзвичайно цікавий факт серед багатьох перипетій в історії українського руху на київському ґрунті.

З самого тексту виявляються також цікаві риси щодо поглядів самого автора: 1) арґумент антропологічний в обґрунтованні української ідеології, до якого не раз удавався Антонович і в своїх викладах, і в публіцистичних писаннях, поданих у цьому томі, і якому він, як природник, надавав великого, навіть переважного значення, виробив він собі дуже рано (ще в 70 рр.). Цей напрямок провадився в київському відділі Географічного Товариства: окрім того, і сам Антонович був член Московського Антропологічного Товариства, беручи участь у його працях, напр., у виставці 1878 р.; а 1880 р. довший час працював у Парижі в Інституті антропології.

2) Так само широкі наукові висновки з філології, етнографії, народньої психології, історичних та соціяльних ознак українського народу були в нього ґрунтовно й детально вироблені рано, ще в 60-х роках, — тому й міг він оперувати ними, вже як готовим матеріялом, в разі потреби і в дальшому часі.

XVII. Стаття під заголовком: „К вопросу о галицко-русской литературе“ була надрукована в 1900 р. як відповідь на тенденційні виступи професора київського університету Т. Д. Флоринського в місцевій газеті „Киевлянин“. Виступи ці були пов'язані з XI археологічним з'їздом, що відбувся 1899 року, на якому українські вчені з Галичини мали читати українською мовою свої доповіді. Цього не дозволено через ворожі заходи київської правої професури, хоча був дозвіл читати доповіді всіма слов'янськими мовами—польською, чеською, сербською, болгарською та ін. Очевидячки, щоб подати ще й „об'єктивну“ наукову арґументацію

цієї заборони, проф. Т. Флоринський написав кілька статтей у місцевій суголосній його поглядам пресі.

Ці виступи одного з представників правої київської професури, що займав катедру слов'янознавства і стояв у своїх поглядах на позиціях відомої триєдиної формули Миколи I („самодержавие, православие, народность") справили в 1899 р. на декого відповідне враження. Вони дали матеріял для владущих кіл, щоб ще раз „науковою" арґументацією довести „відсутність" української мови.

Виступаючи не раз проти реакційних поглядів польської шляхти, В. Антонович у цій своїй статті арґументував національні українські права доказами, що були пов'язані з ідеалами тогочасного суспільства. Своїми твердженнями автор збивав положення цього відомого російського реакціонера-професора кінця XIX та початку XX ст. у Києві. Це, звичайно, не спинило російський уряд та відомі суголосні групи суспільства київського підтримувати й повторювати погляди Т. Флоринського. Ці групи гуртуються біля нього в Київському університеті та поза ним, роблячи виступи, обстоюючи усякими засобами свої клясові інтереси. Так велося аж до перших років революції, коли було скинуто панування цієї реакційної групи.

Треба зазначити, що справа почалася багато раніш, ще під час готування до Київського археологічного з'їзду (1897—1899 р.), з приводу заходів В. Антоновича про дозвіл наукових доповідів українською мовою. В попередніх публіцистичних статтях („Об украинофилах" та ін.) ми зустрічаємо подібні погляди, які він ширше розгортав, та доповнював новими арґументами своє розуміння національного руху і національного питання. Автор виявив свої аналітичні здібності і публіцистичний хист, ставлячи широко національне питання, викриваючи цим національшовінізм Т. Флоринського та його групи.

Разом з тим ця стаття ще раз свідчить, що професор В. Антонович жваво відгукувався тоді як і раніше на суспільні питання.

Це показує невірність поглядів тих істориків, які вважають, що в 1880 та 1890 рр. В. Антонович від питань

сучасного життя відійшов, — що він ніби мало цікавиться явищами сучасного життя.

XIX. Далі в цьому I томі „Творів“ В. Антоновича ми уміщуємо „Записку в справі обмежень української мови“ (заголовок редакції), що була написна 1905 р.

Це був час, коли владущі кола тодішньої Росії почали шукати виходу із складної ситуації революційного наступу 1905 р. Одним із важливих завдань було розв'язання національного питання. Над українською мовою тяжив ще по цей час наказ 1876 року. Велика революційна хвиля боротьби пролетаріяту і селян із царатом поставила перед Комітетом міністрів потребу якось рятувати свої інтереси. Тому тут постає питання про потребу переглянути „повеления 18 — 30 мая 1876 г. и 8 октября 1881 г. об ограничении книг на малорусском языке“. Комітет міністрів звернувся в 1905 р. до Київського, Волинського, й Подільського генерал-губернатора, до тодішньої Російської Академії Наук, до Київського та Харківського університетів, щоб вони подали в цій справі свої висновки. З доручення Київського університету (історично-філологічного факультету) В. Антонович і подав цю „Записку“.

В цій „Записці“ дано пояснення до тез; тут є ґадки цілком аналогічні тим, які відзначено в статті з приводу виступів Т. Флоринського. Звертає увагу на себе третій розділ (існування української літератури веде до політичного сепаратизму) своєю арґументикою: В. Антонович тут повторює деякі свої старі погляди (особливо в кінці „Записки“), що їх висловив у 1880 рр. в доповіді з приводу характеристики Богдана Хмельницького. Треба зазначити, що це могло бути також тимчасове дипломатичне маскування для того, щоб заспокоїти владущі російські кола.

Зараз ми не маємо відомостей, щоб сказати, як сприйняв цю „Записку“ Київський університет та його права професура. Не відомо також, чи вона була надіслана до СПБ, чи може залишилася в архіві Київського університету. Але все ж її треба розцінювати не тільки як виступ одного В. Б. Антоновича, — вона була також і виявом поглядів цілої групи українського суспільства, пов'язаної з ним.

XX. Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р. Під таким заголовком (від редакції) подаємо до цього часу ніде ще не оголошений текст — щоденні записи з першої подорожі В. Антоновича за кордон 1880 року. Цей рукопис зберігся, разом з іншими паперами небіжчика, в його дружини і тепер уперше подається на люди.

Рукопис (без заголовку від автора) являє товстий зшиток з грубого гарного паперу в крамній палятурці, на 122 картки, ненумерованих; 15 карток займає самий щоденник, а наприкінці зшитка записано на одній сторінці 7 мадярських слів із російським перекладом і гуцульське слово т р е п е т а̀ — осика. Останні 7 сторінок, під заголовком „Bibliographie", заповнює реєстр закордонної літератури різними мовами з різних ділянок знання та красного письменства: спочатку української та польської, далі чеської, німецької, французької, еспанської, — всіх тих країн, де подорожував В. Антонович; та каталоги тих музеїв, що він оглядав. Всі ті книжки він почасти купував під час подорожі, може почасти одержав як подарунок од нових знайомих по різних країнах; всього разом занотовано 230 томів на суму 167,35 невідомо якою валютою, мабуть, карбованцями. Ці книжки переховуються зараз у книгозбірні Антоновича, що була покладена в основу бібліотеки Історично-Філологічного, тепер Соціяльно-Економічного Відділу ВУАН.

Письмо оригіналу надзвичайно дрібне, часом навіть трудно розбірне без люпи. На початку зшитка, на звороті внутрішньої обкладинки, записано в три рядки дати: одержання закордонного паспорту 14. II, відпустки з університету 27. II та виїзду з Києва 5. III. Дати доволі виразні й красномовні, коли взяти на увагу дату офіційного відрядження (з міністерства) 1. I 1880 р. Далі, з першої сторінки починаються щоденні записи. Спочатку кожний день помічено числом і назвою місяця; згодом, з 1 квітня і вже до кінця тексту, місяць зазначено тільки на початку кожної картки. Дві дати — 18. III і 9. IV — відзначено маленьким мало помітним значком. В останній маємо й пояснення цього, а саме, запис у тексті „Grosse Jubel", цебто велика радість, як нам відомо, з нагоди одержання несподіваного листа;

так само і щодо першої дати. Очевидячки, автор відзначив для себе ті два особливо пам'ятні для нього дні.

Перше наукове відрядження за кордон припало професорові Антоновичеві досить пізно, 1880 р., аж на 46 році життя. Пробуваючи на посаді штатного доцента, згодом екстраординарного професора Київського університету, він уже тоді займав цілком виразне становище поміж ліберальною лівою професурою. А відома теж репутація представника українського національно-демократичного напрямку мала за реальний наслідок вороже ставлення до нього тої ретроґрадної, переважно німецької партії старих професорів, що вела перед в університеті. Здобувши 1878 року після оборони докторської дисертації ступінь ординарного професора, Антонович, вже за статутом університетським, мав обов'язково відбути цілорічне наукове відрядження за кордон, а його все таки систематично обминав університет.

Тим часом, може і в погодженні, абож за вказівками ретроґрадної професури, генерал-губернатор Чертков, як було відомо, вже був намітив до вислання з підвладної йому сатрапії 12 осіб з видатніших представників лівої професури всіх факультетів, між ними в першу чергу В. Б. Антоновича та О. Ф. Кістяківського, потім О. О. Котляревського, Ф. Г. Мищенка, Хандрикова, Клосовського, Мінха, Афанасьєва, Хржонщевського та ще декого. Тільки завдяки своєчасному та вельми тактовному заступництву куратора учбової округи, генерала Платона А. Антоновича, що й сам колись замолоду відбув заслання на Кавказ за причетність до якогось політичного напрямку чи організації, поталанило неблагонадійному професорові Антоновичеві дістати обов'язкове відрядження за кордон на цілий рік. „Делайте, как хотите; уберите его, куда угодно, но только чтобы я больше не видел его у себя в Киеве," — так рішуче заявив Чертков кураторові. Таким чином те відрядження було ніби замаскована тимчасова висилка з-перед очей вищого начальства.

Міністерство призначило відрядження з 1 січня 1880 року. Проте в університеті затягав справу з відпусткою ректор

м. К. Ренненкампф, а з закордонним паспортом справу зволікала вже місцева адміністрація. Паспорта видано допіро 14 лютого, відпустку з університету було одержано аж 27 лютого, а виїхати він міг тільки 5 березня; отже термін відрядження фактично було вкорочено більш як на два місяці.

Вибираючись уперше в наукову подорож за кордон, В. Б. Антонович мав намір занотовувати всі свої наукові здобутки, всі спостереження над суспільним життям і відносинами в сторонах конституційних та над побутовими, етнографічними й національними ознаками по тих країнах, що їх доведеться одвідати. Алеж записувати все те вільно, як спаде на думку, для себе тільки самого, а не одночасно й для жандармського або якого іншого ока, як був звик до того часу, він все ж таки не зміг: почасти через брак часу і втому, викликану то дорогою та спішним оглядом усього цікавого в кожнім новім місці, то щоденною архівною та музейною працею і постійними персональними зносинами з новими, незнайомими та різноманітними, хоч і цікавими людьми. Все те, звичайно, мало наслідком велике нервове напруження та виснаження, що сліди його часто помічаємо в щоденнику.

Вельми цікаві, хоч і дуже короткі та уривчасті відомості, подає нам цей щоденник. Вони не дають повного ані більш-менш докладного оповідання про те, що автор бачив і чув на чужині — опису країн, місцевостей, музеїв, характеристики людей, яких зустрічав, життєвих подій, що був їх свідком, та своїх власних думок про все те, як то звичайно бачимо по щоденниках подорожніх. Тут кожний факт зазначено двома-трьома, часто навіть одним словом. Тому цілий текст являє з себе, так би мовити, короткий конспект до справжнього повного щоденника; тут кожне слово добре зрозуміле для самого автора та для тих, кому він розповідав так живо та мальовничо різні подробиці з свого закордонного побуту. Дуже докладно писав він про все те й декому з своїх близьких. На великий жаль, з огляду на відомі специфічні умови нашого тогочасного життя, те листування мало в кого збереглося. Проте можна було б

подекуди подати деякі доповнення, пояснення та примітки до самого тексту.

Головна основа того лаконізму полягала все ж таки в остаточній перспективі, що того зшитка могло бути одібрано на кордоні та надіслано до цензури, або й до жандармерії. З огляду на те ні разу не подано ані змісту розмов, ані характеристики осіб. А коротка конспективна форма залишала авторові вільне поле для усяких можливих пояснень в разі потреби. Деякі зносини з певними особами, небезпечні в умовах того часу, цілком проминено в тексті, і ми маємо про них лише приватні відомості від самого автора. Так, напр., не занотовано нічого про зносини з П. Л. Лавровим, з яким він зазнайомився в Інституті антропології в Парижі, часто бачився з ним і в нього зустрічав відомого французького революціонера Блянкі. Обидва вчені мали чимало спільного в поглядах, переконаннях, в наукових інтересах та в своєму особистому складі, що викликало приязні відносини поміж ними. В. Б. знайшов у книгозбірні Лаврова свої історичні розвідки; і надалі, повернувшись до Росії, знаходив спосіб надсилати йому свої нові праці, які той високо цінував. — Про побачення з Драгомановим та деякими еміґрантами в Женеві в той час маємо певні відомості в споминах І. В. Антонович („Україна“, 1926 р., кн. 4, ст. 132—133). Не згадано теж у щоденнику про лекції Ляфіта з позитивної філософії, що їх постійно одвідував Антонович, про засідання масонської організації, куди запровадив його дехто з нових знайомих у Парижі, і багато чого іншого, про що він оповідав тільки близьким і певним людям.

Щоденник подає нам прізвища багатьох осіб (до 100) різних національностей, різних наукових і суспільних напрямків, виявляючи те оточення, серед якого перебував і працював В. Антонович під час своєї подорожі, яке так чи так мусіло вплинути на його інтереси.

Якби не такі обставини тогочасного життя, то напевне і сам Антонович міг би за тим конспектом-щоденником скласти цілу видатного інтересу книжку, особливо щодо освітлення взаємовідносин поміж галицькими партіями та

громадськими діячами. Так само навіть і тепер цей щоденник міг би дати багатий матеріял для цілої широкої розвідки. Ці записи висвітлюють нам всі інтереси і зауваження їх автора під час подорожі — наукові, публіцистичні, етнографічні, з суспільного життя, навіть зауваження релігійно-обрядового характеру. Так, напр., з виховання католик, з переконання раціоналіст, він відзначає безмірне фалшування мощів і святощів, навіть такі неймовірні звичаї, як от листування побожних людей із святими в церквах Франції. Історик та археолог, він нагромаджує силу нотаток по музеях, як ґрунтовний матеріял для порівняльної історії матеріяльної культури на Україні. Нарешті, як природник, Антонович звертає також увагу і на одмінну від нашої фльору південних країн.

Порядок подорожі такий: Австрія, а саме — Галичина, Відень, Будапешт, Краків, Прага; далі, куточок Німеччини; Франція, Еспанія, Португалія і знову Франція — вже інший район. Запис уривається з поворотом до Парижу, 30 вересня. Далі автор не продовжував своїх записів, мабуть, через брак часу, бо тоді вже перебувала в Парижі його старша дочка, — тож треба було приділяти їй певну частину часу по закінченні щоденної наукової праці. Так пробув він приблизно місяців зо два, може трохи більше, продовжуючи свою працю в Інституті антропології. Правдоподібно, на початку грудня старого стилю вирушив В. Б. з дочкою з Парижу, зразу до Женеви — для побачення й наради з Драгомановим, далі одвідав найвидатніші міста північної Італії: Турін, Мілян, Венецію, знов Відень (спомини Ір. Антонович, „Україна“, 1926, кн. 4, ст. 133). Напередодні 1 січня нового стилю він був з нею в Кракові, бачився там із своїми сестрами Гурськими; потім ще якийсь час задержався у Львові, продовжуючи свою працю в архіві Оссолінських, перебував там наші різдвяні свята і повернувся до Києва 29 грудня, як пам'ятаємо самі і довідуємось з його формуляру [1]).

---

[1]) В споминах Ірини Антонович помилково зазначено, що виїхали вони з Парижу на початку січня. Ця недокладність та ще декілька інших

Ці щоденні записи цікаві не тільки занотованим у них матеріялом; вони цікаві також для виявлення тогочасних суспільних відносин у Галичині.

З розвідки проф. М. Кордуби: „Зв'язки Антоновича з Галичиною" („Україна", 1928 р., кн. 5) довідуємось, що у Львові не збереглося цілком певних відомостей про перший приїзд Антоновича, про його зносини з львов'янами, ані про справи, якими він тут цікавився. Подані в цій статті відомості про той перший приїзд не зовсім відповідають дійсності, бо немає вже на світі нікого з людей того часу у Львові, що добре пам'ятали б ті події. Прибув до Львова В. Антонович не на початку 1881 року, а на початку березня 1880 року; прибув сам один, бо жінка з двома дочками над'їхала в липні того року вже просто до Праги, де він дожидався їх. Далі, вертаючись додому, він уже вдруге, а не вперше заїхав до Львова, продовжуючи по кінець грудня (старого стилю) свої наукові праці та особисті зносини з русинськими діячами.

З поданого тепер щоденника довідуємось день по дню про його заняття, його інтереси до архівних та мемуарних матеріялів, до місцевої старовини та сучасного побуту, далі, про його громадські інтереси в зносинах із суспільними діячами. Переважний інтерес Антоновича, всі його симпатії йдуть у напрямку народовців. З ними вже віддавна, ще з початку 60-х рр., були в нього нав'язані постійні, хоч тільки листовні, зносини в справах національно-публіцистичних, далі в справі видання українських історичних пісень, з нагоди заснування Товариства ім. Шевченка у Львові, урядження третього археологічного з'їзду в Києві і в багатьох інших. Тепер, перебуваючи у Львові, не обминає він і представників староруської партії, бо вона, хоч і надто консервативна та клерикальна, все ж таки обстоювала перед урядом свою національність від польських змагань. Так само додержує він давніх зв'язків з колишніми

пояснюється тим, що не сама вона писала ті спомини, а її оповідання записував і зводив до друку науковий співробітник ВУАН С. Глушко, чоловік молодий, що не міг бути докладно ознайомлений з усіма подробицями в житті В. Антоновича.

товаришами поляками, що встигли еміґрувати по інсурекції, не цурається зносин і з ліберальними представниками польського суспільства. Уникає самих тільки москвофілів, хоч все ж таки довелось одного разу зустрінутися з Марковим.

Отже тепер галичани матимуть цілком певні, автентичні, документальні відомості про час першого приїзду і перебування В. Антоновича у Львові; день по дню можуть простежити його наукову працю в Інституті Оссолінських, його знайомства і зносини з відомими їхніми діячами, матимуть, хоч і дуже короткі та уривчасті, але певні відомості і про ті справи, що його цікавили. Все те великою мірою допоможе їм у освітленні деяких неясних питань з обсягу їхніх культурних взаємин із Наддніпрянською Україною.

М. ТКАЧЕНКО.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ В. Б. АНТОНОВИЧА ТА ПРАЦЬ ПРО ЙОГО.

Діяльність В. Б. Антоновича займає видатне місце в дореволюційній буржуазній українській історичній науці. Вона становить певний етап в історії розвитку цієї науки на Україні за часів капіталізму, коли в другій пол. XIX ст. українська наука проходила цей етап серед національних утисків, серед важких умов колоніяльної політики царату.

Ми по цей час не маємо ще всебічного огляду громадської та наукової діяльности В. Антоновича, не маємо остаточної оцінки його роботи, хоча часто його постать та діяльність були предметом ідеалізації, особливо з боку буржуазного українського суспільства. Воно малювало ідеалізований облик В. Антоновича, забуваючи, що сам В. Антонович не раз стягав з п'єдесталів кумири, що творили собі люди, надавав їм реальне, буденне обличчя. Отож ближчим завданням являється огляд громадської та наукової діяльности В. Антоновича, в світлі клясових відносин XIX та початку XX ст. Вірне та правдиве освітлення його постаті дасть нам чимало матеріялу, щоб зрозуміти значення його в українській історіографії, дасть також матеріяли для висвітлення історії тогочасного українського суспільства. А це вже дасть можливість висвітлити, що в пізнішій історичній науці з'явилося під ідеологічним впливом В. Антоновича, що було наслідком діяльности самого дослідника та того оточення, з яким він був пов'язаний, — виявити широко ідеалістичне спрямовання, що позначилося не тільки в працях В. Антоновича, але й його школи, в утворенні схеми історичного процесу на Україні.

Для освітлення діяльности В. Антоновича в окремі доби його життя потрібно по змозі мати найбільше матеріялів.

Розшуки відповідних матеріялів ствердили, що частина їх загинула.

З матеріялів, звичайно, в першу чергу важливе значення має бібліографія праць самого В. Б. Антоновича та праць про нього. Вона є одне з основних джерел для вивчення громадської та наукової діяльности В. Антоновича.

Перші заходи до складання бібліографії праць В. Б. Антоновича зв'язані ще з ним самим, коли ex officio доводилося йому подавати свій життєпис та реєстри наукових праць на вимоги установ. У біографічному словнику професорів та викладачів Київського університету в 1884 р. була видана неповна бібліографія; в ній уміщено лише головні тодішні праці.

Повніша була бібліографія його праць, уміщена в розвідці акад. Д. І. Багалія: „В. Б. Антонович"; її надруковано в першому томі „Критико-биографического словаря" за ред. Венгерова (СПБ, 1889, ст. 655—666). Тут автор подав відомості приблизно про 57 праць, великих та менших розвідок, що були відомі в той час (1889 р). У цьому ж виданні зроблено спробу дати відомості з бібліографії писань, що в формі рецензій чи в формі ширших статтей подавались на праці В. Б. Антоновича. Тут варт відзначити велику бібліографію рецензій та відзивів із приводу „Исторических песен". Отже ще в 1880 р. в нашій історіографії при вивченні бібліографії праць В. Антоновича приділяють відповідну увагу обом напрямкам: 1) відомостям про праці В. Б. Антоновича та 2) бібліографії праць про його наукову діяльність. З громадської роботи В. Б. Антоновича найбільше фіксувалася увага на відомій „Моей исповеди", надрукованій 1862 року („Основа", № 1).

Праця Д. Багалія, присвячена діяльності В. Б. Антоновича, довго мала значення. До неї часто верталися, хоч вона, опублікована ще 1889 р., потребувала пізніш доповнень. Її, на жаль, не продовжували пізніше, хоч відповідні спроби робилися, напр., у зв'язку з проєктом видання творів В. Антоновича.

Спробу укласти бібліографію праць В. Б. Антоновича та праць про його було зроблено лише після Жовтневої

Революції, 1928 р., з нагоди 20-ліття смерти В. Б. Антоновича. Маємо тут на увазі виставку, що складалася з численного матеріялу, зібраного ще раніш заходами К. М. Мельник-Антонович. Тут подані були і списки творів В. Антоновича та писань про його, виставлено було й самі твори та чимало відбиток з часописів і самі видання, в яких друкувалися його праці або подавалися відомості, статті, замітки й рецензії на їх чи давалася оцінка його роботи [1]). Цей матеріял не був надрукований, бо тоді починали ширше плянувати видання творів В. Антоновича. Тепер його покладено в основу бібліографічного покажчика праць самого В. Антоновича та праць про його.

Крім цього матеріялу, вже під час готування до друку цього I тому творів В. Антоновича, з'явилася праця Л. Добровольського: „В. Б. Антонович у працях про Київщину та Київ" („Записки Історично-Філологічного Відділу", кн. XXI — XXII, К., 1929), в якій подано чимало матеріялу нового, хоч сама праця, як видно з заголовку, має вужче, лише місцеве значення.

Отже маємо дві фундаментальні спроби підготувати та дати бібліографію праць самого В. Б. Антоновича і праць про його громадську та наукову діяльність. Але вони не вичерпують усього матеріялу. Під час опрацьовування бібліографічного покажчика до них довелося зробити чимало додатків. Новий покажчик, що його ми уклали й подаємо тут, складено на підставі згаданих вище матеріялів та покажчиків. Матеріял цей перевірений цілком у першому розділі; а в другому, де подаються відомості про праці, статті та замітки з приводу діяльности та наукових праць В. Антоновича, перевірено в більшості, бо частину видань не можна було здобути [2]). Тут є також неповнота щодо деяких закордонних видань, що вийшли ще до війни 1914 р., бо їх не можна було здобути під час роботи. У відповідних наукових журналах, особливо після археоло-

---

[1]) О. Ходак, Виставка на пам'ять проф. В. Б. Антоновича, „Прапор Марксизму", 1928, № 2, ст. 174 — 177.

[2]) Такі праці, що їх описано на підставі інших покажчиків без de visu, позначено зіркою.

гічних з'їздів, на яких читав доповіді В. Антонович, могли бути з приводу них замітки, статті та рецензії, напр.: Піча, Нідерле, Беценберґера, Гавсмана, Флері, де-Байя, Лює Леже, Любіча, Ванкеля, Г. Мортільє та інших.

До всіх цих матеріялів чимало відомостей та вказівок подала Катерина Миколаївна Мельник-Антонович. Вони сприяли доповненню та можливій повноті покажчика. Тому можна думати, що він повніший за всі попередні покажчики — бібліографічні реєстри праць В. Б. Антоновича та праць про його, але не зовсім ще вичерпливий, особливо в II частині — про праці В. Б. Антоновича.

Отже тепер, після видання покажчиків праць О. М. Лазаревського, П. Куліша, Хв. Вовка, що працювали на науковому та суспільному полі, маємо новий покажчик праць В. Б. Антоновича. Бажано було б, щоб надалі наші бібліографи скупчили увагу на збиранні матеріялів та виданні покажчика праць М. П. Драгоманова та праць з приводу діяльности М. П. Драгоманова. Це дасть також можливість доповнити частину відомостей про діяльність В. Б. Антоновича [1]).

Це, звичайно, являється матеріялом для вивчення розвитку історичної науки на Україні за часів капіталізму, для освітлення боротьби кляс в українській історичній літературі.

Бібліографічний покажчик про В. Б. Антоновича поділено на три частини: I — список праць самого В. Б. Антоновича; II — список праць, рецензій, статтей та заміток про В. Б. Антоновича; III — покажчики: 1) абетковий, 2) географічний, 3) головних предметів.

---

[1]) Зараз також готується до друку окрема монографія про В. Антоновича; в ній деякі з зачеплених тут питань освітлено ширше.

I. БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ В. Б. АНТОНОВИЧА.

1861 р.

1. Что об этом думать. Письмо к редактору из Киева (7 липня 1861 р.). (Основа. 1861. Липень. Ст. 7—13).

1862 р.

2. Моя исповедь. (Основа. 1862 р. № 1. Ст. 83—96).

1863 р.

3. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I. (Ст. 120+433. Акты о козаках) (1500—1648). Передмова: „Содержание актов о козаках" (ст. 1—120) та збірка актів (ст. 1—433).

4. [Маринчук] „З колишнього". Вірші (Мета. Жовтень. Ст. 179. Львів. 1863).

1864 р.

5. 4-й том „Летописи Самуила Величка". Разом із Самчевським. К. 1864 р. Передмова. (Ст. 1+XI+407).

1865 р.

6. „Даниил Братковский". Исторический очерк начала XVIII стол. (Киевлянин. 1865. № 91—92).

1866—1867 рр.

7. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви. К. 1866. Видання Київської Археографічної Комісії. (Друге видання — Вільно, 1867 р. — надруковано з доповненнями пізніше в „Монографиях по истории Западной и Юго-Западной России" (К. 1885. Ст. 265—279).

8. Пояснення з приводу „клеветы" І. Огризки [1]). (Киевлянин. 1866. № 100).

9. Архив Юго-Западной России, ч. IV, т. I. К. 1867. (Ст. V + 460). „О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России" — передмова (ст. 1—62) та збірка актів (ст. 1—455). Були також окремі відбитки передмови.

1868 р.

10. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. II. К. 1868 (Ст. IV + 197 + 846). „Последние времена козачества на правой стороне Днепра". Передмова (ст. 1—197) та збірка актів (ст. 1—787). Була окрема відбитка передмови

---

[1]) Назва належить Редакції.

(К. 1868). Українською мовою передмова була надрукована в XVIII томі „Руської Історичної Бібліотеки", Львів, 1896, під назвою „Останні часи козаччини на Правобережжі" (ст. 1—197).

11. Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. (Унив. Изв. 1868 г., IV—IX кн. і окремо. К. 1868, ст. 1—163).

12. „Четыре года войны поляков с русскими и татарами (1648—1652) или преследование польских израильтян". Це є переклад єврейського твору російською мовою з рідкої французької брошури, надрукованої в Альжірі (в Африці), — в ній подаються відомості про нещастя євреїв під час Хмельниччини. Брошура має такий заголовок: Traduit de l'hebreu Javan Messoula par Daniel Levy, ancien directeur de l'ecole Izraélite d'Alger Izrael Jozeph Benjamign editeur, Flemeen, imprimerie des Ageux. 1855 г. 8°. (Киевские Губернские Ведомости. 1868. №№ 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101 та окрема відбитка. К. 1868. Ст. 47).

1869 р.

13. Архив Юго-Западной России, ч. V, т. I. К. 1869. (Ст. 94+636). Акты о городах. Передмова: „Исследование о городах Юго-Западного края" (1432—1798) (ст. 1—94) та збірка актів (ст. 1—592). Передмова пізніше була передрукована в „Монографиях по истории Западной и Юго-Западной России", т. I. К. 1885. Ст. 133—195. Українською мовою надруковано передмову в XXIV томі „Руськ. Істор. Бібл." під назвою: „Українські міста".

1870 р.

14. Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II. К 1870. (Ст. 556). Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII ст. (1700—1799). Передмова: „Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700—1795 г." (ст. 1—64) та збірки актів (ст. 1—509). Була окрема відбитка передмови.

15. Местечко Ходорков. Исторический очерк. (Киевские Губернские Ведомости. 1870. №№ 46, 51, 53). (Не докінчено).

1871 р.

16. Лекции о ремесленной и заводской промышленности Юго-Западной Руси в XVIII ст. (Киевлянин. 1871. № 34) (доп.).

17. Архив Юго-Западной России, ч. I, т. IV. К. 1871. (Ст. 99+746). Передмова: „Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст." (ст. 99) та збірка актів (ст. 649). Надрукована була передмова в „Монографиях", т. I. (Ст. 270—442).

18. О курганах Юго-Западного края. (Труды II Археолог. Съезда в Петербурге. 1881. Ст. 43—49).

19. Промова В. Антоновича на ювілеї М. Максимовича — „Юбилей Михаила Александровича Максимовича". К. 1871. (Ст. 46—47).

1873 р.

20. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. (Записки Юго-Западного Отдела Русск. Геогр. Общества. Т. I за 1873 г. К. 1874. Ст. 179—191).

21. Промова В. Антоновича на засіданні, присвяченому пам'яті М. Максимовича (Ibid. Ст. 78—79).

22. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира. (Труды III Археолог. съезда в России, т. II. Ст. 151—157 К. 1878).

23. Археологическая карта берегов Днепра от Вышгорода до устья Роси. (Згадка у I томі „Трудов III Археолог. Съезда". Ст. 79). Окреме видання.

23а Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. (Тут редакция I та III розділів належить В. Антоновичеві) К. 1874.

24. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I. К. 1874.

25. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. II, в. 1. К. 1875.

1876 р.

26. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. III. К. 1876. (Ст. 128—897). Акты о гайдамаках (1700—1768). Цей том складається з передмови (ст. 1—128) та збірки актів (ст. 1—773).

27. О местоположении древнего Киевского Звенигорода с картою. (Чт. в Ист. Общ. Нестора Летописца, т. I. К. 1879. Ст. 37—43 [1]). Також — Древности, изд. Моск. Археол. Общества. 1876).

28. Археологические находки и раскопки в Киевской губернии 1876 г. (Чтения в Истор. Общ. Н. Л. Кн. I. К. 1879. Ст. 244—261, 282).

29. О могилах особого типа (дольменах-кромлехах), раскопанных в усадьбе Немирича (у м. Тального) Уманского уезда Киевской губернии. (Ibid. Ст. 279—284).

1877 р.

30. Колдовство. (Труды этнограф.-стат. экспедиции в Западный край снаряженной Географическим Обществом, т. I, в. 2. СПБ. 1877.) Передмова (ст. 1—40), збірка актів (ст. 43—134). Українською мовою: „Чари на Україні" в CXIV ч. „Літ.-Наук. Бібл." Львів. 1905.

31. Редакція I та II тому „Собрания сочинений" М. А. Максимовича. К. 1877.

32. Отчет о поездке в Белгородку с археологической целью (разом з Хрущовим). (Чтения в Ист. Обществе Н. Л. Кн. I. К. 1879. Ст. 302—3).

33. О древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве. (Труды IV Археолог. Съезда в Казани. 1877 г. Т. I Каз. 1884. Ст. 42—44).

34. О похоронных типах Юго-Западного края. (Ibid. Ст. 45—47).

35. О пещерах каменного века на среднем течении Днепра. (Ib. Ст. 1—6).

36. О валах, находящихся на территории древнего киевского княжения. (Ibid. Ст. I—4).

37. История Литовской Руси (літографовані лекції). К. 1877.

---

[1]) Повідомлення вперше подав В. Антонович на засіданні „Общества Н. Л". 25/III—1873 р. (Чтения. I кн. Ст. 267—269).

1877 — 1878 рр.

38. Очерк истории Великого Княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда. (Киевские Университетские Известия. 1877, ч. 2, 3, 4, 10; 1878 г., ч. 2, 5). Пізніше передруковано в „Монографиях по истории Западной и Юго-Западной России". Т. І. К. 1885. (Ст. 1—132).

1878 р.

39. О монетных кладах, найденных в Киеве и его окрестностях. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. II. К. 1888. Ст. 14—17). Доповідь [1]).

40. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях, по новым данным, заключающимся в V и VI томах. „Zródla dziejowe" Яблоновського. (Ibid. Ст. 42—46).

41. О результатах трех археологических раскопок, произведенных им совместно с А. С. Уваровым и г. Поляковым в Муромском уезде Владимирской губ. (Ibid. Ст. 60—64).

42. О результатах раскопок, произведенных летом 1878 г. в бассейнах р. Ирпеня и Тетерева. (Ibid. Ст. 72—77).

43. Описание киевского клада, содержащего римские монеты III, IV столетий. (Древности изд. Московского Археологического Общества. 1878. Т. VII, в. 3. Ст. 241—244 М. 1878). Окрема відбитка, ст. 1—6.

1879 р.

44. О трудах В. И. Пироговского. (Чтения в Ист. Обществе Н. Л Кн. II. Ст. 100—102). Доповідь.

45. О результатах археологической экспедиции по северному склону Кавказа, совершенной летом 1879 г. (Ibid. Ст. 114—118).

46. Дневник раскопок, веденных на Кавказе осенью 1879 г. (Протоколы подготовительных работ к V Археологич. съезду. Ст. 216—255. М. 1879).

47. История Галицкой Руси. Літограф. лекції. К. 1879—80 рр. Ст. 1—296.

1880 р.

48. (Підпис Д—жтв). Министерство Д. А. Толстого. („Правда". Льв. 1880. Рочн. XIII, Ст. 98—103).

49. Рецензії на праці Д. Багалія та П. Голубовського: „История Северской земли". (Университетские Известия. 1880. Кн. 4. Ст. 81—84).

1881 р.

50. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченка 1) Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. II. Ст. 145—149); 2) також київська газета „Труд". 1881. № 10; 3) „Про твори Т. Шевченка історичного змісту" (Правда. Львів. 1889 р. Т. II Ст. 337).

51. О результатах Тифлиского Археологического съезда 1884 г. (Чтения в Истор. Общ. Н. Л. Кн. II. Ст. 156—160).

---

[1]) Також Унив. Изв. 1878. Кн. III. Ст. 35—38 (Научная хроника).

52. Доповідь про працю Уварова „Каменный век в России". (Ibid. Ст. 164).

53. Повідомлення про книжку Попка „Терские козаки с стародавних времен". В. I. СПБ. 1880 (Ibid. Ст. 167); надрук. пізніше в „К. Стар". 1882 Кн. 2. Ст. 401—404).

54. Источники для истории Юго-Западной России (1880—81 рр.) К. 1884. Літогр. лекції.

1882 р.

55. Киевские войты Ходыки. (Доповідь в „Чтениях Ист. Общ. Н. Л." Кн. II. Ст. 168. Надруковано в „Киевск. Старине". 1882. Кн. 2 Ст. 233—261. Потім в „Монографиях". Т. I. 1885. Ст. 185—220).

56. Доповідь про нові книжки — Толстого: „Древнейшие русские монеты вел. кн. Киевского"; Щелкова: „Харьков. истор. ст. опыт." та інш. (Чтения. Ibid. Ст. 177, 178).

57. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362—1569). (Киев. Старина. 1882. Кн. 1. Ст. 1—48. Передруковано в „Монографиях". К. 1885. Ст. 221—264).

58. Дневник Освецима (в извлечении и переводе). З передмовою В. А. (К. Стар. 1882. Кн. 1. Ст. 126—151. Кн. 2. Ст. 366—385; Кн. 5. Ст. 257—276; Кн. 6. Ст. 433—450; IX. Ст. 503—522; XI. Ст. 328—348; XII Ст. 538—556).

59. Петр I в Русской Раве в 1698 году. (К. Старина. Кн. 1. Ст. 214—8 [1])

60. Рец. — Гальшка княгиня Острожска, оповѣдане историчне, д-ра із Шараневича у Львови 1880. (К. Стар. 1882. Кн. I. Ст. 209—211).

61. Православный монастырь и его униатская летопись (к истории сатановского монастыря Подольской епархии. (Киев. Стар. 1882. Кн. 2. Ст. 418—425).

62. Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 году. (Без підпису. Киевск. Стар. 1882. Кн. 3. Ст. 520—529).

63. Рец. — Jozef Dunin, — Karwicki — Szkice obyczajowe i historyczne Warszawa. 1882. (К. Стар. 1882. Кн. 4. Ст. 148—149 [2]).

64. Рец. — К. П. Щелков, Харьков. историко-статистический опыт. Харьков. 1884. (Киевск. Стар. 1882. Кн. V. Ст. 316.—319 без підпису).

65. Рец. — Szujski. Die Polen und Ruthenen in Galizien. Wien und Teschen 1882 (Киевск. Стар. 1882. VI. Ст. 523—526 [3]).

66. Поселения Запорожцев в Банате. (Ibid. Ст. 549—552).

67. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. (Ib. Кн. VII. Ст. 97—105).

68. Рец. — Ernst Bounel, Beiträge zur Alterthumskunde Russlands von den ältesten Zeiten bis uns das Jahr 400 nach chr. haupsächlich aus der Berichten der griechischen und latenischen Schrifftsteller. Erster Band St. Petersburg 1882. (Ibid. Ст. 167—171).

---

[1]) Читав це В. А. на зас. в „Общ. Н. Л." 1881 р.

[2]) Допов. на зас. „Общ. Н. Л." Кн. II Ст. 177.

[3]) Ibid. Ст. 178.

69. Рец. — Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Вып. II. Изд. редактор неоф. части Киевск. Губ. Вед. А. А. К. 1882. (Ibid. Кн. VII Ст. 171—173).

70. Рец. — Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией. Т. XII. СПБ. 1882. (К. Ст. IX. Ст. 555—556).

71. Рец. — Сагайдачный, историческая повесть Мордовцева. СПБ. 1882. (Киевск. Стар. 1882 г. Кн. X Ст. 134—142).

72. Рец. — D-r Antoni J. Z przeszlości Polesia Kiewskiego Warszawa. 1882. (Ibid. Ст. 149—154).

73. Уманский сотник Иван Гонта (1768). (Ib. Кн. XI. Ст. 250—276 [1])).

74. Отрывок из записок анонима (1768 г.) Казнь Гонты и усмирение „Коліївщини". (Ib. Ст. 349—353).

75. Рец. — E. Chantre, Recherches paleoethnologiques dans la Russie meridionale et specialement au Caucase et en Crime. Lyon. 1881 (Ib. Ст. 360—2).

76. История малорусского козачества (Літогр. лекції К. 1882. Ст. 1—168).

77. Несколько данных о судьбе Железняка после его ареста в Умани (К. Старина. 1882 № 12. Ст. 564—72).

78. Рец. — Опись актовой книги центрального архива № 13. Составил Л. В. Ильницкий официальное издание архива. К. 1882 (Ib. Ст. 572—4).

79. История Литовской Руси (Лiтогр. Лекції. К. 1882 Ст. 1—318).

1883 р.

80. Записки Карла Хоецкого (1768—1776 г.). З передмовою В. А (К. Стар. 1883. Кн. I. Ст. 145—160. Кн. III. Ст. 630—46. Кн. XI. Ст. 433—449 Кн. XII. Ст. 593—608).

81. Рец. — Jsydor Szaraniewicz, O latopisiach i kronikach ruskich XV—XVI wieku, a zwlaszcza „Wielikoho kziaztwa litowskiého i Zomoitskoho". Osobne odbicie z Rozpraw wydziału filosoficznego akademji umiejètnosci XV Kraków. 1882 (Киевск. Старина 1883 Кн. I. Ст. 177—9).

82. Рец. — Дренякин. Белгород с уездом. Историко-статистический очерк. Харьков. 1882 г. (Ib. Ст. 179—180).

83. Рец. — Сношения императора Рудольфа с козаками и их участие в войне угро-турецкой 1894—95. 1899 г. написал Кирило Заклинский. Львов. 1882 г. (Ib. Ст. 181—3).

84. Рец — Буцинский, О Богдане Хмельницком. Харьков. 1882 (К. Стар. 1883. № 2. Ст. 417—428 [1]).

85. Рец. — Leopold Hauser, Monografia miasta Przemyśla. Przemyśl 1883 (Ib. Кн. 3. Ст. 647—9).

86. Рец. — Ол. Барвѣнскій, История Руси. Часть IV. Львов 1882. Коштом и заходом товариства „Просвѣта". (Ib. Ст. 649—51).

---

[1]) Допов. на засіданні Общ. Н. Л. Кн. II. Ст. 182.

[2]) Можливо В. А-ві належить замітка про цю книжку в I кн. Киевск. Стар. за 1883 р. Ст. 183—4.

87. Рец. — Исторические материалы из архива киевского губернского правления. Составил редактор неоффициальной части „Киевских губернских ведомостей" Ал. Андриевский К. 1882 (Ib. Ст. 651—3).

88. Рец. — D-r Antonij J., Niewiasty kresowe. Warszawa. 1883 (Ib. Кн. 4 Ст. 873—6).

89. Рец. — Julian Zachariewicz i Isydor Szaraniewicr, Wycieczka do Żalukwi, Kalicza i na Kryłos. Lwów. 1882 (Ib. Ст. 876—8).

90. Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах, вып. I. Составили профессора университета св. Владимира В. Б. Антонович и В. А. Бец по колекции В. В. Тарновского. К. 1883, ст. I—IV, I –81—6. Тут належать В. Антоновичеві біографії П. Сагайдачного, Ю. Хмельницького, С. Туптала, Ів. Брюховецького, М. Ханенка, П. Дорошенка [1]).

91. Неизвестный доселе ге́тман и его приказ. (Киевск. Стар. 1883. Кн. V. Ст. 140—145) [2]).

92. Рец. — Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию И. И. Срезневского. Харьков 1883. (Ib. Ст. 167—8) [3]).

93. Рец. — Ал. Андріевскій, Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. V. в. К. 1883. (Ib. Кн. XI. Ст. 493—495).

94. Рец — Местечко Курисово-Покровское (Балайтож). Статистическо-описание поселения, составленное статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Одесса. 1883 г. (Ib. Ст. 495—496).

95. Рец. — С. А. Бершадский, Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388—1569 г.). СПБ. 1883. (Ib. Кн. XII. Ст. 665—671) [4]).

96. Белорусская грамота княжны Настасии Михайловны Мстиславской о размене сел с ее родичами 1561 г. (Записки Ист. Одесского Общества Истории и Древностей. Т. XIII. Ст. 17—24. Од. 1883).

97. Несколько данных о населении Киевской земли в XVI. в. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л Кн. II. Ст. 225—226).

98. О раскопках Звенигородского в усадьбе Трубецкого, возле Десятинной церкви. (Чтения. Ib. Ст. 210).

1884 р.

99. Змиевы валы в пределах Киевской земли (Киевск. Стар. 1884. № 3 Ст. 253—270).

100. Рец. — Николай Костомаров, Богдан Хмельницкий. Историческая монография. Издание четвертое, исправленное и дополненное. СПБ. 1884. Т. 1—3. (К. Стар. 1884. № 6. Ст. 315—320).

---

[1]) Л. Добровольський, В. Антонович у працях про Київщину та Київ (Записки Іст.-філ. Відділу. Кн. XXI—XXII. К. 1929. Ст. XXIV).

[2]) Допов. у „Чтеніях Общ. Н Л." Кн. II Ст. 201.

[3]) У кн. 7 „Кіевской стар." (ст. 223—228) У розвідці В. Науменка про Самійла Кішку є надрукований російський переклад В. Антоновича італійської брошури та примітка В. А.

[4]) Допов. на засіданні „Общ. Н. Л." Кн. II Ст. 212.

101. Рец. — П. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX—XIII в. Киев. 1884. (Ib. Кн. 7. Ст. 505—8).

102. Рец. — Александер Барвинский, История Руси, ч. У. Львов. 1884. (Ib. Кн. 8. Ст. 708—710).

103. Рец. — Сулимовский архив — фамильныя бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. Киев. 1884 г. Издатель А. Лазаревский. (Ib. Кн. 10. Ст. 332—336).

104. Памятник прежних отношений пасомых к своему пастырю жалоба, поданная киевскому митрополиту крестьянами с. Свиносд на злоупотребления державцы Ивана Быковского 1678 р. (Ib. Кн. XII. Ст. 745 – 747).

105. Рец. — А. А. Федотов-Чеховский, Акты греческого Нежинского братства Киев. 1884. (Ib. Кн XII. Ст. 714—718).

106. О скальных пещерах на берегу Днепра. З 3 таблицями. (Труды VI Археолог. съезда в Одессе. 1884. Т. I. Од. 1886. Ст. 86—109). Також окрема відбитка [1]).

107. Нумизматический кабинет (Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Университета св. Владимира. Изд. под. ред. проф. В. Иконникова. К. 1884. Ст. 49—59).

108. Музей древностей. (Ib. Ст. 60—76).

1885 р.

109. О научных заслугах гр. А. С Уварова. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. II. Ст. 239—241).

110. Прилуцкий полковой осаул Михайло Мовчан и его записная книга. (Киевск. Старина. 1885. Кн. I Ст. 57—84).

110a Костомаров, как историк. (Ib. Кн. V. Ст. XXVI—XXXIV).

111. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича „Огнем и мечем"). (Ib. Ст. 44—78). 1) Переклад в „Дѣло" (червень); 2) в „Літ. Науковій Бібліотеці" ч. 86 (Льв. 1904); 3) Хмільнищина в повісті Г. Сенкевіча. Відень. 1917.

112. Раскопки у Трехсвятительской церкви в г. Киеве. (Кнев. Стар. Кн. V. Ст. 163—166) [2]).

113. В. Б. Антонович. Монографии по истории западной и юго-западной России. Т. I. К. 1885. Ст. 1—351. Сюди увійшли друковані раніш розвідки: 1) Очерк истории великого княжества, Литовского до смерти в. к. Ольгерда (Литва и Русь до начала XIV столетия, Витень и Гедымин, Ольгерд и Кейстут); 2) Исследование о городах Юго-западного края; 3) Киевские войты Ходыки — эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI—XVII столетиях; 4) Киев, его судьба и значение с XIV

---

[1]). На VI археологічному з'їзді В. А. зачитав доповідь: „О средствах для усиления археологических коллекций в университетских музеях". (Труды VI арх. Съезда в Одессе т. I ст. L. XIII).

[2]) Доп про ці розкопи на зас. „Общ. Н. Л." (Чтения. Кн. II. Ст. 246—8).

по XVI столетие (1362—1569); 5) Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви; 6) Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия; 7) Летопись Сатановского монастыря.

114. Молдавские сведения о месте погребения и могиле Мазепы. (Киев. Стар. Кн. 7. Ст. 501—505).

115. Запись о кладе XVIII столетия. (Ib. Кн. 8. Ст. 735—736).

116. Замітка-некролог: „А. Ф. Кистяковский“. (Приб. к №11 „Зори“).

1886 р.

117. Дневник Новгородского подсудка Федора Евлашевского (1564—1604). З передмовою В. Антоновича. (К. Стар. 1886. Кн. I. Ст. 124—160).

118. Рец. — Д. И. Багалей, Материалы для истории и быта степной окраины московского государства в XVI—XVIII столетии. Издание историко-филологического общества при Харьковском университете. Харьков 1886 г. (Ib. Кн. 3. Ст. 582—588) [1]).

119. Из археологических поисков на левой стороне Днепра. (Ib. Кн. 7. Ст. 560—562).

120. Археологические исследования в бассейне Сулы. (Ib. Кн. 8. Ст. 763—766).

121. Из записной книжки южно-русского священника 1725 г. (Ib. Кн. 9 Ст. 191—194).

122. Доповідь про книжку Молчановського: „Очерк известий о подольской земле“. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. II. Ст. 267—268).

123. Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I. (Збірка актів. К. 1886. Ст. 1—647).

124. (Підпис В.). До біографії Митрофана Александровича (Митра Омельковича). (Зоря. 1886 10. Ст. 176).

125. (підпис В.). До біографії А. П. Свидницького. (Зоря. 1886 Ч. 11. Ст. 195).

126. По поводу раскопок произведенных у Житомира С. С. Гамченко (Волынь. № 87. 1886 р. 9 августа).

1887 р.

127. Из археологической экскурсии. Село Кальник и его памятник старины. (Киевск. Старина 1887. кн. VIII Ст. 761—765).

128. Летопись Яна Юзефовича, как источник для истории Южной Руси (Ib. Кн 11. Ст 529—536).

129. Из археологической экскурсии (берега рч. Раставицы). (Киев. Слово. 1887. № 137. від. 23. VI).

1888 р.

130. Грановщина — эпизод из истории Брацлавской Украины. (Киев. Стар. 1888. Кн. 1—3. Ст. 75—93).

131. Процесы по делах об азартной игре. (Ibid. Кн. 1—3. Ст. 1—8).

132. Рец. Zbiór wiadomosci do antropologii krajowey. t. XI Kr. 1887. (Ib. Кн. I. Ст. 23—27).

---

[1]) Доповідь на зас. „Общ Н. Л.“ Кн. II. 1886 р. Ст. 265.

133. Забытый город (из археологической экскурсии). (Ків. 1888. Кн. 3. Ст. 24—25).[1]).

134. Рец. — Сводная Галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. Составил А. С. Петрушевич. Часть I. Львов. 1887. (Ib. Кн. 6. Ст. 45—52).

135. Рец. — Diebold Wladimir, Ein Beitrag zur Anthropologie der Kleinrussen. Dorpat. 1888 (Ib. Ст. 52—55).

136. О происхождении гетмана Павла Тетери (письмо г. Э. Руликовского К. М. Александровичу. (Id. Ст. 65—74).

137. Обозрение предметов велико-княжеской эпохи, найденных в Киеве и ближайших его окрестностях и хранящихся в музее древностей и в мюнц-кабинете университета св. Владимира. (Ib. кн. 7 1888. Ст. 117—132).

138. Характеристика древлянских могильников по последним раскопкам. Повід. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. 3. К. 1889. Ст. 1—3).

139. О городищах до княжеского и удельно-вечевого периода в западной части древней Киевской земли. (Ib. Ст. 10—16).

140. О городищах-майданах. (Ib. Ст. 20—21).

141. (Без підпису). Материалы для истории Гайдамаччины. З передмовою В. Б. Антоновича. (К. Стар. 1888. Кн. XI. Ст. 307—325).

142. (Низенко). Три національні типи народні (Правда. 1888. рочн. XIV. В. III. Ст. 157—169).

143. (П-с-к). Історичні байки п. Маріяна Дубецького (за проводом праці про початок Запоріжжя). (Правда. 1888. Т. I. Львів. Рочн. XIV. Ст. 194—203).

144. Сборник летописей относящихся к истории Ю. З. России под. редакц. В. Б. Антоновича. К. 1888. (I—IX—322[2]) Передмова ст. 1—58.

1889 р.

145. Брагинская волость. (Календарь сев.-зап. края на 1889 г., изд. под. ред. М. Запольского. М. 1889. Ст. 113—117).

146. „Дейнеки". (Киевская Старина. 1889. Кн. I. Ст. 222—223).

147. Рец. — Pulaski Kazimierz, Szkice i poszukuwania historiczne. Kraków. 1887 (Ib. Ст. 267—272).

---

[1]) Також друкувалося в „Киевском Слове". 1888. № 344. 15. III.

[2]) Цей збірник складається з передмови, літописів та додатків. Тут позначені „Летопись или описание кратное знатнейших действ и случаев" (1506—1737); потім київська межигорська літопись, щоденник походу проти козаків запорізьких (1625 р.), літопись Юзефовича (1624—1700), Витебська літопись, літопись Львівського кармелітського монастиря, умова корол. комісарів з військом Запор. 1619 р., чотири листи Ю. Збаражского Сиґизмунду III (1621—1625), листи 1626 р. Ст. Хмелецького. 12 листів Богдана Хмельницького 1655, р. унів. Богдана Хмельницького 1657 р, листи Домініка Вильчка (1694—1695); на кінці збірника покажчики.

148. Рец. — Ilgowski, Ostatnia starościna Zwinigrodska Kraków. 1888 (Ib. Кн. 2. Ст. 528—530).

149. Рец. — Zbiór wiadomości do anthropologii krajowej. Tom XII. Kraków. 1888. (Ib. Кн. 4. Ст. 217—220).

150. Мемуары касающиеся истории Ю. России с предисловием проф. В. Б. Антоновича. (К. Старина. 1889. Кн. 5—6, 8, 9, 10, 11).

151. О кладе, найденном в усадьбе Гребеновского по Троицкому переулку. (Повід. Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. 4. К. 1890. Ст. 9—10).

152. Замечания по поводу раскопки, произведенной Ф. И. Крауэром. (Повід Ib. Ст. 15)

152a. [Турист]. Лист подорожнього. (Правда. 1889. в 17 марець. Ст. 478—481).

1890 р.

153. Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. В. I. (XVI ст.) Михаил Литвин, Б-де-Виженер, Л. Горецкий, Э. Лассота. Перевод К. Мельник. Вступні статті і редакція В. Антоновича (К. 1890. Ст. 1—190)

154. О бронзовых орудиях находимых в пределах Киевской губернии (Пов. — Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. V. Ст. 4—5. К. 1891).

155. О древлянских могильниках. (Дов. Ibid. Ст. 23—25).

156. О типах погребения в курганах Киевской губернии. (Труды VIII Археологического Съезда в Москве. 1890 г. Т. IV. Ст. 68—69. М. 1897).

157. Заклинания против чар. (Додаток—2 документа). (Етнограф Обозр. 1890 р. № 2. Кн. V. Ст. 72—76).

1891 р.

158. Бакотский скальный монастырь. (Киевская Старина. 1891. Кн. X. Ст. 108—109).

159. Рец. — Zbiór Wiadomosci do anthropologii T. XIII i XIV. Kraków 1889—1890. (Ib. Кн. XII. Ст. 313—319).

160. Исидор Станиславович Коперницкий (некролог). (Ib. Кн. XII. Ст. 462—465).

161. Выводы о раскопках, произведенных г. Кнауером. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. VI. Ст. 13).

162. Отчет об осмотре археологических музеев в западно-славянских землях. (Ib. Ст. 4—5).

163. Дневник раскопок проф. В. Б. Антоновича у с. Кальника в 1891 г. (Отчет Археограф. Ком. за 1891 г. Ст 165—166).

1892 р.

164. Протоиерей Алексей Андриевский (Киевск. Старина. 1892 г. Кн. I Ст. 11—22) [1].

165. Рец. — Дневник антропологического отдела общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. В. 3, 4, и 6. (Ib. Кн. 4. Ст. 139—144).

---

[1]) Доповідь в кінці 1891 р. на зас. „Общ. Н. Л.“ Кн. 6. Ст. 14.

166. Подольская легенда о Буняке. (Ib Кн. 6. Ст. 444—445).

167. Мещанская семейная драма прошлого столетия. (Ib. Кн. 7. Ст. 114 117).

168. К биографии Петра Конашевича Сагайдачного. (Ib. Ст. 117—118)

169. К биографии Саввы Чалаго. (Ib. Кн. 8. Ст. 259—262).

170. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре. (Чт. в Ист. Общ. Н. Л. Кн. 7. К. 1893. Ст. 17—18).

1893 р.

171. Раскопки в стране древлян. Материялы по археологии России Изд. Археолог. Комиссии. № 11. Древности Юго-западного края. (СПБ. 1893. Ст. 78 с 7 картами in folio).

172. От редакции. (Несколько слов г. Корзону). (Без підпису. Відпо відь належить В. Антоновичеві). (К. Стар. 1893. Кн. 1. Ст. 161—166).

173. Рец.— Bouillet, Dictionnaire universel d'Histore et de Geographie 30-me édition entièrement refoudu sous la direction de M. Gourraigne. paris. Hachette et Cie 1893. (Ст. 2079). (Ib. Ст. 178—180).

174. Погребальный тип могил Радимичей. (Труды IX Археологического съезда в Вильне. 1893. Т. II. М. 1897. Ст. 48—49).

175. Бронзовый век в бассейне Днепра. (Ib. Ст. 74—75)

176. Заметка о крашенных скелетах. (Ib. Ст. 118).

177. По поводу амфор находимых на юге России. (Чтения в Ист Обществе Н. Л. Кн. 8. К. 1864. Ст. 12).

178. О раскопках в бывшей земле Радимичей. (Ib. Ст. 14—5).

1894 р.

179. Иосиф Иосифович Ролле. (D-r Antoni J.). Некролог. (Киевская Старина. 1894. Кн. 2. Ст. 305—310).

180. (Підпис А.) Рец. — П. Тутковский, Юго-Западный край. Популярные естественно-исторические и географические очерки. В. I. Киев. 1893. (Ib. Кн. 5. Ст. 386).

181. О мнимом крестьянском волнении в Юго-Западном крае в 1789 г. (Допов. Чтения в Ист. Общ Н. Л. Кн. 9. К. 1895. Ст. 30—33).

182. Труды А. А. Бобринского по археологии Киевской губ. и вообще Южного края. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. X. К. 1896. Ст. 8—11).

183. Рецензія на працю М. Грушевського: „Барское староство“. (Унив. Изв. 1894 г. Июль. Ст. 5—7. К. 1894).

184. Рец. на працю Линиченка: „Черты из истории сословий Юго-западной (Галицкой) Руси. (Ibid. Ст. 1—4).

1895 р.

185. По вопросу об уничтожении Ярославова вала. (Чтения Общ. Н. Л. Кн. X. Ст. 52—70). Вийшло окремою відбиткою [1]).

---

[1]) Друкувалося також у „Киевском Слове“. 1895. №№ 2798, 2806. 2807.

186. Археологическая карта Киевской губернии. Приложение к XV т. „Древностей". Издание Московского Археологического Общества. М. 1895. (Ст. 1—140.—20) покажчики (Мапа 4°).

187. О раскопках В. В. Хвойка по Кириловской улице. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. XI. Ст. 8—10 К. 1896).

188. Початки козацтва пôсля вôдчитов В. А. написав В. Д. (книжечки Просветы. 1895. № 68).

189. О раскопках по Обсерваторному переулку. (Киевское слово. 1895. №№ 2798, 2806, 2807) і Окрема відбитка).

190. Рец. на працю П. В. Голубовського: „География Смоленской земли до начала XV ст." (Универс. Известия. 1895. Август, К. 1895. Ст. 9—12).

1896 р.

191. Рец.— П. В. Голубовский, История Смоленской земли до начала XV столетия. (Киевск. Стар. 1896. Кн. 2. Ст. 66—69).

192. Рец. — П. А. Иванов, Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Од. 1895. (Ib. Кн. 4. Ст. 24—26).

193. Рец. — Сецинский, Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. (Ib. Кн. V. Ст. 55—8) [2]).

194. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии. (Jb. Кн. 10. Ст. 1—19)

195. К истории восстания Наливайка. (Ib. Ст. 2—5, от. II).

196. Памятники каменного века, найденные в Киеве в течение трех последних лет. (Труды X Археолог. С'езда в Риге. Т. 83—5. Т. III М 1900).

197. Попытки группировки городищ по их контурам в басейне Днепра. (Ib. Ст. 104—107).

198. Отчет о трудах X Археологического съезда, бывшего в г. Риге с 1-го по 15 августа текущего года (Чтения в Ист. Общ. Кн. XI К. 1896. Ст. 33—35).

199. Описание монет и медалей хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. В. I. Монеты древнего мира. (Друк. в Киев. Университетских Извест. 1895. № 7, 10, 1896, № 2, 5, 10. 11, 12 Окрема відбитка. Ст. 11—286).

200. Підпис В. А. Нові археологічні знаходи в Києві. (Відповідь Кибальчичу). (Записки Н. Т-ва у Львові Т. IX. Miscellanea. Ст. 1—5. Львів. 1896).

201. Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. В. II. Первая половина XVII ст. Ф. Евлашевский, Я. Собеский, Походы 1625 и 1628 г.г. С. Окольский, Г. Боплан, Освобождение невольников (сказание) Б. Машкевич. Перевод К. Мельник. Вступні статті та редакція В. Антоновича. (К. 1896 Ст. 1—438).

202. П. Г. Лебединцев (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. XII. К. 1898, Ст. 8—10).

---

[2]) Доповідь на засіданні „Общ. Н. Л.". Чтения. Кн. XI. Ст. 27.

202а. Сведення о походе в Крым М. Дорошенка (1628)[1]). (Киевск. Старина. 1896. № 11 Ст. 274—286.)

203. Рец. на працю Иванова: „Исторические судьбы Волынской земли. (Унив. Известия. 1896. Март. Ст. 3—5. К. 1896).

1897 р.

204. П. Я. Армашевский и Вл. Б. Антонович, Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные в Истор. Обществе Нестора Летописца в марте 1896 года. С двумя рисунками. (К. 1897. Ст. 87). Були окремі відбитки В. Антоновича: 1) Киев в дохристианское время (29—59). 2) Киев в княжеское время (61—87); крім цих двох відбиток була окрема відбитка доповіді П. Армашевського.

205. Бесіди про часи козацькі на Україні. Чернівці. 1897. Ст. 1—159.

206. Перемиські „суботники" XVII в. (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. XVI. 1897. Miscellanea. Ст. 1—2).

*207. Die während der letzten Jahre im Kiew gefunden Gegenstände der Steinzeit. (Centralbllatt für Anthropologie. 1897—1898).

208. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. 13. К. 1899. Ст. 100—104).

209. О раскопках В. В. Хвойки в окрестностях м. Триполья (Ib. Ст. 106—107)

210. Рец. — Д-р Любар Нидерле, Человечество в доисторические времена. Перевод с чешского Ф. К. Волкова, под редакцiей Д. Н. Анучина. СПБ. 1898. (К. Старина. 1898 Кн. 3 Ст. 105—108).

211. Die Goradschichten des Dnieper-Bassin (Archiv für Anthropologie 1898, XXXV).

1899 р.

212. Описание архидиаконом Павлом Алепским путешествия антиохийского патриарха Макария в Россию в 1653 г. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. 13. К. 1899. Ст. 161—163).

213. Раскопки курганов в Западной Волыни. (Труды XI Археологического Съезда в 1899 г. в Киеве. Т. I. М. 1902. Ст. 134—140).

214. Каменный век в Волынской губернии. (Ib. Ст. 141—147).

215. Местоположение летописных городов Шумска и Пересопницы. (Ib. Ст. 148—154)[1]).

216. Археологическая карта Волынской губ. с картой, указателем имен, географическим, предметным. (Ib. Т. I. Ст. 1—134. М. 1902).

216а Об археологических выставках, устроенных ко времени съезда. (Ib. Т. II. Ст. 165—166).

217. Вопросы по археологии и истории, обсуждавшиеся на 3-м археологическом съезде. (Киевск. Старина. 1899. Кн. 8. Ст. III—VII).

---

[1]) Ця стаття, хоча підписана К. Мельник, належить В. А. Про це у передмові до цього тому.

[1]) Доповідь В. Антоновича на зас. „Общ. Н. Л." про м. Шумск. („Чтения в Ист. Общ. Н. Л." Кн. XIII Ст. 166).

218. Замечательный клад. (Ib. Кн. 10. Ст. 1—2).

219. Новое сочинение о Гайдамачестве (про працю „Historia ruchow hajdamackich“ Равіти-Гавронського). (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. XIV. В. I. К. 1900 Ст. 27—29).

1900 р.

220. К вопросу о галицко-русской литературе. (Киевск. Старина. 1900 Кн. X. Ст. 396—423).

221. Рец. — Археологический сборник „Swiatowit“. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. 14. В. II. Ст. 52—54 К. 1900).

222. Рец. — О книге г. Талько-Гринцевича: „Антропология украинских курганов“. (Ib. В. III. Ст. 66—68. К. 1900).

223. „Людовик Житинскій“. Некролог. (Археолог. летопись Южной России. 1900. Червень. Ст. 128—129).

224. Описание монет и медалей хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. В. II. Монеты римской республики. (Универ. Известия. 1900. №№ VI—XI). Окрема відбитка. К. 1900. Ст. 1—118+VI.

225. Отзыв о сочинении М. В. Довнар-Запольского: „Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягелонах“: Т. I. К. 1901. (Унив. Изв. 1902. Кн. I Ст. 19—20. К. 1902).

226. Доклад про труды XII Археологич. Съезда в Харькове. (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. 17. В. I. К. 1903. Ст. 50).

227. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. V. Ст. 99—828+XXVI. Акты о мнимом крестьянском востании в юго-западном крае в 1789 г. (К. 1902. Передмова — ст. 1—99. Акти — ст. 1—751+XLVI).

228. Черты быта славян по курганным раскопкам. Древности Приднепровья. В. У. К. 1902. Ст. I—VI) [2]).

1904—1907 р.р.

229. Описание монет и медалей хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира. В. III. Монеты римской имперіи. (Универ. Известия. 1904, № 9, 10, 11, 12, 1905, № 2, 3, 8, 12, 1906, № 4, 1907, № 4 Окремо. Ст. 1 - 365).

1905 р.

230. Історична частина в „Древностях Украины“ Г. Г. Павлуцького. К. 1905.

1906 р.

231. Рец. — М. В. Довнар-Запольский, „Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.“ (Универс. Известия. 1906. № 3. Ст. 22—24).

Посмертні видання.

232. Записка в справі обмежень української мови (написана в 1905 р. надрукована в III кн. Записок Українського Наукового Т-ва у Києві Ст. 33—39. К. 1909).

---

[1]) Передруковано в „Руск. истории в очерках и статьях“ т. I. К. 1904; Под ред. М. В. Довнар-Запольского, потім в 2 вид. I тому (М. 1909).

233. Донесения папского нунция Іоанна Тореса архиепископа Андрианопольського о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницького. З додатками В. Забугина. (Сборник статтей и материалов по истории Юго-Западной России. В. II. Ст. 1—181. К. 1916. Изд. Ком. для разбора древних актов).

234. Antonovias V., Vitenis z Gedminas 1293—1341 Versta iš rusų Kalbos Vilnius 1921.

235. Об украинофилах и украинофильстве. (Відповідь на напади Вестника Юго-Западной России). („Україна". 1928. № 6. Ст. 50—55).

236. Уривок зі статті „Об украинофилах". (Ibid Ст. 58—66).

237. Общественная сатира в современной литературе (не закінчено). Друкується в I томі повного зібрання творів В. Б. Антоновича.

II. БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ, РЕЦЕНЗІЙ, СТАТТЕЙ ТА ЗАМІТОК ПРО В. Б. АНТОНОВИЧА.

1. М. Максимович, „Исторические письма о Приднепровских козаках“. (М. Юзефовичу). (День. 1863. №№ 44, 46. Киевлянин. 1865, № 23—25; Передруковано в I т. „Собрания сочинений“. К. 1876. Ст. 277—316).

2. И. Слепушкин, „Новые исследования о козачестве“. Архив Юго-Западной России, т. III, ч. I. (Киевлянин. 1864. № 70, 71, 72).

3. М. Максимович, „О Богдане Братковском“. Письмо к Вл. Антоновичу. (Киевлянин. 1865. № 116).

4. Рец. В. Иконникова на „Последние времена козачества на правой стороне Днепра“. К. 1869. (Унив. Изв. К. 1870. № 10. Ст. 5—8).

*5. Рец. на Архив Юго-Зап. Р. Акты о городах. Част. V, т. I. (Bibl. Warszawska. 1871, III Ст. 131—135. Warszawa. 1871).

6—15. Рецензії на I т. „Исторических песен малорусскаго народа“ В. Антоновича та М. Драгоманова. (Вестник Европы. 1874. № 10 бібліогр. листок без підпису); М. Костомарова „Историческая поезия и новые ее материалы“ (ibid. № 12, ст. 573—629); * Голос. 1874. № 335; * Ол. Веселовського в „С. Петербург. Ведомостях“. 1874. № 278; М. Петрова в „Трудах Киевской Духовной Академії. 1874 р. № 11. Ст. 317—32; І. Новицького. Киевлянин. 1874 р. № 110; *Киевск. Телеграф. 1874 р. № 101 і 104 [1]; * Пчела. 1875. № 18. Ст. 137; A. Rambaud, „L'Ukraine et ses chansons historiques. (Revue des deux Mondes. Paris. 1875. IX, Ст. 801—835). Рец. проф. О. О. Котляревського, „Отчет о 19 присуждении наград гр. Уварова“, СПБ. 1878. Ст. 174—186.

16—19. Рец. на працю „Историч. песни малорусск. народа“, т. II, в. I Вл. Антоновича та М. Драгоманова. (П. Гильденбранда); Древняя и Новая Россия. 1876. № 7. Ст. 291—292 М. Петрова. Труды Киевской Духовной Академии. 1875. № 10. Ст. 146—160) [2]). Русск. Старина. 1876. № 2 (Бібліогр. листок без підпису): * Правда, Льв. 1875. № 1—3.

20. Ефименко, Литературные силы провинции. В. Б. Антонович. *„Неделя“. 1878. № 20—21. (Передруковано у зб. „Южная Русь“. Т. II. СПБ. 1905. Ст. 297—316).

---

[1]) Відповідь М. Драгоманова Ibid. № 117, 120.

[2]) Відповідь М. Драгоманова у листі до редакції (від обох редакторів). Древн. и Новая Россия. 1876. № 8. Ст. 393.

21. Рец. М. Костомарова на „Очерк истории Вел. княжества Литовского“. (Истор. Вестник. 1880. № 5. Ст. 178—186)[1]).

22. Н. Дашкевич, „Заметки по истории Лит.-Русск. государства. (Универ. Изв. 1882—1883 р. р.). Окремо. К. 1885.

23. Рец. Заклинського К. на „Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. ст. (Зоря. Льв. 1882. № 7—8).

24—25. Рец. (без підпису) на працю В. Антоновича та В. Беца „Исторические деятели Юго-западной России в биографиях и портретах“. Вып. I. (Киевск. Стар. 1883. Кн. 4. Ст. 878—882; Истор. Вестник. 1883. XII т. Июнь Ст. 683 (С. Ш).

26. Біографія В. Антоновича в „Биографическом словаре профессоров и преподавателей Университета св. Владимира“. Ред. В. С. Иконников. (К. 1884. Ст. 24—27).

27—28. Рец. Ів. Каманіна на Монографии по истории западной и Юго-западной России“. (Киев. Старина. 1885. Кн. 6. Ст. 318—328; потім А. Б-ина Истор. Вестник. 1886. XXIII. Март. Ст. 689—702).

29. Рец. П. Голубовського на працю „О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии“. (Киевская Старина. 1887. Кн. X Ст. 369—370).

30. Отчет о реферате проф. В. Б. Антоновича, читанный в зас. Ист. Общ. Н. Л. 3 апр. 1888 (про городища). (Киевск. Старина. 1888. Кн. V. Ст. 56—60).

31. Д. Багалей, „В. Б. Антонович“. Критико-биографический словарь Ред. Венгерова. Т. I. СПБ. 1889. Ст. 655—666.

32. Ювилей В. Антоновича. (Правда. 1890. VI. Ст. 169—176).

* 33. В. Антонович, В. Лукич, Квітка. Літ-Збірник. 1890. Ст. 118.

* 34. В. Антонович. 25. летие профессорской деятельности. (Одесский Вестник. 1890. № 50)[2]).

35. Короленко. Ювилей В. Антоновича. (Зоря. 1890. № 8).

* 36. И. Линниченко, По поводу юбилея В. Антоновича. (Газета Гатцука. 1890. № 15).

* 37. Юбилей В. Антоновича. (Книжиный Вестник. 1890. № 3).

* 38. В. Б. Антонович. Нива. 1890 р. № 21. Ст. 555.

* 39. В. Б. Антонович (по поводу юбилея). (Елисаветградский Вестник. 1890. № 44).

40. Рец. В. Б. на „Мемуары относ. к истории Южной Руси“. Т. I. (Редакція В. Антонович, пер. К. Мельник). (Истор. Вестник. 1890. Т. XLII. Окт. Ст. 248—249).

---

[1]) Подаємо реєстр за Фінкелем (№ 24652) інших рецензій, яких ми не змогли перевірити за відсутністю видань. — Korzenko, Świt. Льв. 1881. № 1; Brükner A., Archiw für slav. Phil. V; Kalytowskij E., Зоря. Льв. 1887. № 13—14. A. Lewicki, Kwart. historicrny. 1888.

[2]) В № 112 „Одесского Вестника“ надруковано адресу київського студентства проф. В. Антоновичеві.

41. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПБ. 1890. Кн. 2. Ст. 860.

42. До портрета В. Антоновича. (Зоря. 1891. № 18. Замітка).

43—44. Рец. В. Ястребова на працю: „Раскопки в стране Древлян". (Материалы археологии России. № 11). (Киевская Старина. 1893. Кн. VIII. Ст. 318—321; і М. Грушевського у „Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові". Т. IV. Льв. 1894 Ст. 170—171.

*45. Огляд літературно-наукової діяльности В. Антоновича. (Зоря. 1895. № 15).

46. П. Б., „В. Б. Антонович". (Всемирная Иллюстрация. 1895. 20. V. № 21, заг. № 1373).

47. По поводу 35-летия учено-литературной и 25-летия профессорской деятельности В. Б. Антоновича. (Полт. Ведомости. 1895. 2 Іюня. № 115).

48. А. С—ий. В. Б. Антонович. По поводу 35-я учено-литературной и 25-ия профессорской деятельности. (По морю и по суше, Журнал. 1895. 21. V. № 20).

49. Рец. М. Грушевського на „Початки козацтва после відчиты В. А". Написав В. Д. Книжечки Просвіты. 1895. (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Кн. VIII ст. 16—18 Льв. 1897).

50—52. Рецензія Н. Б. на „Археологическую карту Киевской губернии". (Киев. Стар. 1896. Кн. 3. Ст. 129—131. П. Г. Ibid. Ст. 131—134, Хв. Вовка. L'Anthropologie. 1896. T. VII. Ст. 346—8, *Chamiec „Swiatowit". 1899).

52а. Автобіографічна замітка — лист про перебування у Одеській 2-й гімназії [1]). (Пятидесятилетие Одесской 2-ой гимназии. Од. 1898).

53—4. Рец. Хв. Вовка на „Публичные лекции по геологии и истории Киева" (разом з Армашевським). (L'Anthropologie. T. VIII. Ст. 687—688). Н. М. (Киевск. Старина. 1897. Кн. 4. Ст. 40—41).

55—6. Рец. Н. М. на „Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси". В. II. Перевод К. Мельник, редакция В. Антоновича. (Киев. Старина. 1897. Кн. III. Ст. 82—84. и С. Рудницького Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Т. 23—24 Ст. 1—5).

57—9. Рец. М. Грушевського на праці: „Археологическая карта Киевской губернии", „К вопросу об уничтожении Ярославова вала", „Описание монет и медалей... В. I. Монеты древнего мира", „Публичные лекции по геологии и археологии Киева". (Записки наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Т. XXV. Льв. 1898. Ст. 1—5).

*60. [Не позначено автора] В. Антонович. З приводу 40-літньої його наукової діяльности. (Буковина. 1900. № 66).

61. Біографія В. Антоновича. (Хроніка Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. 1900. № I. Ст. 49—50).

62. Рец. С. Томашівського на „Архив Юго-Западной России, ч. III. т. V. Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-западном крае в 1789 г. (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові. Т. LII. Льв. 1903. Ст. 19—23),

---

[1]) Заголовок наш. Див. також далі №. 150а.

63. Рец. Е. С. на працю „Археологическая карта Волынской губернии" (Киевск. Старина. 1903. Кн. I. Ст. 45—48).

64. В. Б. Антонович. Біографія. (Большая энциклопедия. Изд. Т-ва Просвещения. СПБ. 1904. Т. I. Ст. 706—707).

65. Выдающиеся новейшие историки. (Вестник. Библиотека самообразования. 1905. № 2. Ст. 51—54).

66. К 30-летию проф. деятелности В. Б. Антоновича. (Киевск. Старина. 1905. Кн. 7. Ст. 73—74).

67. 35-летний юбилей профессорской деятельности В. Б. Антоновича (Киевск. Старина. 1905 г. Кн. 10. Ст. 17—19).

68. К 30-летию проф. деятельности В. Б. Антоновича. (Киевск. Отклики. 1905 № 145).

69. О. П., Юбилей В. Б. Антоновича. (Полтавщина. 1905. 12 июня № 150)

70. С. Ш-хин. Юбилей В. Антоновича. (Одесский Листок. 1905 15 ноября).

71. Привітання проф. В. Антоновича на 13 Археол. З'їзді в 1905 р. (Труды 13 Археологического с'езда в Екатеринославе. Т. II. Материалы. Ст. 200—202. М. 1908.

72. С. Томашівський. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. (Літ. Наук. Вістник. 1906. Кн. I—III. Окремо. Льв. 1906. Ст. 1—67).

73. В. Чаговец. „К юбилею В. Б. Антоновича". (Киевская Речь. 1906. № 111. 12/XII 1906).

74. Д. Самоквасов. „Археологические карты В. Б. Антоновича". (К. 1906. Ст. 1—16). Ця розвідка увіходила до збірника на пошану В. Б. Антоновича разом з іншими розвідками [1]). Збірник цей не вийшов).

75. В. Доманицький, Володимир Антонович. (Нова Громада. 1906. № 9. Ст. 27—47).

76. Памяти ученого громадянина. (Рада. № 58 9 березня 1908 р.).

77. П. Д., В. Б. Антонович. Некролог. (Idib).

78. На смерть Володимира Антоновича. (Рада [2]). № 59. від 11 марта 1908 р.)

79. До смерти В. Б. Антоновича. (Ibid).

80. Над труною В. Б. Антоновича. Похорон Антоновича. (Рада. № 60 12/III 1908).

81. Голос української преси про В. Б. Антоновича. (Рада. № 61. 13/III 1908 р.).

82. З. Копровський, „Памяти В. Б. Антоновича". (Рада. № 62. 14/III 1908 р.).

83. Голос російської преси. (Ibid.).

84. В. Антонович. Некролог. (Южный край. II/III № 9332).

85. М. Сумцов, „Памяти В. Б. Антоновича".(Ibid.).

---

[1]) З інших відзначимо Д. Багалія. „Магдебурское право в городах Левобережной Малороссии до половины XVII в".

[2]) Тоді це була єдина українська газета на Рос. Україні.

86. В. Волк-Карачевський, „В. Б. Антонович. „Некролог (Киевск. Мысль. 9/III 1908. № 69).

87. В, Данилевич, „Памяти учителя". (Киевск. Мысль. 10/III 1908)

88. Волк-Карачевский, „Памяти В. Антоновича". (Киевск. Мысль 11/III 1908. № 71).

89. В. Чаговец, „Вырыта заступом". Памяти В. Антоновича. (Киев. Мысль. 12/III 1908. № 72).

90. (Мемуарист.) „Из воспоминаний о В. Б. Антоновиче". (Киевская Мысль. 13/III № 73. 1908),

91. А. П, „Проф. Вл, Б. Антонович". (Утро 9/III 1908. № 385).

92. С. Томашівський, „В. Б. Антонович". Некролог. (Діло 65. 10/III 1890).

93, Антонович-Полякам. (Ibid).

94. С. Єфремов „Антонович і Антонович" (Рада. № 63. 15/III 1908).

95. В. Доманицький, „Пам'яти незабутнього учителя". Спомини про В. Б. Антоновича. (Рада. № 64. 16/III 1908).

96. Живі мертвякам, (Рада, № 66. 19/III 1908),

97. Листи до редакції з приводу смерти В, Б. Антоновича української студентської громади 1) у Харькові, 2) у Москві. (Рада. № 68. 21/III 1908).

98. В. Антонович на селі. Про розкопи під Дашевом. (Рада № 69 22/III 1908)

99. Ол. Русов, „Спомини про В. Б. Антоновича" (Рада. № 76. 1908 р,)

100. С. Єфремов, „Незакінчена лекція". (Рада, № 79. 1908 р.).

101. М. Левицький, „Спомини про В. Б, Антоновича". (Рада. № 87. 13/IV 1908).

102. М. Грушевський, „Памяти Володимира Антоновича". (Літ-науковий Вістник. 1908. № 4. Ст. 20—22).

103. Хв. Вовк, „Як нам пошанувати память Антоновича". (Рада. 17/IV 1908 № 88),

104. (Без підпису) В. Б. Антонович (Исторический Вестник. 1908. Апр),

105. В. Б. Антонович. Хронікальна замітка. (Киевлянин. 1908. № 69)

*106. В. Б. Антонович. Некролог. (Московские ведомости. 1908. № 60).

*107. Д. Анучин, В. Б. Антонович. (Русские Ведомости. 1908. 12/III).

*108. Киевское слово. № 11. 1908. 16/III.

109. Автобіографічні записки. (Літературно-науковий Вістник. 1908, Кн. VII. Ст. 3—17; VIII. Ст. 193—204; IX Ст. 387—407)[1]).

110. Л. Падалка, „В. Б. Антонович". (Труды Полт. Ученой Архивной Комиссии. В. 5. Полтава. 1908. Ст. 1—4).

111, В. Г. Ляскоронский, В. Б. Антонович. (Журн. Мин. Нар. Просв. 1908. Кн. 6. Ст. 51—76).

112. А. В. Верзилов, Памяти В. Б. Антоновича. (Труды Черниг. Ученой Архивной Комиссии. Черн. 1908. В. 7. Ст. 145—153),

---

[1]) Надруковані під назвою „Мемуари" в цьому І т. „Творів В. Антоновича".

113—5. Воспоминания о В. Б. Антоновиче. (А. В. Верзилова, П. І. Круковського, П. Я. Дорошенка. (Ibid. Ст. 86—105).

116. З. Копровський, „Чи не передчасно". (Рада. № 99. 30/IV 1908 р.).

117. В. К., „Споминки про В .Б. Антоновича". (Рада № 105. 7/V 1908).

118. В(овк), „В. Б. Антонович". Некролог. (Вестник Европы. 1908 г. Кн. 7. Ст. 864—7).

119. С. Ефремов, „Перед судом личной и общественной совести. Памяти В. Б. Антоновича" (Киевская Мысль. 1909 р. 8 марта).

120. Три листи Вол. Антоновича до Ант. Мойдушевського. (Записки Львівського наукового Т-ва. Т. 89. Ст. 144—151. Львів. 1909).

121. П. Б. В. Антонович. (Українська Хата. № 7, ст. 366—371).

122. П. Круковский, „В. Антонович". (1834—1908). (Русск. Старина 1909, IX. Ст. 570—2).

123. С. Русова, „В. Антонович". (Русская Мысль. 1909. № 4. Ст. 48—69).

124. М. Грушевський, „Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности — (Записки Українського Наукового Товариства у Києві К. 1909. Т. III. Ст. 5—14).

125. Гр. Павлуцький, „В. Антонович, як археолог". (ibid. Ст. 15—22).

126. А. Лобода. „Праця Антоновича по етнографії та літературі". (Ib. Ст. 23—8).

127. Ів. Стешенко, Антонович, як суспільний діяч. (Ibid. 29—32).

128. Ю. Кулаковский, „Памяти В. Б. Антоновича". (Чтения в Ист. Общ. Н. Л. Кн. 21. В. I и II. К. 1909. Ст. 18—22).

129. М. В. Довнар-Запольський, „Исторические взгляды В. Б. Антоновича". (Ibid. Ст. 22—37).

130. В. З. Завитневич, „Из воспоминаний о В. Б. Антоновиче, как археологе". (Ibid. Ст. 38—43).

131. И. М. Каманин, „Труды В. Б. Антоновича поистории козачества" (Ib. Ст. 44—52).

132. В. И. Щербина „Воспоминание о В. Б. Антоновичє". (Ibid. Ст. 52—57).

133. В Е. Данилевич, „В. Б. Антонович как профессор". (Ib. 57—71).

134. Ф. Матушевський, „Антонович в світлі автобіографії". (Рада №70 71 1909 р.). І окремо.

*135. В. Антонович. Некролог. (Новое Слово. СПБ. 1909. № 6).

136. Листи В. Антоновича до О. Барвінського. (Руслан. 1909. № 1. Три листи з 1891, 1900, 1901 р.).

137. Современник, „Памяти В. Б. Антоновича". (Киевские Вести 1910 8/III № 67)

138. В роковини смерти В. Антоновича. (Рада. 1910. № 55).

139. О. Михалевич, „Спогад про В. Антоновича", (Рада. 1910. № 55).

140. И. А. Линниченко, „Владимир Бонифатьевич Антонович". (Труды XIV Археологического С'езда. Т. III М. 1911. Ст. 346—360).

141. К. Болсуновский, „В. Б. Антонович. как нумизмат". (Старая Монета. 1911. № 7—8. 1912. № 1. Окрема відбитка. СПБ 1912. Ст. 1—31).

142. F. Rąwita-Gawroński, Włodzimierz Antonowiez. Lw. 1912. Ст. 1—144.

143. Ор. Левицький, „Сторінка з життя В. Б. Антоновича“. (Літ.-Наук. Вісник. 1913. Кн. IV).

144. M. Rolle, In illo tempore. Lw. 1914. Ст. 263—74 Włodzimierz Antonowicz.

145. В. Міяковський, „В. Б. Антонович перед слідчою Комісією“. (Червоний шлях. 1923. ч. 3. Ст. 234—44).

146. С. Єфремов, „Перед судом власної совісти. Громадська і полiтична робота В. Б. Антоновича. (Записки істор.-Філ. Відділу ВУАН. Кн. V. 1924. Ст. 3—14).

147. В. Міяковський, „Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича“. (Україна. 1924. № 1—2. Ст. 151—161).

148. С. Єфремов. „З листів Костомарова до Антоновича“. (Україна 1925. № 3. Ст. 77—78).

149. Л. Добровольський, „Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії“. (Записки Істор.-Філ. Відділу. Кн. IX. Ст. 185—207).

150. Акад. Д. Багалій, „Листи до мене проф. В. Б. Антоновича як матеріял для його біографії“. (Науковий збірник харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. Ч. 2—3. Х. 1926. Ст. 125—139).

150а Т. Слабченко „До життєпису В. Антоновича“. (Записки Іст. Філ. Відділу кн XV К. 1927 ст 211—13).

151. Редколегія, „На 20-ті роковини смерти проф В. Б. Антоновича“. 1908—1928. (Записки Київського Інституту Народньої Освіти. Кн. III. К. 1928. Ст. 3—6).

152. Проф. В. Данилевич, „Проф. В. Б. Антонович та Археологічний Музей ІНО“ (Ib. Ст. 7—20).

153. А. Синявський, „Проф. В. Б. Антонович, як географ України“. З нагоди 20-річчя смерти. (Ib. Ст. 21—32).

154. Акад Дм. Багалій, „Листування В. Б. Антоновича з Д. І. Багалієм“. (Записки Істор.-Філ. Відділу ВУАН. Кн. XVI. К. 1928. Ст. 267—9).

155. М. Левченко, „З листування В. Б. Антоновича„. (з Д. І. Багалієм) (Ibid. Ст. 270—272).

156. Акад. М. Грушевський. „З соціяльно-національних концепцій Антоновича“, (Україна. 1928. № 5. Ст. 5—17).

157. О. Гермайзе, В. Б. Антонович в українській історіографії (Ib Ст. 17—33).

158. М. Кордуба, „Зв'язки Антоновича з Галичанами. (Ibid. Ст. 33—78).

159. А. Синявський, З публіцистичної діяльности В. Б. Антоновича. листування з М. Ф. Комаровим. 1889—1901 р. р. (Ibid. Ст. 79—87).

160. В. Ляскоронський, „Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог. (Ibid. Ст. 88—93).

161. С. Егунова-Щербина, „Пам'яти В. Б. Антоновича“. (Ibid. 94—98)

162. М. Бужинський, „Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського“ (Ib. Ст. 29—108).

163. Н. Бухбіндер, „Листи В. Б. Антоновича до А. Н. Пипіна“. (Ib. Ст. 109).

164. К. Мельник—Антонович, „З невиданих рукописів В. Б. Антоновича". Передмова. (Україна. 1928. Ч. 6. Ст. 48—50).

165. Невидані спомини І. М. Каманіна про В. Б. Антоновича. (Ib. Ст. 66—70).

166. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича, як профессора. (Ib. Ст. 70—82).

167. Антонович і Костомаров. З споминів А. В. Верзилова, (Ib. Ст. 82—3).

168 Ф. Савченко, В. Б. Антонович і перша редакція „Киевской Старины" Передмова та листування. (Ib. Ст. 83—96).

*169. Лотоцький О, „Памяти В. Б. Антоновича з приводу 20 ліття з дня його смерти". (Тризуб. Париж. 1928. Ч. 16. Ст. 3—9).

*170. Біднов В. „Життя і наукова діяльність проф. В. Б. Антоновича". (Студентський Вісник. Пр. 1928. 2. Ст. 1—6).

*171. Дорошенко В. „Володимир Антонович". З нагоди двадцатиліття смерти (Життя і знання. Льв. 1928. Ч. 6. Ст. 181—2).

*172. Кордуба М. „Володимир Антонович". (Літературно-науковий Вісник. Львів. 1928. Кн. VI. Ст. 156—167).

173. Ходак, „Виставка на пам'ять проф. В. Б. Антоновича 25 III-2.IV в прим. Історичної секції ВУАН". (Прапор марксизму. 1928 р, Ч. 2. Ст. 274—8).

174. Л. Добровольський, „В. Б. Антонович у працях про Київщину та Київ". (Записки Історично-Філолог. Відділу Кн. XXI—XXII. К. 1929. Ст. VII—XXVII).

175. Ю. Оксман., „В. Б. Антонович і Одеське „Общество Истории и Древностей". (Ibid. Ст. XXIX—XXXI).

176. Матеріяли для біографії В. Б. Антоновича. Зібрав та зредагував ак. Д. І. Багалій. К. 1929. Ст. 1—129. (ВУАН).

177. М. Ткаченко, „Археографічні студії Володимира Антоновича". (Археографічний Збірник. ВУАН. III. в. К. 1930. Ст. 325—346).

178. В. Козловська, „Значіння Володимира Антоновича в українській археології". (Записки Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН. т. I).

ПОКАЗЧИКИ

1. Іменний.

II. Географічний.

III. Речевий.

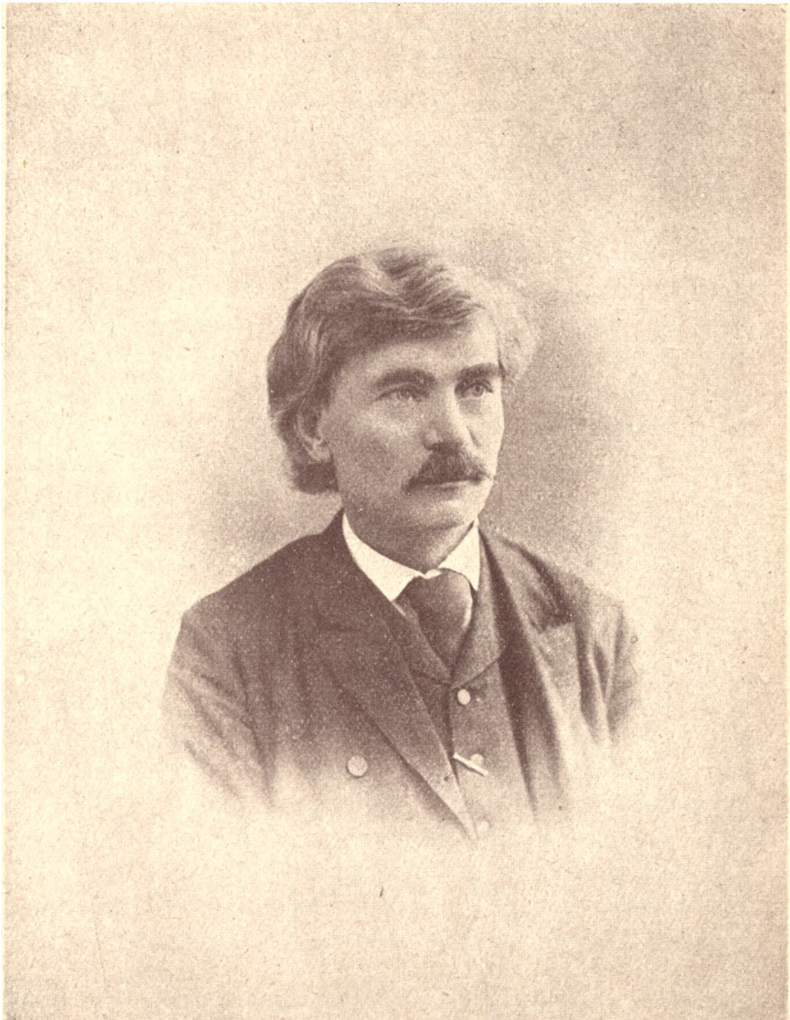

В. Б. Антонович в 1890 р.

МЕМУАРИ [1]).

Incipi Romae 14/26 Januarii anno 1897. (An. natus LXIII).

I.

АНТРОПОЛОГІЯ.

В теперішньому часі, коли антропологія зробила великі поступи, не можна починати мемуарів, не подавши, скільки змога, фактів про свою генеалогію. Генеалогія ця не веде до прославлення роду, як це видко буде й з мого прикладу, але до того, щоб констатувати, скільки кожний чоловік отримав морального наслідку від своїх предків й як скористував з цього наслідку; чи причинився до його збільшення, чи до його поменшення.

Перше чим почну „sine ira et studio" перебирати свої попередні покоління, лічу своїм обов'язком висловити свій погляд на антропологічну теорію атавізму.

Я переконаний, що всякому чоловікові його предки передали здібності і напрямок, який заробили в моральному взгляді цілі ряди попередніх поколінь; алеж це не має фатального впливу на життя й діяльність чоловіка; виходячи з точки, яку йому дали в його ж натурі предки, чоловік отримує ще виховання, котре має вплив на його напрямок, а ще більше модифікує природні інстинкти власною ініціятивою, по скільки її має, повертаючи її або на проґрес, або на реґрес. Скільки процентів може за своє життя заробити чоловік для проґреса — не знаю; не думаю щоб

---

[1]) Ці автобіографічні записки, писані покійним, друкуються без усяких змін в тексті крім правопису, який змінено на сучасний. В першому виданню було додержано вповні правопису тих розділів, що їх писав автор власноручно. („Літ. Наук. Вістн.", Київ, 1908, кн. VII — IX).

Заголовок „Мемуари" хоч його не було зазначено в ориґіналі, подаємо тому, що сам автор завсіди так називав свої спомини в часі їх складання; в рукопису не було жадного заголовку. *Ред.*

дуже багато — може від 5 до 15%, але все таки він може таку частину придбати з скарбниці всесвітнього людського прямування. Таким робом моральна діяльність всякого чоловіка складається з 3 інґредієнтів: 1) атавізма, себто дідизни отриманої від предків (в найкращому разі не більше 75%); 2) виховання, себто формуліровки принципів минулого часу (5 — 10%) і 3) власної ініціятиви (в найкращому разі до 15%).

Після цього короткого вступу розкажу все те, що знаю про свої восходящі покоління, щоб визначити, скільки мога, вплив антропологічного атавізму на моє життя; не багато можу сказати, бо і не багато знаю про своїх предків. Не належу до кляси володителів землі, мої родинні споминки не прив'язані до якогонебудь шматка території, котрий я міг би назвати своїм гніздом і у котрому заховались би спомини льокальні або документальні про діяльність таку або іншу моїх антенатів.

Можу сказати тільки те, що зісталось з дитячих споминок у пам'яті, та зісталось від розмов старших, котрі удалось мені вислухати і котрі, як вони думали, повинні були зістатись для мене незрозумілими й таємними.

Не диво через те, що все те, що я знаю, стосується тільки до 3, рідко до 4 поколіній.

Перейду до викладу фактів, які згадаю.

В кінці XVIII віку після ліберального царювання в Австрії Йосипа II і короткого царювання Леопольда II, наступив час реакції при вступленю на Австрійський престол цісаря Францішка II. Відомо що ліберальні люди, що знаходили для себе поле за для проґресивної діяльности при Йосипі II, або що виховались під впливом його ідей, були тепер в неласці, видалялись з посад і віддавались під нагляд поліції; серед тих людей було загальне невдоволення, котре, між іншим, привело декого з їх до фактичного протесту. Відомо що тоді в Венгрії склалась доволі численна конспірація, що мала на меті змінити венгерську аристократичну конституцію, відділити Венгрію від Австрії, і змінити її на республіку, на взір тодішньої Франції, принявши за норму закони, що виробив французький конвент,

Конспірація ця була відкрита й голова її, абат, вигнаний львівський професор Мартинович і 8 його сучасників (адвокати: Öз і Солярчик, прозвищ інших не пам'ятаю) були покарані смертю. Між людьми, що були замішані в конспірацію був чоловік, що скінчив університет, Джидай Матяш; він мав місце учителя у якогось венгерського графа, котрого теж затягнув в конспірацію; граф відкупився, а Джидай мусів утікати; перебіг він в Галичину і, дякуючи протекції свого бувшого патрона, отримав в горах місце лісничого. Тут він оженився з місцевою селянкою (русинкою), та через якийсь час, коли він об'їжджав ліс верхи, кінь його поносив, він упав, і так сильно вбився, що скоро вмер.

Після смерти його лишився тільки один син — Джидай Янош (Іван) — sit tibi terra levis — це і був мій батько; не дивуйтесь будучі читачі, що я маю інше прозвище — про те дізнаєтесь дальше). Іван Джидай виховувався у львівському університеті; скінчив на йому філософічний факультет (як здається мені, 1826 або 1827 року).

Під той час піднялось політичне діло, що приманювало до себе симпатії всіх ліберальних, освітніх і скільки небудь живих людей в цілій Европі; — це було героїчне повстання Греції против турків. Іван Джидай і два його львівські товариші порішили їхати у Грецію, щоб затягтись охотниками у повстання; та грошей на проїзд у них не було, а як відомо, тоді не існували а ні залізниці, а ні пароходи і через те проїзд був дуже дорогий та довгий; кинулись львівські молодята заробляти гроші на проїзд, та поки зібрали потрібну суму, пройшов рік, а може й більше; накінець вирушили вони, та, проїжджаючи через Київщину, дізнались, що Грецька війна скінчилася. Грецька республіка признана вже дипломацією й трактатами; зупинились вони серед дороги, не знаючи, що з собою робити; та на їх щастя тоді в Правобережній Україні чоловік з університетським дипломом був rarissima avis; дізнавшись про їх, поміщики зараз же розібрали Львов'ят за домашніх гувернерів до своїх дітей; таким робом Іван Джидай зупинився гувернером у багатого поміщика в Чигиринщині — Росці-

шевського і після, переходячи з міста на місце, дуже довго виповняв цю службу у ріжних панів. Меж іншим у 1832 році був він гувернером у пана Марковського в Гуманщині (село Ягубець), де зустрівся з моєю матір'ю, що в цьому ж домі була гувернанткою.

В кінці XVIII віку в містечку Паволочі Сквирського повіту жив дідич князь Любомирський (ім'я його мені невідоме)[1]); князь сей мав фаворитку селянку, з котрою придбав троє дітей: синів Йосипа і Станіслава й дочку Кароліну — розуміється всі вони були хрещені по латинському обряду. Князь Любомирський, мабуть чоловік чесний, наскільки на це позволяли принципи шляхетської суспільности, бажав забезпечити свою нелеґальну сем'ю не виходячи з границь переконань свого часу й своєї суспільности. Коли діти стали підростати, він віддав заміж свою полюбовницю за бідного soi-disant шляхтича православного Зубовського, що був писарем в одній з його економій, тільки виміг від нього, що він перейде в католицьку віру, та запише своїми готових дітей своєї жінки; за те ж він дав йому багату посаду комісара, що заправляв цілим ключем (більш 30 сіл) в одній з своїх маєтностей на Побережжі (як не помиляюсь, у містечку Красному). Деякі споминки з життя побережського комісара розкажу після. Тепер скажу тільки, що через літ 10 чи 12 він помер і його жінка з дітьми зісталась вдовою без притулку; алеж князь Любомирський не залишив її; він видав її заміж вдруге за „шамбеляна його королевської милости“ Тржембинського, та купив на

[1]) В 1750-х роках володів Паволочем князь Юрій Любомирський, потім містечко перейшло до князя Юзефа Любомирського. Після гуманської різанини 1768 р. в нього відкупив кн. Каспер Любомирський, воєвода краківський. То був останній з Любомирських у Паволочу; після нього містечко з усіма людьми та ґрунтами поділено поміж двома дочками, потім продано частками, 1853 та на початку 1860-х років Станіславу Валентію Абрамовичу (може тому самому, що про його жорстокість до селян згадує автор у своїх споминах). Правдоподібно, цей Каспер Любомирський і мав бути нелеґальним предком Зубовських та Гурських. Slownik geograficzny Kr. Pols., t. VII, str. 925. Похилевичъ. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ., стр. 213. *Ред.*

її ім'я невеличке село в Радомищині — Евандорф [1]). Правда, шамбелян був нещасний — він не мав ні оселі ні доходів і не знав куди голову приклонити після того як не стало Польщі, короля, його двора і шамбелянської гажі. Він дуже радий був за гонорифічний титул мужа жити на готовому хлібі і орудувати маєтком жінки. Про нього довелось мені чути не багато — пам'ятаю тільки те, що він був чоловік старий, тихий, що прилюдно любив виголошувати атеїстичні думки, нишком же, коли ніхто його не бачив, дуже сердечно молився з католицького молитовника.

Не буду розказувати про братів Зубовських, бо це не належить до мого сюжету — але тільки зверну увагу на сестру їх Кароліну, мою бабу по матері: Кароліну Зубовську віддали заміж дуже молодою дівчиною, за чоловіка значно від неї старшого. Це був шляхтич з корони, як не помиляюсь з Сандомирського воєводства, Гиполіт Гурський (цього діда свого по матері я не знав) — він помер далеко раніше як я народився, дещо тільки чув про нього від матері та від баби. З того, що чув, здається мені, що він був справжнім типом коронного шляхтича з всіми його додатніми й неґативними рисами. На своїй родині він був заможнім паном — здається мав 2 чи 3 села, та під час повстання Костюшка, віддав ці села в заставу, та на взяті гроші спорудив кілька десятків жовнірів. Коли діло Костюшка не удалось — Гурському не можна вже було вернутись до своєї маєтности, що була в заставі і котрої не було чим викупити; він подався на Україну шукати щастя, бо сторона ця лічилась у короні такою стороною, у котрій всякий шляхтич міг легко придбати багатий зарібок.

Гурський переходив з місця на місце; то брав невеликі села в посесію, то приймав уряд лісничого, комісара, або економа у багатших панів. У сем'ї був він чоловік тяжкий

---

[1]) Евандорф або Березівська Слобідка с. на р. Миці, допливу Тетерева, 2 верстви від села Березівки (з якого мабуть і було виселено слобідку в XVIII ст.). Землі 715 десятин. 1816 р. Йосип Зубовський відібрав його за борг в Криштофа Чайковського, — Похилевичъ. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ., 176. *Ред.*

та трудний в житті: санґвінік, деспот, дріб'язково капризний як всі шляхтичі того часу, був він тираном жінки і дітей; дітей у його було троє: сини Каетан і Юзеф, та дочка Моніка (моя мати). (Про дядьків розкажу в своєму місці [1]). На щастя чи на нещастя сем'ї прожив він не довго — літ 12 чи 15 після того як женився; помер він трагічно: останні роки свого життя він сильно став пити горілку, та раз вночі, вертаючись п'яний додому через греблю, трапив під лотоки та пішов під лід — труп його найшли допіро весною. Вдова його зісталась з трьома дітьми без всякого засобу, та добрі люди помогли їй: брати її Зубовські взяли до себе хлопців (їм було тоді літ по 12 — 14) та віддали їх в Радомишль в „палестру", себто підписками адвокатів, дочку ж взяли до себе пани, що у їх служив небіжчик — і держали неначе б то „кузинку", виховуючи разом зі своїм сином. Пани ці Подоські були дуже багаті і бідній сироті довелось зразу попасти в дуже аристократичну обстанову, що мало огромний вплив на напрямок її дальшого життя. Мати моя родилась 1802 року. Як осиротіла, було їй 12 літ. Років 7 чи 8 виховувалась вона в домі Подоських і тут зложився цілком її світогляд на все життя — поважання панського побуту, погорда до нижчих станів суспільства: селян, жидів і т. і. бажання як можна найкращої обстанови життя і т. і. Тимчасом грошей і маєтків не було ніяких. Як скінчилось виховання у панів, прийшлось заробляти собі хліб. Користуючи з виховання, яке їй було дано (дуже добре знання французької мови, трохи аритметики, історії й географії й немало відомостей з прочитаних ріжнородних книжок) і з браком якихнебудь тоді жіночих шкіл і через те з браку педагогічного жіночого персоналу, вона в 22 года приняла місце гувернантки в якомусь панському домі й стала переходить дальше з одного місця на друге. На одному із їх вона зустрілася з бувшим в тім же домі гувернером Бонифатієм Антоновичем і дуже скоро вони побрались. Бон. Ант. був родом литвин з Виленської губернії, скінчив науки

[1]) На жаль, трохи оповідає автор тільки про молодшого, Юзефа; про старшого, Каєтана, не згадує в дальших споминах. *Ред.*

в Кремʼянецькому ліцею і гувернерствував у панів. (Між іншими його учениками був Садик Паша — Михайло Чайковський [1]). Характери його й жінки вийшли діяметрально незгідні. У Бон. Ант. натура була зовсім пасивна, індеферентна, без усякої ініціятиви і тільки з напрямком до абсолютного спокою, і до життя без праці, хоч-би скромного; жінка напротив того відріжнялась огромною енергією, великим розвиттям волі з деспотичним дуже напрямком; поживши в одному домі років зо 3 — 4 і мавши двоє дітей (син помер малим, дочка Евеліна зісталась, про неї після), розстались, принявши місця в ріжних інших домах. Чоло-

[1]) Михайло Чайковський, син дідича з Житомирського повіту, володів селом Гальчинцем. Виховувавсь удома у гувернерів, після в пансіоні в Бердичеві. Як видко з його творів, підо впливом природи місцевости і відносин до народу у Чайковського зародилось дуже рано неясне фантастичне українофільство, як і в інших письменників польсько-української школи; це українофільство не виключало а ні польського патріотизму, ані бажання удержати шляхетські привилеї дідича. Бажаючи це все погодити, Чайковський склав дивовижну теорію шляхетсько-козацьку, у которій ні шляхтичів, ні козаків не можна було відріжнити і завіряє в своїх споминках в „Кіевской Старинѣ“, що неначе б то цією теорією жило польське суспільство в його місцевості в його молоді літа. Спомини його між іншим до того фантастичні, що передають bona fide факти, ніколи ніде не існувавші опріч фантазії автора. Так він каже, неначе б він учився в університеті в Бердичеві, де професором був Максимович і т. п. В приватній розмові він мені казав, неначеб мій батько учив його по рукописній книзі, писаній гетьманом Бруховецьким, під титулом „Чорне море“. Бон. Антонович по-українськи не знав, не знав чи був на світі Бруховецький і ніякої української рукописі не мав.

Чайковський в 1831 році прийняв участь в інсуррекції і після її упадка еміґрував в Париж. Тут він став писати повісті з сучасного й минулого українського життя, дуже характеристичні і талановиті, де і розвивав свою шляхетсько-козацьку теорію. Повісті ці зробили у своєму часі дуже прихильний вплив на суспільність; вони перші освітили для поляків юж.-рус. края козацтво в його боротьбі з Польщею, хоча й придавали йому загально-фалшивий характер. Далі Чайковський переїхав у Турцію, приняв магометанство й поступив в турецьку армію під іменем Садик-паші. Тут між прочим він формував козацькі полки зо всякої різноязичної вольниці і боронив з їми Добручу під час війни 1853 — 5 року. Після смерти Абдул-Меджида, не маючи фавору у Абдул-Азиса, він при посередництві руського посла Ігнатьєва вернувся в Росію і поселився в Києві в 1872 чи 1873 році, де мені довелось його стрічати, про що і розкажу в своєму місці.

вік відносився після того до жінки зі страхом і як богомольний християнин по цілих ночах молився під той час, як жінка мала його навістити раз у рік; жінка ж не могла його згадати без погорди, називаючи нездарою, сінником і т. і. Розставшись з жінкою Б. А. вже не довго гуверперствував, він скористував з пропозиції одного з своїх учнів, Оттона Абрамовича і поселився у його в домі до кінця свого життя (я його зазнав вже в цей час і пам'ятаю його на „ласкавому хлібі" більше 20 літ). Тимчасом жінка пішла служити дальше, збираючи з своїх малих заробків по змозі ощадки (до кінця життя поволі назбиралось у неї до 3000 рублів). Через 10 літ після того як розсталась з чоловіком, зустрілась, як було сказано з Джидаєм — результатом цієї стрічі було моє життя. Не знаю як будучі читачі подивляться на мою отвертість в цьому взгляді; будуть мабуть такі, що побачать в ньому „потрясеніе основъ семьи", інші crimen laesae maternitatis etc., но мені це все байдуже; я лічу інститут сім'ї, в такому складі, як він є, зовсім не гідним. Ріжниці характерів, напрямків, поглядів, фізіологічного настрою, літ і т. і. роблять неможливою доживотню умову. Вінчання без права розводу мусить зруйнувати сем'ю, а як вона держатиметься стягнута тільки обручами церковними, юридичними і поліційними, то завше доведе або до гіпокризії, або до фактичного протесту. Через те протест, по моїй думці, єсть найсправедливіше натуральне право всякого чоловіка і хоча протестуюча особа рискує бути в опінії гіпокритів осудженою, алеж, по моєму, цей осуд і придає протестуючому суб'єкту відтінок смілої боротьби за права чоловіка. Щодо моїх споминів, то я глибоко вдячний матері за те, що придбала мені ідейного й розвиненого батька.

II.

CONTINUAVI CATANIAE 15/28 DECEMBER. 1900, ДИТЯЧІ СПОМИНИ (1834 — 1840).

Родився я 1834 року, 6-го січня в городі Махнівці [1]) Київської губернії, де півроку перед тим поселилась моя

[1]) Махнівка містечко колишнього Бердичівського повіту на Київщині, при річці Гнилоп'яті, в кутку близько границь колишніх губерень

мати, купивши дім, і заложила дівочу пенсію. — З перших 3 — 4 літ не зісталося в моїй пам'яті зовсім нічого. Було мені три роки, як мати покинула педагогію, продала дім і поселилася в домі свого брата Юзефа, що був адвокатом при повітовому Махновському суді (тоді ще в нашому краю суди були організовані по литовському статуту, судили по його постановах і функціонували польською мовою). Сім'я наша складалася з моєї баби Кароліни Гурської, дядька Юзефа нежонатого, моєї матері, сестри Евелини і мене. Причина, задля котрої мати оставила на якийсь час педагогію була та, що вона хтіла занятися віддачею заміж моєї сестри (котра була старша від мене на 13 років), для чого треба було розвести стосунки з повітовими панами і панями, тратити час на візити, вечори з танцями etc.

З усієї сім'ї зістався мені найбільш симпатичний образ моєї баби — дуже старенька (літ 60 — 70) вона не весело провела свій вік: спочатку з чоловіком деспотом і п'яницею, опісля горюючи бідною вдовою з дітьми. Тільки на старість дочекалась вона спокою, коли син Юзеф добився забезпеченої позиції і взяв її до себе. Син відносився завше до неї з поважанням і любов'ю і удовольняв всі її скромні бажання й потреби. Виховання моєї баби було таке, яке мали всі шляхтянки середнього стану в XVIII в. Вона уміла читать, писать і 4 перші справи аритметики. З життя винесла багато досвіду й ідеальну доброту, лагідність і любов до людей. Обставини складались так, що перші літа, які я пам'ятаю, я прожив сливе виключно з бабою: дядько або працював над процесами, або їздив в доволі довгі подорожі, провадячи юридичні діла. Мати моя з дочкою все виходили з візитами, або у себе приймали гостей. Ми з бабою були нерозлучні й якось дуже старе і дуже мале припадали собі до уподоби і страшенно любили одно одного. Багато розказувала мені своїх споминок, співала пісень, научила читать і передавала свій світогляд, опертий на любові й доброті. Споминки її відносились найбільше до

Київської, Волинської та Подільської. Похилевичъ. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ., 284 — 5. *Ред.*

того часу, як вона ще жила у батька на Побережжі, про пізніший час говорила мало і неохотно. З розповідок її можна було зложити цілий образ життя шляхтичів губернаторів (управляющих маєтками) і економів в великих панських маєтностях на Україні, дідичі котрих майже всі проживали в столиці і не заглядали в свої ключі і села, раз здавши їх в опеку губернаторам і економам. Останні, отримуючи доходи, добру половину оставляли собі, решту доставляли панові; ограничені вони були тільки малолюдством краю; селян в степовій Україні було мало, вони або досиджували літа слободи, або, як двір їх натискав, кидали село і йшли в Бесарабію чи в Херсонщину, де тоді заселялась Єлисаветградщина; через те губернатори мусіли оглядатись і не луже натискати селян. Друга біда се була гайдамаччина. Хоч баба моя пам'ятала доволі пізні часи (1770 — 1790); всеж таки 2 рази прийшлось їй бачити гайдамаків. Раз, близько містечка, де жив її батько, рознеслась чутка, що в ярах серед степу отаборились гайдамаки; комісар взяв надворних козаків і поїхав на об'їзд. Гніздо гайдамаків знайшли в великій печері, викопаній у землі й обложеній деревом, доступиться до неї не могли, бо гайдамаки густо стріляли з рушниць; тоді прикотили воза, на йому стали шість козаків з списами, шаблями й пістолями і віз вкотили в печеру, а слідом за ним кинулись і всі козаки; кілька чоловіка було убито, але гайдамаків забрали в полон, і баба моя бачила як батько привів полоняників.

Другий раз вночі гайдамаки напали на дім комісара; в стінах дома були зроблені бійниці; хазяїн, його сини й кілька економічеських прислужників зачинились у йому і відстрелювались в бійниці, між тим як жінки набивали рушниці й пистолі. Баба каже (їй тоді було літ 12), що сама не витерпіла, набивши пистоля, всунула в бійницю, щоб вистрелити, та гайдамака, що стояв за стіною одрубав сокирою люфу. Кінець кінцем гайдамаки добулись до дому й стали грабити все цінніше. Між іншим, зламавши шафу, де була жіноча одежа, вони все жмутами стали виносити; баба моя запримітила, що разом із іншою одежиною гайдамака ніс її найкращу сукню — „саженую турку-

ćами“ (бирюзою), вона кинулася й стала сіпать і тягти мовчки своє добро; гайдамака крикнув і замірився. на неї, але побачивши малу дитину, розсміявся, кинув їй сукню в вічі й крикнув: „утікай до біса“. Сукня була виратована і баба розказуючи цей епізод, завше прибавляла: Choć hajdamaka, a dobry to był człowiek“. В домі гайдамаки нікого не убили, лише відходячи, всіх пов'язали й, уложивши долі, натиснули їх мішками з сіллю, які стояли в коморі; тієї ж ночі вони пограбували ще дві економії.

Забавляючи мене, баба часто співала мені тримтячим старечим голосом ріжних пісень; головний репертуар її складали народні пісні, але було й кілька пісень політичних польських XVIII віку. Так нам тихо й любо сходив час яких 3 — 4 роки.

Хазяїн дома, дядько мій Юзеф Ґурський, адвокат махновського повітового ćуда, був чоловік добрий, але мало освічений; він скінчив три кляси овручської базиліянської школи; затім добивався позиції в радомиській палестрі, де, помагаючи адвокатам, придивлявся до судопроїзводства, самоучкою студіював литовський статут, учився юридичного стилю й правних заходів і т. д., поки не був признаний способним отримати диплом адвоката. Мабуть діло своє він знав добре, бо практику мав чималу. В загальному розвитку він поділяв всі привички й погляди шляхетські, з тим хіба винятком, що з слугами обходився добре, задля доброти свого характеру. Зо мною обходився приязно і любив мене, але бачились ми рідко, бо він або штудирував у своїй хаті діла, або був у суді, або їздив в доволі далекі й довгі подорожі.

Про загальний тип характера моєї матері я вже дещо сказав; в той час, про который я тепер розказую, я її дуже боявся; тон рішучий, деспотичний настрій, гувернантська звичка виправляти манери і суворе переслідування всяких помилок в цьому взгляді, так мене лякали, що я старався ховатись, або утікати з хати як тільки вона туди приходила; з відносин цих розкажу 2 — 3 факти: раз, поївши снідання, я забув обтерти губи, мати це замітила і залічила великим гріхом — замість того, щоб просто натякнути

на помилку, вона, вилаявши мене добре, взяла дуже погану мокру стирку, що нею шурували підлогу і обтерла нею мої губи і нижню часть твари[1]); через пів години у мене зробилася гарячка й до вечера половина моєї твари була покрита болячою густою висипкою (herses чи rupia), на котору я слабував більше місяця. Другий раз мати, ідучи в гості, захотіла мене взяти з собою: почали мене одягати — це була найбільша мука, якої я боявся; елеґантність одежі це був один з головних принципів моєї матері, через те в парадних случаях давали мені одежу або тісну, або страшенно викрохмалену, з обіцянкою добре мене вибити, як я її покаляю, но найгірше доводилось волоссям: до семи літ мене не стригли й волосся заплітали в коси; задля парадних виступів коси розплітали, волосся ділили на смужки, кожну завертали в папірець і прасували гарячим залізком, далі розвертали, мазали помадою і таким робом творили фалшиві кучері. Отже і цей раз зробили всю цю операцію, тільки помилились і замість помади вимазали голову дуже пекучим гвоздичним олієм, що хтось старший держав собі для зубів; запекло страшно, але я зі страху здержався від крику і плачу, тільки на другий день появилась на голові еритема. Знову раз, коли баба научила вже мене силябізувати, прочитав я в якійсь дитячій книжці якусь новельку, котрої змісту не пам'ятаю, а називалась вона „Старець Антоній"; так як це була перша річ, яку я, прочитавши, зрозумів, то я з радістю побіг до баби і дуже оживлено почав їй розказувати прочитане; на нещастя, в хату війшла мати й спиталась, що я розказую; баба одвітила — тоді мати приказала мені, щоб я розказав їй, я перелякався, думаючи, що за це буде біда, старець Антоній вилетів з голови й я занімів. Почалось тоді щось ніби інквізиційне: 3 дні мене видержали на колінах, кілька раз вибили, 3 дні не давали обіду (баба плакала і нишком мене годувала і звільняла з покути), а я все мовчав, аж

[1]) В шляхетському суспільстві я часто чув, що тому, хто не обтирає губ, треба їх витерти стиркою; пасаж зо мною був, значить, не видумкою моєї матері, але виповненням готового афоризму шляхетської фашіонабельности.

поки на прозьби баби й дядька мати не згодилась покинути це діло, обіцявши, що другий раз вона зуміє зломити мою упертість. Поки буде; до педагогії й її впливу на мій характер, я вернусь в дальшому оповіданню.

З нами жила сестра моя Евеліна старша за мене, це була вже доросла „панна“ 17—20 літ. Якраз в цю пору мати постановила видавати її заміж. Характер моеї сестри був типічний в своему роді. Обличчям вона була подібна до батька, але моральний тип не знаю від кого наслідувала; вона вся складалась тільки з нервів, і як тоді, так і в пізнішому часі жила тільки безпосередніми враженнями сучасної минути; враження ці викликали з її сторони дуже сильну реакцію, багато раз сильнішу як саме враження; їх критики, оцінки, підведення їх під якийнебудь загальний принцип, розсудку і тривалости не було і сліду. Скоївши страшну бучу про якийнебудь дріб'язок, через дві години вона все забувала — жила тільки сучасною хвилею й її нервними враженнями — а ні минулости, а ні будучини не була в стані скількинебудь представити собі.

В даному часі вона віддалась вся забавам, вечерам, танцям і ні про що інше не думала, стараючись тільки не відступити від свого суспільства модою костюмів і манерами товариського обходження. Щодо костюмів була б вона мученицею, якби сама не поклонялась їм як святині. Між іншим пам'ятаю, що носила вона до того тісні корсети, що служниця мусіла їх стягати зо всіеї мочі, упираючись коліном в пацієнтку. Наслідком сеї містечкової моди була органічна хороба печінки, котра почалась ще в дівочі її літа, мучила її все життя й причинила їй смерть в старості. Відносини її до мене були прихильні, але не рівні; дивлячись по настрою, іноді вона проявляла дуже експансивну любов, то знов іноді напускалась на мене за нехороші манери і т. п.

Те товариство, яке бувало у нас на забавах, або кликало до себе, складалося з середньої кляси повітового города; судові або адміністраційні урядники, судові паничі, учителі повітової школи, доктори, геометри [1]), адвокати, кілька фаб-

[1]) Так по-польськи звались землеміри. *Ред.*

рикантів німців, що зістались з переднього часу (о цьому буде дальше) і т. і. Дуже я був малий, щоб спостерегти й запам'ятати оддільні типи — загальний же характер був спільний всій польській інтеліґенції середнього стану. Суспільство говорило по-польськи, не виключаючи людей руського походження, котрих між прочим було дуже мало: городничий, стряпчий, 2 — 3 учителі повітової школи може ще дехто; алеж руської мови від них я не чув. Дивилось на себе польське суспільство як на представників культури, хоч правду сказати культури було в йому дуже мало; не знаю, чи в цілому городі (опріч медиків та аптекаря) був хоч один чоловік, що скінчив гімназію. Мабуть всі кінчили або повітову школу, або 2 — 3 кляси шкіл базиліянських, або навіть зовсім не були в школах, а робили кар'єру, вступаючи на службу, яко дворяни; (тоді так лічилось, що дворянство дає чоловікові здібність до всякого уряду). Вся культура містечкової інтеліґенції виражалась в костюмах, елеґантних по змозі, і в способі держати себе в товаристві з елеґантними манєрами[1]). В суспільності ходило багато анекдотів[2]) про грубість і антикультурність росіян; анекдоти були часто утрировані, але, правду сказавши, росіяни, що в той час наїжджали на уряди в повітові міста юго-западного края, відзначались як дуже грубі й некультурні люди, в порівнянню з котрими поляки мали право лічити себе представниками цивілізації. Пригадаю собі в цьому взгляді деякі факти: наш городничий бував на вечерах у поляків і любив грати в карти (модна тоді гра називалась „цвік" і карти роздавались з прикупкою).

---

[1]) Пригадую собі казання одного ксьондза в Житомирі; рисуючи образ судового панича, ксьондз возставав на атеїстів і між прочим почав так: Nie dziwił bym się gdyby filozofowie w Boga nie wierzyli; ale i kancelarzyści w kortowych portkach — i ci w Boga nie wierzą.

[2]) Наприклад приведу анекдоту, що мала рисувати відсутність у росіян гонору і почуття особистої годности: Канцелярист зустрічає в ресторані знайомого офіцера, котрий прикладає собі до тварі примочку, і питає його: co to? pan kapitan nie zdrów?. — Нѣтъ, это, знаете, нашъ полковой командиръ человѣкъ прекрасный, но вспыльчивый; вчера послѣ смотра вспылилъ и ударилъ меня въ зубы. — Coż pan kapitan na to? Прикладываю уксусъ съ водою.

Жінка городничого сідала біля чоловіка, дивилась в його карти, затім як особа не гравша дивилась прикупку й як знайшла в ній вигідні для чоловіка карти, казала йому в голос: „Гаврило Іванович! лупи колоду по моєму інстинкту“.

Поруч з нашим домом наймав кватиру начальник інвалідної команди капітан Мерега; два або три дні щотижня він сильно напивався; тоді в домі починався крик, брязкіт розбитих вікон і горшків, жіночий плач і т. і. Звичайно кінчалось тим, що смерком жінка Мереги обв'язана і вся в синяках приходила до нас і просила баби, щоб вона її приняла на ніч, бо їй страшно ночувати вдома. Баба її пускала, але брала слово, що вона не скаже чоловікові, де вона ночувала, бо боялась, щоби п'яний Мерега не прийшов коли за це робити скандалу.

Загалом вся містечкова суспільність мала норови, погляди й привички шляхетські, дуже дбала про свої привилеї, стереглась, щоб не скомпромітуватись знайомістю або стосунками з людьми не шляхетського роду; з другого боку середня ця верства не була принята в домах обивателів (дідичів), котрі згорда до неї відносились, обертались з потрібними ділами, але в особисті стосунки не вступали і загалом всю середню клясу безземельних, робочих дворян називали „шуя“ (szuja — сволочь).

Ще скажу кілька слів про мій рідний город Махнівку. Він лежить на великій площині в басейні Тетерева, над його допливом Гнилоп'яттю, берега котрої і в городі і нижче покриті ґранитніми скелями. Спомини города починаються доволі давно: у XVII столітті він належав до Януша Тишкевича, воєводи київського. В городі був замок і Бернардинський манастир, сліди котрих зістались в части города, що називається стара Махнівка. І замок і манастир знищив 1648 року Кривонос, після чого видержав під Махнівкою доволі уперту битву з Яремою Вишневецьким.

В кінці XVIII в. володів Махнівкою київський воєвода Прот Потоцький: цей пан задався дуже щиро мислю підняти промислову діяльність края; Махнівку хтів зробити одним із центрів такої діяльности; він переніс город на нове місце, на другий берег ріки, тут побудував багато

домів, огромні кам'яниці для фабрик, спровадив ремесників і фабрикантів з Німеччини й одкрив їм на перший раз кредит. Відомо, що Потоцький вкінці обанкротився й помер в біді; його маєтності розібрали довжники[1]), фабрики закрились. Як остатки проєктів неудавшихся я пам'ятаю, що стояли ще не далеко від церкви дві огромні кам'яниці, „мури", як їх називала публіка, з котрих одна раз вночі завалилась, з гуркотом що збудив весь город; зісталось также кілька фабрикантів німців (Шуберт, Шнук, Штокман), котрі вели свої вироби на власну руку і вспіли утриматися після загального банкруцтва. Центр города був, як звичайно занятий жидівськими домами, крамницями та заїздами, дальше стояли двірки інтеліґенції й міщанські хати; останні виключно займали всю стару Махнівку. Жиди в нашому краї в тому часі сильно відріжнялись від теперішніх: перша відміна залежала у тому, що серед них не було інтеліґенції. До гімназії жидів або зовсім не приймали, або приймали при таких трудних обставинах, при котрих мало хто міг достатися до гімназії. За весь дитячий вік я зустрів одного тільки інтеліґентного жида — доктора Юзефовича, що виховувався, як казали, в Берліні. Друге, чим відріжнялись жиди — це був костюм, бо тоді ще не вийшов указ Миколи I, що його заборонив. Костюм цей складався у чоловіків[2]) із широкополого чорного капелюха (а в шабас і свята з великої шапки з лисичого хутра); під шапкою носили ярмулку, маленьку шапочку (calotte), котру ніколи і ніде не здіймали; на голові коло ушей висіли два довгі кудри з волосся, називались „пейси"; одежу складав довгополий чорний каптан, підперезаний чорним широким поясом, на ногах були панчохи й патинки. У жінок голова була оголена й носилась перука, а на ній діядема,

[1]) Себто кредитори. *Ред.*

[2]) Сей ориґінальний костюм був принятий жидами ще у XIII ст. В першій половині того століття, жиди з Західньої Европи великою масою переселились у Польщу і позаяк в Польщі не було закона, который би приневолював жидів носити окрему одежу, то вони приняли тодішній польський костюм. В XVI ст. поляки, ідучи за модою, приняли костюм східній (кунтуші, жупани, і т. д.), а жиди зістались в старопольській одежі, котра була заборонена допіро Миколою I.

уцвяхована обрізками перел (називалась „мушки“), затім була сукня, на грудях спереду обшита широкою галуновою тасьмою. Поверх сукні надівали салоп, завше на один тільки рукав — для фанаберії.

Всі жиди тоді, як здається, належали до секти хасидів (шляхтичі звали їх гуситами). В ці дитячі годи пам'ятаю, що багато розказували про Славуцьку жидівську справу. Добре не можу пригадати собі подробиць, але загалом діло було в тім, що в Славуті протоєрей і доктор подали донос, неначеб-то приїздив до містечка якийсь палестинський жид і привіз з собою рецепт отрути, котру жиди повинні домішувати до припасів, що продають християнам. Вони покликувались на свідоцтво якогось жида переплетчика, который заклеїв цей рецепт в обложку книжки і здав її в синагогу. Назначена була комісія для розвідання діла, між тим переплетчика знайшли повісившимся, чи повішеним. Справі придали важне значіння і волинський губернатор, кн. Васільчіков сам приїхав в Славуту і став вести діло; не мавши ніяких особистих указок, комісія приказувала задержувати усякого зустрічного жида і допитувалась у його про діло, б'ючи різками — казали, що багато жидів померло від жорстокого бою; чим кінчилось слідство не знаю, але то певно, що по докладу кн. Васільчікова приказано було вивезти на схід всіх цадиків з нашого краю. Одного тільки, найбільш авторитетного з містечка Ружина, жиди викрали й доставили в Галіцію, де він замешкав у містечку Садогура. 20 літ після того, коли 1853 р. кн. Васільчіков став київським генерал-губернатором, він же, мабуть не маючи по цьому ділу чистої совісти, виклопотав, щоб засланим цадикам дозволено було вернутись.

Повернусь до опису свого городка; в городі було ще два старі будинки: кам'яний дворець на два поверхи на плацу біля костела і розвалини другого кам'яного дворця на виїзді Бердичів. Перший з їх був збудований в 1805 чи 1807 годі для в. к. Константина Павловича, котрий був корпусним командиром „Литовського корпуса“ військ і мав головну квартиру в Махнівці, де прожив кілька год. Розказували нишком, — не знаю, чи це правда? — що це було маски-

роване вигнання його з столиці за якусь бурну сцену, що він зробив братові Олександру I. О його відносинах до місцевих панів розказували багато анекдотів дуже характерних як для його самого, так і для місцевого суспільства. Видко було, що в. кн-ві дуже було скучно; щоб мати якунебудь розривку, він давав балі, на котрі скликав околичних панів; в обходженні з ними він зовсім не церемонився і дозволяв собі всякі жарти; раз побачивши панну, дуже наружовану, він її згріб за голову, дістав з кишені хустку, поплював і вимив панні одну щоку, другу покинувши червоною, і обернувшись до своїх офіцерів сказав: „посмотрите, господа, какие у полек румянцы“. Вдруге, побачивши паню доволі стару, але з претенсіями, сильно декольтировану, запустив їй два пальці в корсет між груди й сказав: „Брррр! — отвратительно“. Інший раз під час танців приказав на дверях залі поставити барильце з горілкою, розбити обручі й запалити, і придивлявся як пані, утікаючи від огню, піднімали одежу і стрібали на стільці і канапи. Правда, жарти царевича не були дуже елеґанті, алеж і суспільство, що тиснулось на балі, знаючи, що їх спіткати може, не мало більш варте було цих жартів.

Після виїзду в. кн-зя з Махнівки його дім отримував ріжні казенні назначіння — в мойому часі в йому містилась повітова школа, аж великий пожар 1840 року, знищивший половину города, зруйнував і цей будинок. Другий дворець, котрого розвалини пам'ятаю, це був дім кн. Сибірського, теж корпусного генерала, що був після в. к. Цей генерал жив дуже широко і виставно, наробив багато довгів і як помер, то все його добро було продано з публічного торгу [1]). Дома ніхто не купив і він з часом розвалився.

Живучи при сім'ї, мені не доводилось бачити дідичів, що жили навкруги або і в самій Махнівці, поділивши її після банкруцтва Потоцького, — я вже казав, що вони не вели стосунків з середньою клясою; в розмовах чув я не

[1]) 1874 р. на Київському археологічному з'їзді я зустрів внука того генерала. Цей князь Сибірський (внук) мав фізіономію зовсім монгольського типа, володів селом Собакиним на границі Орловської й Тульської (здається) губерній, займався Босфорськими монетами і, як казали,

раз, що споминали того, або іншого пана, завше з відтінком шаноби і як персону вищого стану. Часом тільки, як кому з панів лучилось через міру перебрати в самодурстві і попасти під суд, общеська опінія середнього стану накидалась на його з злорадством: пам'ятаю кілька таких фактів, що розказувала з подробицями містечкова інтеліґенція: такий пан — Олександер Мазараки, судився і був сослан в Сибір за кілька убійств (жидів і селян), котрих перебив у приступах гніву.

Загалом в повіті було дві головні панські родини: Мазараки й Абрамовичі, котрі ділили між собою виборні уряди. В той час адміністративні й судові уряди роздавались по вибору дворянства. Отже в один час один Мазараки був справником, а один Абрамович [1]) суддею. За кілька верстов від Махнівки була німецька колонія менонітів з Дармштата, котрих місцева публіка звала „голендрами", через те, що вони виробляли голендерські сири. Один з німців — Іоганн, мавший дім за 6—7 верстов від Махнівки, отворив в йому парадну ресторацію з більярдом, кеглями і т. д. Війшло в звичай, що містечкове общество виїзджало до Іоганна на погулянки. Була чутка, що німець на цьому багато заробляє й швидко багатіє. Одної ночі на дім Іоганна напала купа маскірованих людей, ограбила його, допитувалась про гроші, насипуючи жару в холяви і т. д. Ватажків розбійників Іоганн опізнав по голосу: це були справник Мазараки й суддя Абрамович, що він і показав перед смертю. Почалось діло, але так і зісталось недоказаним, тим більше, що в його протягу справник помер. Про його смерть розказували таку страшну історію. Бувши чоловіком старим, він купив у Відні цілу шкатулку з асортиментом лікарств afrodisiaca і під час хо-

був страшно задовжений, так що від взисканій ховався перебігаючи через річку в своєму саді, при чому приїхавшим ліцитантам говорили, що князь „отбылъ въ Тульскую губернію". Така доля була остатнього потомка Сибірського царя Кучума. Sic transit gloria mundi.

[1]) Мазараки були потомки львівського купця Грека XVII в. Яна Мазараки, що дуже довго виповняв дипломатичні доручення польського уряду в стосунках з козаками і за те получив нобілітацію на соймі 1660 р. Абрамовичі потомки литовських татар.

роби, коли медики сказали, що надії вже нема, він їх відправив і, прикликавши свій гарем, випив всі лікарства, які тільки були в шкатулці і через дві години помер in actu coitus.

Найбільше розказів ходило про дуже багатого пана — Валентія Абрамовича. Він зразу володів тільки невеличким селом, оставив же синам мільйонне наслідство (1 містечко і 15 сіл). Велику цю фортону він зробив з двох жерел: контрабандою і страшним, безсердечним утиском своїх селян. В той час Бердичів був центром торговлі трьох губерній і уряд дозволив, щоби в цьому городі була таможена комора для перегляду заграничних товарів — залізниці не було і товари перевозилися від Бродів бриками. Багаті бердичівські купці жиди часто з поміччю сусідніх панів старались брики ці задержати по дорозі, звернути зо шляху, або просто відбити від нечисленних стражників і доставити в Бердичів на панських фурах. В цьому дуже корисним помічником їм був Валентій Абрамович, котрий став бистро багатіти [1]). Купляючи села одно за другим, він страшенно нагнітав селян панщиною й данями в натурі; в цьому взгляді він відомий був тим, що придумав особу клясифікацію й номенклятуру для карання різками: у його було 4 ступені кари: 1) абстрифікація (неначе уємна величина) до 200 різок, 2) pomiarkowanie (200—500), 3) контентація (500—1000) і сатисфакція (бити, поки не стратить притомности). — Більше ж всього популярности придбав Валентію Абрамовичу припавший в його домі скандал на балі. На бал цей явився незапрошений консистовавший в селі офіцер Челіщев; суспільність зробила йому демонстрацію: а ні жінки не хотіли з ним танцювати, а ні чоловіки — говорити. Тоді Челіщев вийшов з дому, скликав свою роту й, окруживши дім Абрамовича, казав перебити різками всіх гостей й хазяїна. Факт цей був розповіданий в особій поемі „Bal u Abramowicza“, котра в рукописях й досі ходить між дрібною шляхтою (1901) і читається з великим залассям:

[1]) Я чув розкази про епізоди його контрабандної діяльности від його сина Северина в 1844 р.

Життя моє в Махнівці кінчилось 1840 року, а з нею й перший цикль мого дитячого віку. Літом цього року мати віддала заміж сестру — за Івана Васневського, теж адвоката при Махновецькому суді. Цей чоловік представляв собою дуже характерний тип. Батько його Стефан, родом з корони, служив комісаром (управителем) у якогось пана в овруцькому повіті; один із околичної шляхти Нестор Барановський, подружився з ним й оженив його, добре напоївши, з своєю родичкою. Скоро після того Стефан Васневський, чоловік вже не молодий, помер, покинувши 4 синів малолітніх; їми занявся їх дід Нестор Барановський і віддав старших двох (Івана і Зенона) до овруцьких шкіл, де вони успіли пройти дві кляси, затім повернулись до діда й не знали, що мають дальше робити. Під той час лучилась інсуррекція 1831 року і обидва брати прийняли в ній участь: менший, Зенон, отримав кілканадцять ран в стрічі з козаками, був взятий до неволі і відісланий салдатом в сибірський корпус, старший же Іван, після того як кінчилась інсуррекція, успів в свойому часі явитися руському начальству і заявити, що він хоче скористувати з об'явленої амністії; він получив прощення і поступив в овруцьку палестру, де доробився до місця адвоката. Ніякого сліда культури в йому не було замітно; він представляв собою повний тип шляхтича XVII ст.: велике поважання шляхетської привилегії, холопське відношення до багатих панів; деспотизм в сем'ї, експлоатація й жорстокі відносини до селян, жадність без розбору способів до наживи, брак якого б не було принципа — складали його моральну натуру. Він не міг стерпіти суперечки й як зустрічав її від людей незалежних від нього, то мовчав і говорив, що він полеміки не виносить, сам же думав відорваними афоризмами, сентенціями, або пословицями. Сестру мати приневолила вийти за нього. Отримавши невеликий посаг 10.000 злотих, як тоді лічили (т. е. 1.500 руб.), він покинув адвокатуру, котра йому не спорилась і став „ходить по посесіях", на котрих все стратив. Про дальшу його судьбу прийдеться мені ще не раз говорити [1]).

[1]) Як бачимо з дальшого тексту, автор вже не вертавсь до нього. *Ред.*

Покінчивши діло з сестрою, мати моя порішила вернутись до свого зарібку й стала шукати місця гувернантки, котре скоро найшла і ми з нею переїхали на інше місце.

III.

ДАЛЬШІ ДИТЯЧІ СПОМИНКИ.

Наука домашня 1840–1844.

Місце, що достала моя мати й куди я поїхав з нею, було у доволі багатих панів Цибульських. Вони мали своє село під Могилевом (на Дністрі), але в йому не жили. Держали вони в посесії великий маєток від кн. Юрія Вітґенштейна, біля Тульчина містечко Горишківку і 2 села: Паланку і Жолоби, обидва села Цибульський переуступив від себе в посесію другим людям, а сам орудував у Горишківці.

Дім був великий, але й сім'я була чимала: 5 синів і 3 дочки: три старші сини були вже дорослі і два з їх служили у війську, четвертий був в гімназії в Немирові, а п'ятий (Кароль), мій одноліток, оставався дома. Одна дочка була вже панною, дві молодші повинні були учитись у моєї матері (Текля і Гонорія). В цій сім'ї мати прожила 5 літ і я при ній чотири[1]). Сім'я Цибульських обходилась з моєю матір'ю і зі мною ввічливо і чемно; сам хазяїн, родом, як здається, з Волиня, вибився в пани з бездомної шляхти, не знаю всієї його кар'єри, але пригадую собі з його оповідань, що в молодости він проживав у багатих Волинських панів, не знаю на якій функції, що служив у Волинського губернатора чиновником особих поручень, що колись грав сильно в карти; чоловік він був натертий, багато бачив і багато знав людей: читав дещо з літератури польської і російської; винесши з бурної молодости деякі грошові засоби, він почав брати посесії і як здається, багато заробляв на них. Тоді, як я його пам'ятаю, він вже успокоївся — займався хазяйством і мав широкі стосунки з панами. Хоча посесор, він не натискав особливо селян, брав по контракту панщину і дані натурою, але над людьми не знущався; за весь час мого побуту в його домі я за-

---

[1]) Після того мати проживала то в Березовці у Гурських, то в дочки в Сопині. *Ред.*

пам'ятаю тільки з екзекуції різками, не знаю вже за які провини, і то екзекуції не важкі (10—20 різок за раз). Принципів в цьому взгляді у його здається не було, але була лагідність натуральна і винесені з попереднього життя афоризми, котрі він чув про те, що не треба знущатись над людьми.

В домі Цибульських я вперше побачив товариство панів; наскільки загалом згадаю його тепер, воно не відріжнялося зовсім інтеліґенцією, за те кожний пан виступав з великим апломбом; все що він говорив, було сказано тоном авторитетним, як абсолютна правда — привичка до цього тону мабуть походила з того, що він привик у себе на селі бути авторитетом для селян і своїх офіціялістів. В відносинах до людей ліберальних професій вони держали себе з пихою і трактували їх звисока; старались не вступати з ними в розмову, або збували їх слова з нехтуванням, даючи їм зрозуміти, що вони не повинні з ними панібрататись, — загалом старались держатися як замкнута каста. В одному разі мені довелось чути таку сентенцію: в повітовому місті на запусти хотіли відкрити „ресурсу" (род клюба для забави, танців і карт) і радились, кого можна буде допустити до участи в ній; стали на тому, що членами ресурси мають право бути тільки дідичі і то не всі, а такі, що мають не менше 100 душ — бо, як виразився іден з панів, не можемо туди напускати всякої „шуї" (шуя — слово невідомого мені походження, значило те, що російське „сволочь").

Повертаюсь до особистого життя: тепер почалася моя справжня наука. Перші три годи учила мене мати разом з своїми ученицями. Цикль наук, наскільки пам'ятаю, складався з таких предметів: польська ґраматика, польська історія, загальний рис географії, французька мова, катехізис. Справді користь велику принесла мені наука французької мови: я учив слова, перекладав легкі тексти і через три роки міг читати доволі свободно і поганенько говорити по французьки: знання цієї мови на протягу всього життя давало мені змогу розширяти свій світогляд, користуючи з багатої літератури. Далеко не те скажу про інші предмети мого учення. Метод учення моєї матері

був дуже архаїчний; просто вона брала учебник, зазначала місце урока (від — до) і без всяких пояснень казала учитися; найгірше ж було те, що треба було здавати задане слово в слово, як стояло в учебникові; на розуміння змісту при цьому не зверталось уваги; як прилучити до цього, що учебники були доволі поганенькі, то виходила з науки тільки механічна утома пам'яти, але знання ніякого в голові не оставалось. Як проходило обов'язкові три години науки, ми должни були здавати лекцію і як не успіли визубрити, то отримували здорові шльопанці; дуже часто бувало, як лекція бувала притрудна й не ставало пам'яті, то я порішав собі, що краще буде отримати шльопанці, як мучитись без надії і переставав учитись і тільки мовчки сидів над книжкою — розуміється шльопанці не минули, але та сама лекція оставалась на другий або й на третій день. Раз іднаково ця боротьба мало не скінчилась для мене дуже трагічно: було кілька день підряд, де чи лекції були дуже трудні, чи може я притомився, але ж лекцій не виучив; шльопанці пішли crescendo — не скажу, щоб вони були дуже болючі, але морально визивали чувство страшної обіди; накінець мати об'явила, що як на другий день я не виучу заданого, то вона виб'є мене різкою. Обіцянка ця зробила на мене страшне враження; увечері я собі зробив такий план: як ляжемо спати, переждати поки мати засне, тоді вибігти з хати (діло було серед зими), перебігти двір і лягти в снігу на дорозі, щоби замерзнути. Не знаю чи я б здержав свій проект, чи може б втік від холоду назад, але на моє щастя не довелось його виконати — чекаючи, щоб мати заснула, я попереду сам заснув; на другий день приїхали якісь гості і вся загроза різок якось забулась. Другий раз педагогічний метод довів мене до такого учинку. Прийшлось по черзі з польської граматики учитись про прийменники (praepositiones). В книжці сказано було, що вони орудують ріжними спадками і під кожним спадком вилічені орудуючі ним прийменники — все це займало дві сторінки — якраз порцію для мене на одну лекцію; як вона була мені задана, я побачив, що ніякої пам'яти не хватить, щоб виучити яких 150 коротень-

ких слів поставлених без всякого зв'язку меж собою. Я й не пробував учити їх, по звичаю получив шльопанці, а вечером видер з злополучної граматики 2 страниці з прийменниками і вкинув у піч. На третій день, як прийшла черга на граматику, я сказав, що не можу найти свого останнього урока; та на моє щастя за ці два дні білили нашу хату, і мати сама догадалась, що мабуть білильниці, витрипуючи книжки, ненароком видерли дві картки.

Окрім дидактики мушу згадати головні основи властивого виховання, яке я отримав; себто ті принципи суспільні, які мені давались як принципи для життя. В релігійному взгляді особливого натиску я не досвідчав. Опріч того, що ввечері і вранці треба було відмовляти молитви, ніякого іншого релігійного обов'язку на мене не було наложено й ексклюзивних релігійних понять мені не давали; правила догматики я учив з катехізиса й дивився на їх як на обов'язкову, доволі скучну науку. В костелі бував з старшими, але тут зверталась увага не на богомілля, а на костюм і манери. — Далеко більше інтенсивно виховання впливало на склад національних переконань; мати моя була гарячою польською патріоткою й старалась передати мені цей патріотизм. Властиво він мав більше всього державний характер: поки Польща була самостійною всім жилось дуже добре, як же її поділено, почались нещасні для всіх обставини; на внутрішній стан і відносини в Польщі не проводилось не тільки ніякої критики, але навіть не давалось ніяких фактів; Польща упала через злість сусідів і зраду декого з своїх. З історії приводились тільки найбільш відомі факти слави й величности Польщі: Собеський, Барська конфедерація, 4 літній сейм, Костюшко. Про інсуррекцію 1831 року говорилось як про святу традицію. Про внутрішні відносини і склад польського суспільства мати ніколи не говорила — мабуть через те, що й сама ніколи про це не думала і відомостей потрібних не мала. Як колинебудь в літературі зустрічались про це епізоди: наприклад сцена в „Дзядях" Міцкевича, де душа пана терпить муки за безсердечні відносини до селян, то про епізоди ці говорилось з наганою, що виражалось в афоризмі: „погана

птиця каляє своє гніздо“; патріотичний обов'язок залежав у тому, щоби хвалити все своє, мовчати про всі хиби і ганити все чуже. Не менш ексклюзивні принципи вселялись мені і взглядом станових відносин. Шляхта лічилась станом установленим від Бога і самої природи; всі інші стани лічились як від натури негідними рівнятися у чомунебудь з шляхтичами; пам'ятаю з пізнішого часу, що почувши від матері строгу нагану якогось шляхтича за те, що він оженився з селянкою, коли я став боронити його, мати мені сказала: „покинь говорити несенітницю; сам добре знаєш, що від коня і осла — виходить безплодний мул, а серед людей хочеш боронити зв'язок шляхтича з хлопкою“.

Кастові принципи виражались в вихованню в щоденному життю забороною вести компанію з слугами й сільськими дітьми й увагами про хиби в поступованню, при чому якінебудь слова або манєри ганились не за те, що вони погані, або не гарні, а за те, що так говорять або роблять хлопи або жиди. В відносинах між шляхтою мати мала великий пієтет для панів знатних і багатих, хоч з другої сторони вимагала, щоб ці пани оберталися до служебної шляхти без третировки; звідци виходили безперестанні колізії, в котрих пани похвалялись за рід і багатство, але ганились за пиху.

Щодо впливу на склад особистого характеру, то в етиці матері була мішанина принципів правдивих і навіяних з осередка, у котрому пройшло її життя. З додатних принципів без сумніву була віра в абсолютну чесність, без всяких компромісів і концесій, як в головний принцип поступування всякого чоловіка; тільки ж понятє про чесність було не просте й ясне, а скомпліковане цілим жмутом положеній про „гонор“.

Що таке гонор в шляхетській версії, я досі ясно не розумію — це з одного боку чесність, але з другого боку в понятте гонору входили ріжні атрибути незалежні а ні від чесности, а ні від доброї волі чоловіка. Так лічилось, що тратив гонор чоловік, котрого ударили по пиці, хоч би без повода з його сторони, тратив гонор чоловік, котрого жінка скочила в гречку, чоловік, котрого хтось з вищих

станом третировав; чоловік, що не прийняв визова на дуель, або сам не хотів зробити такого визова; чоловік, котрий, бувши в товаристві, чимнебудь признав себе нижчим від других і т. п. Словом не бувши дуже багатим, сильним, незалежним, чоловік не мав ніякої змоги оборонити свій гонор, а по принципу мусів його боронити. Звідци маса колізій трагічних і комічних, котрі довго було б розказувати.

Щодо безпосереднього впливу дитячого виховання на мій особистий характер, мушу визначити одну рису, котра принесла мені багато шкоди і з котрою я мусів дуже сильно боротись в протязі життя: риса ця, складавшая інтеґральну частину шляхетського побуту, це було бажання виріжнитись між іншими людьми, показати себе яко мога кращим, порисуватись і виявити себе чимсь особливим. Ця нещасна суєтність шляхетська спадала з мене дуже поволі, не раз доводила мене до самохвальчої брехні і, як брехня відкривалась, набавляла мені чимало сорому. Такий був моральний не дуже цікавий багаж, який я виніс з дитячого віку.

Поучившись 3 роки у матері, на 4-й я перейшов в науку гувернера, що учив мого товариша Кароля Цибульського; гувернер повинен був за год приготовити мене до гімназії. Був це чоловік молодий і не глупий, тільки виховання сам мав не важне: він скінчив 4 кляси гімназії і з п'ятого був уволнений за суперечку з начальством. — Разом перемінився весь цикль моєї науки; я став учитися по російськи, розуміючи на половину текст учебників: це була руська граматика (Востокова), латинська граматика (Бѣлюстина), географія (Арсеньєва), аритметика (не пам'ятаю вже чия), німецькі слова і книжка Шлецера (щось ніби теорія історії) обов'язкова в гімназії, куди я мав поступити [1]). Учитель мій, по правилам тодішньої педагогії, ніколи нічого не поясняв, а тільки зазначавв учебнику від — до — і віддавав мені книжку; тоді я починав зубристику незрозумілого текста в полу зрозумілій мові. Іноді пам'ять видержувала задачу, але ж часто їй не ставало сили; тоді учитель казав мені строгу

[1]) Рішельєвська гімназія в Одесі. *Ред.*

нотацію за те, що я не хочу учитись. Іноді учитель передавав матері про моє лінивство і мати давала мені порцію шльопанців. — Після року такої науки, гувернер перейшов на друге місце, а так як до віддачі в гімназію мені оставалось ще мало не півроку, то на той час мене віддали до Боніфатія Антоновича з тим, що він буде повторяти зо мною пройдений курс і доповняти те, що в цьому курсі не дістає. Наука тут пішла на новий лад. Б. А. ограничився тим, що займався зо мною катехізисом і давав мені вголос читати якусь латинську книжку по пів години в день (на скільки я міг розібрати, це був реґулямін для студентів Гетінгенського університету); всі ж останні науки були оставлені на мою добру волю. Треба замітити, що цею свободою я користувався доволі сумлінно; справді повторяв все те, що вже проходив раньше і виучував все те, що слабо пам'ятав, з більшою охотою, як колись при підневольній науці.

Щодо життєвих обставин, тут я знайшов перші задатки розвитку. Хазяїн дому, де я жив, Оттон Абрамович, чоловік молодий і нежонатий, вів життя свободне й веселе; він не належав до так званого балагульства, але ж багато звичаїв і побутових рис балагулів присвоїв собі. Ухиляючись від етикетальних візитів і салонного життя, він приймав у себе багато шляхетської молоді. Найчастіше ці молоді люди провадили час на полюванні, їздили з хортами ловити зайців, стріляли до цілі, грали в більярд і т. і.; костюми носили не модні і скидувались в їх формі на козацький лад. П'янства в їх компанії не було; в карти гуляли дуже рідко; ввечері звичайно годин 2, або 3 читали щонебудь в голос, при чому мені позволялось слухати читане; найчастіше читались повісті Чайковського; (не знаю задля чого, вони тоді були заборонені цензурою); з повістей цих перший раз я почув про козаччину і вона мені дуже вподобалась; я перший раз побачив якийсь новий світ, не мавший нічого спільного з шляхетським складом і одріжнявшийся від його особливою бадьорістю, живучостю й енергією. Правда у Чайковського це все було перемішане з польсько-шляхетськими тенденціями, шляхтичі

були значно покозачені й козаки підведені ніби особлива верства шляхти, але всеж таки рисів козаччини було доволі для того, щоби скласти особливий, зовсім ориґінальний і самобутний образ.

Ці образи Чайковського засіли мені глибоко в душу й ніколи не стерлись, положивши першу підвалину украïнофільства. Опріч того у от. Аб. була не дуже численна й не дуже вибрана бібліотека книжок польських і французьких, котрі я прочитував дуже пильно; пам'ятаю, що тоді я познайомився з творами Міцкевича і особливо зачитувався перекладами новогрецьких пісень Ходзька, де боротьба греків з турками дуже мене інтересувала.

ПОЛЬСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО УКРАЇНИ[1]).

Поперед того, як я розказуватиму свої відносини до польського суспільства, думаю, що треба зробити загальний нарис того стану, в якому воно перебувало в 1840—60 рр., себто в часи свого найбільшого розквіту. Як порівняєм стан шляхти в Юго-Зап. краї, в якому він находився при Речі Посполитій, з тим станом, в якому він виявився під російською державою, то без усякого сумніву мусимо признати, що при переміні держави шляхетський стан багато скористував. Правда, при Речі Посполитій шляхтичі володіли величезними політичними правами, обширними землями і необмеженим правом над кріпаками, аж до права смертної кари. Але все це була більш теорія, ніж практика. Шляхта устроїлась так, що не платила ніяких податків, а ні посередніх, а ні безпосередніх, через те казна завжди була порожня. Уряд міг держати тільки дуже малочисленне військо, 16.000 на всю Річ Посполиту. Адміністрації ніякої зовсім не було. Через те селяни могли вести боротьбу з своїми панами, або втікаючи з сел на нові місця Лівобережної України та Новоросії, або складаючи гайдамацькі ватаги, від котрих не були забезпечені шляхтичі. Через те шляхтичам приходилось, не дивлячись на свої широкі права, робить уступки селянам, або даючи слобідські права, себто свободу від усяких панщизняних обов'яз-

[1]) Відсиля В. А. диктував свої мемуари. *Ред.*

ків на 10—30 літ, — тим селянам, що захочуть оселитись в даному селі, або скорочуючи панщину, податки і дані натурою до розмірів доволі вигідних для селянина. Після прилучення краю до Росії, правда, політичні права шляхти були скорочені, але за те кріпосний режім прирівнений до того ж режиму в Росії, отримав захист від сильної адміністрації й військової сили. Самоволя пана зробилась не тільки теоретичною мрією, але ж справжньою дійсністю. Панщини пани могли вимагати в розмірах, які сами ставили. Самоволя над особою селянина була нічим не обмежена. Правда, що карати смертю селян не було дозволено. Але карати на тілі можна було до необмежених границь; за тим пан міг повсякчас віддавати селян в рекрути (25 літ служби), або висилати на поселення до Сибіру по власному приговору. Тепер думати про ґайдамацькі ватаги уже не можна було і тікати було далеко трудніше. Доходи з маєтків панських почали збільшуватись і з початку XIX в. зробились в 10 або в 12 разів більші ніж були при Речі Посполитій. Відносини панів до селян були, мабуть, не гірші і не кращі як у всіх кріпосних країнах; та ж сама самоволя, той самий підкуп персонала адміністрації, який бачимо по всій російській імперії, мав місце і в Юго-Зап. краї. Бували іноді віртуози кріпацтва, котрі виходили з границь не тільки закона, але й тих вільгот, які їм могла доставити місцева адміністрація. Фактів таких було не мало, а всеж таки вони відносились до меншости. Наприклад, вище було розказано про поміщика Абрамовича, що вигадав особу схему кари на тілі; загально відомий процес поміщика Стращинського, що судився за зґвалтування 138 дівчат (Соч. Михайловскаго......), але бачучи, що суд уже не може промовчати далі про його діяльність, він перед засудом помер, хоча 9 літ після смерти жив incognito в домі свого сина. Був відомий славний процес поміщиці Стоцької, що мала особий дім в лісі, в которому творила всякі тортури над селянами і спалила живих кілька дівчат. Був процес, що виправдав поміщика Орловського, що в свойому селі довів до того, що в одну ніч повісилось 12 селян. Прикладів таких можна привести

дуже багато, обмежимось тими, що розказані. Більшість шляхти не доводила до таких екстремів своєї самоволі, але всеж таки доволі щедро роздавала різки і вимагала 6-денної панщини, непомірних даней і т. ін. Коли й була ріжниця у відносинах панів до селян у панів Ю.-З. краю від інших російських дворян, то виявлялась вона в особистих відносинах. Нігде, мабуть, пани не відносились до селян з таким презирством і неповагою до особистої гідности чоловіка, як у Ю.-З. краї. Пан уважав себе чоловіком і зовсім не допускав, щоб чоловіком міг бути селянин. Особисті побої, неустанна лайка, робили життя дворових людей нестерпимим. Особої категорії інститута дворових людей не було, а пан брав з села слуг, скільки хтів і яких хтів, і держав у дворі по своїй волі кілька, кільканадцать літ, а іноді й все життя. Нещасні ці дворові люди виносили не тільки поневольну роботу, але і всі капризи свого пана. Звичайно, в аристократичних країнах відносини ці зм'ягчались культурою, але коли ми подивимось на культуру шляхтичів нашого краю. то мусимо признати, що вона була дуже слабенька. В 40—60 рр. XIX в. на весь край було 2 rarissimae aves три маґістри, і то далеких університетів; загалом шляхтичі рідко кінчали гімназію, а в університет вступали властиво не пани, а діти дрібної служебної шляхти. Література, якою користувались у шляхетському суспільстві, була не багата, тенденційна в свойому напрямку і не давала громадських мотивів. Можна зазначити два напрямки в літературі, що були найбільше помітні: з одної сторони — це ідеалізація шляхетського принципу в історичних оповіданнях Поля і в туманно-філософських віршах Красінського, з другої сторони — це так звана українська школа. Не треба збиватись номенклятурою. Те, що поляки називали українською школою нічого спільного не мало з Україною. Були це поеми, або оповідання, quasi-української мітології, або рапсоди з історичних часів, в котрих прославлялося лицарство шляхетське в боротьбі з козаками. Козак в творах української школи являвся або вірним панським слугою, або бандитом, або чимсь фантастичним, чого і висловити не можна. Так, наприклад,

в писаннях одного з поетів цієї школи, у Олізеровського весь зміст поеми лежить в тому, що козак взявся по прозьбі своєї любої, наздогнати хмару і шматок її принести в гостинець. Не будемо цитувати поем Словацького, як автора, що сам про себе казав, що він чисто суб'єктивний, і описує не те що справді було, а те, що йому хтілося, аби воно було. Найбільший вплив на суспільство з цієї школи мали повісті Чайковського, у котрого більше, як у інших було старання зрозуміти козацтво, тільки ж козацтво його виходило чимсь дуже нереальним. Всі козаки Чайковского — великі польські патріоти, вони до того прирівнені до шляхти, що сам автор не робить ріжниці між тими й другими. Розуміється, поважного впливу на суспільство українська школа не могла мати. Її читали, похваляли склад польських віршів, але нікому і в голову не приходило, що українство може мати інше значіння, як тільки в обробках фолькльорних мотивів або прославлення шляхетсько-польської культури. Опріч письменників, які належали до названих шкіл, середня література складалась з повістей дуже невисокої етичної марки (Крашевський, Корженьовський і т. д.), котрі іноді пробували висовувати теми ніби проґресивні. Як приклад цієї проґресивности можна запримітити, що дуже довго і дуже багато письменників тратили сили на те, щоб довести, що заняття медициною не компромітує шляхтича, і що доктор не повинен підлягати загальному презирству. За тим, в писаннях того часу автори шукають з великим трудом схеми для оборудування ідеального шляхетського побуту і рекомендують своїй публіці ріжні рецепти по цій части. У одних можна зустрінути тенденцію в побутовому взгляді до норми англійського лорда, у других прославлення патріярхальности в сім'ї, при чому головним принципом признається деспотизм батька в сім'ї і т. і. Особливо любили письменники того часу історичну повість, при чому умовою sine qua non була ідеалізація шляхетського ладу в минувшості, при чому найменше відступлення від тієї ідеалізації суспільством уважалось за зраду. Так, наприклад, літерат маловідомий Щеньовський написав драму „Гальшка Острожська". Сам

сюжет драми малював шляхетське суспільство XVI віку, з мало симпатичного боку: претенденти на багату наслідницю князів Острозьких бились між собою, убивали один одного і силою відбирали бажану молоду. Суспільство приняло цю драму з великою неприязню і як рецензія ходила з уст до уст поговірка: „Погана та птиця, що каля своє гніздо“.

Яка б не була література, треба замітити, що нею користувались не шляхтичі, котрі загалом або мало, або зовсім нічого не читали, а більше люди ліберальних професій, що жили по містах і мали дуже невеликий вплив на розвиток суспільства.

На чолі польського суспільства стояли дідичі — земельні власники, котрі присвоювали собі виключно назву „obywatel“ (громадянин, citoyen). Ця класа володіла безперечно всім краєм: більш як 9/10 усієї території належало до їх. Селяни тоді не мали земельної власности і, при загальній продажності представників російської адміністрації, обивателі не тільки користувалися повною мірою своїх прав, але самовольно переходили межі цих прав, не боячись за це одповідальности. Так мені трапилось одного разу чути розмову по такому поводу: пан забив різками чоловіка; опротестував цей факт місцевий батюшка, одмовившись ховати убитого. В розмові, яку я чув, пан давав інструкцію свойому управителю, котра зводилась до того, щоби заплатити 25 карбованців становому. І справді, на цім діло і покінчилось.

Хотілось би змалювати переконання панів того часу, та зробити це доволі трудно, через те, що переконання їх були не продумані, не держались якоїнебудь одної вихідної точки, а по всякому поводу висловлювались зовсім несподівано, опираючись то на один, то на другий мотив, що не рідко суперечили один другому. Як приклад можу привести такий факт. На загальному зборі київських дворян один із членів його зробив внесок, щоб дворяни призначили добровольно складку на підмогу папі, котрому загрожував тоді Гарібальді. Присутні не могли погодитись між собою: одні стояли за те, щоб помагати папі, другі казали, що не годиться робити щонебудь на некористь Гарібальді. Діло нічим не скінчилось і учасники вийшли з тим переконанням, що той, хто зробив внесок, помилився, і замість того,

щоб просто збирать складку для папи, на що всі згодились би охоче, без потреби виявив, що це буде проти Гарібальді. Взагалі, як би намітить головні точки переконань шляхетських, то вийде, що в релігійному взгляді загально панував католицький фанатизм; за тим був шовіністичний патріотизм польський, котрий виявлявся у ненависті до всього непольського, у вірі в те, що Польща мала місію цивілізаційну і неначе стратила свою самостійність через те, що од цієї місії не хотіла одступитися; що вона між народами свята мучениця. За цим усі нещастя Польщі залежали од того, що в кожному разі хтось десь зрадив їй, але за те вона, коли схоче, то дуже легко поб'є усіх своїх ворогів. Не дивлячись на таке переконання, шляхетська суспільність не робила нічого, щоб його здійснити, і задовольнялась ліричним ентузіязмом і похвальбою. У відносинах суспільних загально признавався шляхетський принцип; шляхта, по її думці, був стан, котрий волею Бога і природи був утворений на те, щоб володіти краєм і людьми. Всякі демократичні думки не заслуговували б поважної полеміки, але свідчили тільки про те, що той, хто їх висловлює, в кращому разі божевільний, в гіршому — урядовий провокатор.

Щодо відносин між шляхетським суспільством між собою, — в теорії визнавався принцип рівноправности всіх шляхтичів, але на практиці принцип той зовсім не признавався. Шляхетське суспільство розпадалось на верстви, доволі численні, з котрих кожна відносилась до другої, нижчої верстви з погордою і чванством. На версі єрархії шляхетської стояли магнати. Про їх характеристику нічого не скажу, раз через те, що їх було дуже мало (Санґушки, Браницькі, Потоцькі), вдруге через те, що мені в цьому крузі ніколи не доводилося бувати, тим більше, що представники його жили здебільшого або за кордоном, або у Варшаві, або в Петербурзі. Взагалі вплив їх на шляхетське суспільство був дуже слабий. Головна сила шляхетського суспільства, — це були пани середньої руки, що володіли 2—3 селами, мали участь у виборах дворянських і властиво складали правдивий шляхетський круг. Нижче їх були шляхтичі власники земельні, які не мали повного ценза, яким в той час лічився той, хто володіє більш, як 100

душ. Повноправні обивателі відносились до тих бідніших поміщиків згорда, називали їх терміном szuja (сволочь). Нижче була верства людей ліберальних професій — доктори, адвокати, геометри, аптекарі, котрі в суспільстві дідичів не булй приняті. Їх услугами користувались при нужді, але ж в особисті відносини з ними не входили. Далі йшла верства служачої шляхти, котра кормилась службою у дідичів, або на посадах економічеських (оконом, писар і т. д.), або прислуги. До цієї верстви дідичі відносились зовсім безцеремонно, оберталися до їх на „ти", не позволяли сідати в своїй присутності, не здержувались від лайки і т. д.

Серед такої малокультурної і аморфної шляхетської суспільности була група людей, котра порішила скористуватись з того стану і забрати в руки нерозумну шляхетську суспільність. Група ця була єзуїти. Єзуїтам у Росії не дозволено було існувати і манастирів єзуїтських зовсім не було. Тим не менше організація єзуїтська існувала. Це були люди різного громадського стану, давші обіт послушанія орденові (jesuites á robes courtes). Щоб мати вплив на шляхту, вони всі принципи, що бродили без форми, постарались звести до загальної теорії, головні принципи которої були: католицтво, польський патріотизм і шляхетство як догмат. В той час, як мені лучилось зустрінутись з компанією, провінціялом на Юго-западний край був відомий у Києві проповідник ксендз Годлевський. За тим цілий ряд людей ліберальних професій, головним же чином,— домашніх учителів.

Бачивши безформенність шляхетської суспільности, єзуїти постарались звести її дезидерати в організовану систему, чим відразу зробили собі великий авторитет. За тим вони придбали місця у панів, економічні, педагогічні для своїх членів. Не було сливе ні одного багатшого панського дому, де б не було єзуїта—управителя, педагога, капеляна або що небудь таке. При тому вони своїм людям робили фалшиву славу; так наприклад, я зустрічав у дуже багатого пана гувернера Постемпського, чоловіка, що мав атестат домашнього учителя, але ж про його всі говорили. що він єсть маґістр математики. Такими впливами єзуїти не тільки вели напрямок шляхетської суспільности, але й отримували

матеріяльну користь. Так, вони зуміли багатьох людей, багатих та бездітних, умовити записати їм своє добро. (Березовський, Вашинський, Каль і т. д.). За тим постарались вербувати у своє товариство людей молодих, представляючи для першого часу ріжні релігійні братства, як напр., братство Ісусового серця. Члени братства обов'язувались виповняти деякі обряди і молитви і давати вкладку. Більше здібних людей єзуїти вибирали і переводили в свою компанію, при чому невдачі доводили іноді до дуже сумних наслідків. Мені трапилося бачити такий факт. Молодий чоловік Мержеєвський, попавший уже в склад єзуїтської компанії, від внутрішньої боротьби збожеволів і знайдуючись в стані невідповідальному, почав розказувати прилюдно секрети і прийоми єзуїтської діяльности. На одному вечері, де було багато молоді, появився Мержеєвський з своїми оповіданнями. Тоді хазяїн збірки, названий уже Постемпський, пустив у публіку вість, що це чоловік божевільний і, ніби угощаючи вечерею, подав йому якусь страву, в котру став сипать щось темне неначе перець. Я поінтересувавсь подивитись, що це було, і запримітив, що це був не перець, а опіум. Я замітив Постемпському, що опій не можна давати без міри. На це Постемпський одказав мені, що він робить по приказу доктора. Мержеєвський поївши зараз же заснув, перервавши своє оповідання і проспав двоє суток. Не буду довго розводитись, а тільки подам цих кілька фактів для прикладу.

Відносини польської суспільности до маси людности і до других верств її були зовсім ворожі, але надто відрізнялись зовсім незнанням їх. Пан, сидячи в селі десятки літ, про селян знав тільки те, що вони для його елемент ворожий, що вони бажають тільки вивернутись від роботи, що всі вони п'яниці і ні до чого не здатні окрім панщини. Про освіту селян не допускали й мови. На всякі запити по цьому ділу, відповідь була завжди одна шабльонова: „І на що це хлопів учити? Як всі будуть розумні, то хто буде орать поле?“ Раз в одного мого товариша случилась така розмова. До його зайшов у гості повітовий маршалок і застав на те, що товариш мій учив грамоти свого лакея. Побачивши це, маршалок з докором сказав: — Що це ви

робите? Ви ж знаєте, що як хлоп научиться грамоти, то зробить собі фалшивий паспорт і утече од вас. І це буде весь результат вашої педагогії.

Той стан, з которим ішла глуха, але безупинна боротьба у шляхтичів, це було духовенство. Правда, більша частина батюшок за ріжні економічні вигоди не перечила панам, але всеж таки була якась частина духовних, що заступалась за селян, особливо там, де перевага панів була вже дуже різка. В такому разі пани старались забезпечитись від неспокійного батюшки і добивались цього, користуючись з продажности консисторії. Як приклад розкажу до цього факт із священиком Немировським на Поділлі [1]. Це був чоловік молодий, свідомий і з щиро-християнським напрямком. Трапилось так, що пан потребував на службу в двір сільську дівчину; всім відомо було, якого рода служба назначалась дівчині. Вночі до батюшки прийшли батько й мати її і стали просити помочі. Священик, подумавши, спитався, чи вони не думали одружити дівчини. Вони сказали, що вона засватана давно і досі не одружена тільки через те, що батьки хтіли спромогтись зібрати грошей на весілля. Тоді батюшка уговорив їх весілля одложити на пізніший час, а тимчасом привести до його дівчину і її нареченого та свідків і вночі у себе перевінчав їх. На другий день пан дознався про це. Зараз же він поїхав у Кам'янець і подав жалобу в консисторію про беззаконні вчинки священика. Діло в тім, що в кріпосні часи селяни не могли а ні женитись, а ні виходити заміж без дозволу пана. Опираючись на цю постанову і роздавши в консисторії, як він сам хвалився, 500 рублів, пан добився того, що у священика відняли приход і постановили другого йому не давати. Поки діло тяглося, батюшка мусів зимою кілька разів їздити в Кам'янець, застудився і за тим, вигнаний з хати, у коморі одного селянина вмер від грудної болісти. В інших випадках батюшкам удавалось не без великого труда оборонитись від панської напасти, але,

---

[1] Про діяльність цього молодого священика та про відношення В. Антоновича до нього деякі відомості подає Ор. Левицький в статті „Сторінка з життя Володимира Антоновича" Літ.-Наук. Вістн. Київ, 1913. *Ред.*

знавши, як це трудно давалось, мало хто з батюшок відважувався на такий риск.

ПОДОРОЖІ ПО УКРАЇНІ.

Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію, як в осередку зовсім чужому і несподіваному. В гімназії я виростав під впливом педагога іностранця Джідая, чоловіка з глибоким демократичним пересвідченням; виховувався я на літературі, головним робом французькій. В старших клясах успів перечитати твори Монтеск'є, Русо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд. В шляхетській суспільності всякий зустрічавшийся чоловік, всяка аксіома того суспільства робили на мене враження чогось несподіваного, архаїчного. Став я придумувати, як на свойому ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю — це селяни. Тут знов появилось питання щодо народности. Ясно було, що селяни складають народність осібну. Але знання мої по українству були сливе ніякі. Скількинебудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Скальковського „Исторія Новой Сѣчи" і „Наѣзды гайдамакъ" [1]). Про кирило-мефодіївське братство, про Шевченка не доводилося мені чути ніколи ні слова. Тим не менше факти говорили сами за себе. Притулюючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє — була не зайва вигадка. В університеті я свої переконання передавав товаришам. Спочатку дивились на їх, як на щось незрозуміле, мало не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх і виробився цілий кружок, так названих хлопоманів. Поволі відомості про цей кружок дійшли до шляхетської суспільности. Спочатку в неї реакція була слаба. Дивились як на причуду молодих людей, котра не може бути довговічною.

---

[1]) А. Скальковскій, „Наѣзды гайдамакъ"... Одесса 1845.

В списку пренумератів на це видання бачимо прізвище Джідая; замовлено 9 примірників, напевне для пансіону. *Ред.*

Але ж трохи згодом, бачивши, що погляди такого рода ширяться, шляхтичі почали турбуватись. Особливо в цьому взгляді під впливом єзуїтів [1]). Між тим явився один факт, який подав привід до справжньої війни. В кінці 50-х р. у кружку нашому появилась думка, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людности, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі, пішки, по краю. Що для нас ці подорожі були корисні, нема сумніву. Але ж в шляхетській суспільності зложилось переконання, що ми ходимо за тим, щоб учити селян різати панів.

Розуміється, це переконання було зовсім фіктивним, але зате під час подорожі ми познайомились доволі добре з народнім світоглядом. Нарід став перед нами не в шляхетському освітленні, а таким, яким він єсть. Ми бачили дуже сильну природню логіку і дуже розвинену народню етику, що сказувалось в готовності до помочі і в приятельському відношенню до всякого нужденного. Подорож ми відбували пішки, в свитках і нас скрізь приймали за селянських парубків. Ми не скривали, що ми студенти, але тільки термін цей для народа був тоді незрозумілий. Іноді розпитувались, що ми робим, ми відповідали, що учимось. Найчастіше зводилось до того, що найбільше зрозуміла наука була медицина, і нас вважали за фельшерів. За три вакації ми обійшли сливе весь правобережний і новоросійський край: Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини. Оповідати про наші подорожі було б дуже довго, і мабуть більша половина вже затерялась в пам'яті. Ночували ми звичайно, впросившись на ніч до селян, при чому ні разу хазяїн не згодився взяти плату за ночліг і вечерю. Побачивши це в першій подорожі, ми запасались хрестиками, іконками, персням святої Варвари і т. д. і, виходивши з ночліга, роздавали дітям подарунки. Часто траплялось нам, особливо в Новоросії, приставати до чумацьких валок і разом з ними проходити кілька день. Іноді траплялись нам доволі характерні стрічі. Дві або три з них, які приходять на думку, я розкажу. В Канівщині, біля села Піїв,

[1]) Тут помічається, очевидячки, якийсь пропуск в рукопису. *Ред.*

ми зайшли в степовий шинок, де застали кілька чоловіка селян. Одному з них в розмові видалося, що ми люди непевні. Він одвів нас осторонь і став нишком казати, що в їхньому селі пан дуже жорстокий, але багатий, і якщо ми шукаємо роботи, то він нас уночі проведе до двора; „ви,— казав він,— справтесь з паном і забирайте собі всі гроші, я нічого не хочу, аби спекатись пана“. Як ми не відмовлялись від цієї роботи, як не запевняли, що ми такими роботами не займаємось, чоловік нам не повірив і зістався з думкою, що ми дуже обережні і незнайомому чоловікові не хочемо розказувати своїх діл. Кілька разів траплялось нам, що зустрічні селяни давали нам по кілька копійок і на наш відказ, що нам грошей не треба, відповідали: „подорожньому гроші завше потрібні, не соромтесь і беріть“. Особливо в доброті відріжнялись старі баби; раз ми були поставлені в таку трудну позицію: під вечір зайшли ми в селі Черняхові (Овруччина) до хати і попросились пустити нас на ніч. Дома була тільки одна бабуся. Син її з невісткою і дітьми пішов до церкви. Бабуся приняла нас на ніч; якраз тоді вона виймала з печі паляниці. Одну паляницю вона дала нам на дорогу, тільки попросила сховати її, щоб не побачила невістка,— бо тоді буде лихо і вам, і мені. Як ми не відпрошувались, вона не хтіла взяти назад паляниці. Тимчасом надійшли з церкви син з усією сім'єю. Бабуся швидко сунула паляницю в нашу торбу і сказала синові, що вона пустила на ніч захожих парубків. Після вечері хазяїн сказав нам іти спати в клуню. Збираючись, я потяг з собою торбу, але хазяїн сказав мені, „торба нехай зістається в хаті, не бійтесь, у нас ви будете цілі“. Не бажаючи зобідити хазяїна, пришлось торбу покинути. На щастя, ніхто її не роздивлявся і паляниця зісталась невідшуканою. З поліцією ми не мали скількинебудь серйозних відносин; тоді ще „хожденія въ народъ“ не було зовсім в Росії. Поліція за прохожими не слідила, і нам приходилась тільки іноді зустрічатись з сотськими. Раз в селі Леонівці, в Київському Поліссі, ми ходили по селу, шукаючи купити хліба. Нам зустрівся дідок з білою бородою, который показав хату, де можна було дістати хліба. Так як перед нами, на нашому шляху була доволі велика

річка Тетерів, то ми спитались діда, на яке село ми повинні йти, щоб попасти на перевіз. Він нам показав два села, де були перевози, тільки додав пораду, щоб ми не йшли на село Калинці, бо туди вранці побіг становий і наказав усім сотникам збиратись туди ж,—мабуть когось хочуть на перевозі перейняти. „Я це добре знаю, казав дідок, бо я сам сотський“. Ми сказали йому, що цього не боїмось, бо пашпорти у нас єсть.—„Нехай і так, відказав дід, а все ж таки, дальше від лиха безпечніше“. Другий раз, у містечку Лукашівці (Липовецький повіт) увагу звернуло те, що на цей раз нас було четверо; звичайно ми ходили парами. Увечері до нашої господи прийшов сотський, розпитався, що за люди і на всякий случай забрав наші пашпорти. На другий день вранці він одніс пашпорти, оддав нам і сказав. „Оттак безпечніше, а то як вночі трапилась би яка халепа, то я був би в одвіті“. Ми угостили сотського чаркою і в розмові він сказав таку філософію. „Ми робимо діло царське; цар, відомо, живе з народу, так як той шинкар живе з горілки, то йому треба знать, які люди і куди повертаються.“ З боку селян, за три роки случилась раз тільки поліцейська причіпка. В селі Дворець Овруцького повіту ми зайшли в шинок в неділю. В шинку було багато селян і вони скучали. Як з'явились чужі люди, це подало повод до ріжних здогадок. Кончилось тим, що нас спитали про пашпорти. Ми показали. Тоді, під час кріпацтва, сільська поліція була в руках поміщика. Так як ніхто з присутніх селян не умів читати, то порішили одправити нас з пашпортами до двора,—а там прочитають. Ідучи з сотським через греблю, я замітив по другому боці річки здоровий палац і спитався, хто у вас пан? Мені одказав сотський, що пан у них—генерал Троцький. Мені зробилося моторошно, як я подумав про розмову з генералом, і я спитався: „Що ж, ви нас ведете до самого пана?“—Да ні, сказав сотський, пан живе в Петербурзі, а йдемо до економа.—Але виявилось, що і економа не було дома. Тоді сотський порішив, що треба іти до „Фадєя“. Фадєй цей, як здається, дворецький, прочитав наші пашпорти і об'явив, що вони правдиві. Тоді ми з тріюмфом вернулись у шинок, де публіка ждала резуль-

татів. Як сотський об'явив слова Фадея, шанси наші повернулись на краще. Стали допитуватися, хто перший пустив чутку про нашу непевність. Оказалось, що це був селянин Гуменюк. Цього Гуменюка і лаяли, і соромили, казали йому — „що ти за чоловік такий, ти б подорожнього нагодував, а то ти їх посилаєш до двора на капость". Діло скінчилось тим, що нас почастували і одпустили з миром.

Найбільше поліцейських інстинктів зустрічали ми у розкольників. Разів зо три на Волині, Поділлю й Херсонщині приходилось зустрічатися з розкольниками, котрі там сидять своїми слободами. Замітивши людей захожих, розкольник зараз требував показати йому пашпорт. Одного разу я обернувся до такого розкольника з питанням: хто він єсть і яке має право допитувати пашпорта, і коли він сотник, то чому не носить бляхи. На це він мені відповів: „Сотскій, не сотскій, а все равно, что сотскій, потому что я русскій". В одному степовому шинку біля села Сопина в Бердичівському повіті ми з товаришем Рильським[1]) зустріли компанію дяків, що проводжали якогось товариша. Дяки вже були добре випивши і спитались нас, що ми за люди. Ми сказали, що студенти. „Брешете, сказав один дяк,— якби ви були студенти, то ви б уміли по латині".— Та ми й умієм. — Тоді почався екзамен. Як виявилося, дяки знали кілька фраз з католицької служби церковної і стали питати, що значить: Dominus vobiscum, in saecula saeculorum і т. д. Отримавши відповідь, вони признали знання латинського язика. Тоді Рильський сказав, що отсе ви нас екзаменували, а тепер ми вас екзаменувати будемо, і сказав їм для перекладу якусь цитату з Лівія чи Ціцерона. Тоді дяки сказали: „годі вже про науки розмовляти, краще вип'ємо" і тим скінчився наш іспит. Анекдотів таких можна б

---

[1]) Рильський Фаддей Розеславич (1840 — 1902) закінчив університет по історично - філологічному факультету 1862 року; його літературні праці — змісту публіцистичного, етнографічного та економічного. Відомості про його життя і працю подав Ор. Левицький в Кіевск. Старинѣ 1902 кн. XI „Фад. Роз. Рыльскій". Б. Познанський „Воспоминанія" Укр. Жизнь 1913, кн. 2 — 5. К. Михальчук „Изъ украин. былого" Укр. Ж, 1914 кн 8—10. Замітки О. Юркевича, С. Єфремова, І. Чуприни в газеті „Рада" 1908 р. ч. 219, 1912 р. ч. 218, 219. І. Бровер „Економічні погляди Т. Рильського". (Записки Одеського наукового при УАН т-ва, секція с—ек № 3 р. 1928). *Ред.*

з нашої подорожі розказати велике число, та ми на цьому зупинимось. Одну ще розмову прийдеться привести. Була вона в селі Капуловці, що стоїть на місці Старої Січі. Нас здивувало те, що всі селяни, з якими нам доводилось балакати, прекрасно пам'ятали Запоріжжя і могли доволі категорично розказати про його побут. Старий дід, літ, мабуть, під 80, в хаті которого ми ночували, з дуже великими подробицями розказував нам про Запоріжжя. В його садибі на городі була могила кошового Сірка. Він її дуже обережно держав, водив нас показати її і просив прочитати й виписати надпись на могильній плиті. В розмові ми спитались: „Ви розказуєте, що вся земля була запорізька; як же зробилось так, що вся вона панська?“ На це дід одвітив: „Це, бачите, була така цариця Катерина, вона . . . . наш нарід панам“. З історичних споминок пригадую собі ще розмову в селі Македонах (Канівщина). В тому селі по преданію родилась мітична людина Вернигора. Як здається, це був чоловік початку XVIII в., що належав до своєрідної організації, заведеної Орликом і його сучасниками для пропаґанди серед народу. В Македонах нам розказували, що він завів школу бандуристів, научував їх пісень про козацтво, і розпускав по світу. Леґенда про Вернигору дісталась і до шляхетської суспільности і виявилася у ній в рукописі, що мала заголовок „Пророчество Вернигори“; в тексті цеї рукописі (вона між іншим було надрукована Чайковським) Вернигора являється великим польським патріотом і в туманних виразах розказує про те, як поляки колись побідять москалів і відбудують Польщу. В Македонах нам також за пророцтво оповідали. Але кольорит був інший. По місцевому варіянту Вернигора неначеб то сказав, що прийде такий час, коли на горі над селом, він сам, Вернигора, з'явиться на білому коні; це буде знак, що пора народові вставати і нищити панів, що це збудеться, і що тоді людським трупом буде загачений Дніпро.

СУД.

Наші подорожі були останнім проявом, що викликав реальні відносини до нас шляхетської суспільности. Як виявилось, за діяльністю нашою дуже охоче слідили єзуїти.

Їм відомі були і наші збірки літературні, і зміст рефератів, що на їх читались, і рукописний журнал, що випускав кружок, і нарешті існування так званої семилітньої школи. Школа ця була, розуміється, офіціяльно не дозволена. Удалось нам зібрати може 15 хлопців, содержувати їх на складчину і вчити в національному напрямі. Розуміється, в журналах, в рефератах і так далі вибирались теми і в викладі їх були проведені принципи українства і демократії з різкою критикою шляхетського побуту і шляхетських теорій. Все це в побільшеному виді, ніби пропаґанда різні, було зведено в систему і шляхтичі обернулись до уряду з проханням оборонити їх. Про те, що збирається буча, я вперше дізнався від Пірогова[1]). Якраз тоді я скінчив університет і пішов до його з прошенієм дати мені місце кандидата-педагога по латинській мові. Кандидати-педагоги це були молоді люди, котрі, скінчивши університет, зіставалися на два роки в чині кандидата-педагога, приготовляючись до учительства під руководством професорів і старших учителів гімназій. Пірогов переглянув моє прошеніє, положив його і зовсім несподівано для мене задав мені питання: „Что вы сдѣлали помѣщикамъ здѣшняго края? Я недавно объѣзжалъ округъ, и не было мѣста, гдѣ бы на васъ мнѣ не приносили жалобы". Я в короткому нарисі розказав йому свої гріхи. Тоді він мені сказав: „Мѣсто я вамъ дамъ. Моя служба педагогическая, а не полицейская. Только берегитесь, это дѣло на мнѣ не кончится". Справді, як я бачив потім, за цей час генерал-губернатор отримав від поміщиків ріжних місцевостей 42 доноси. Всі писані на один зразок,— неначе б то в Київі завелась група, яка поклала собі метою вирізати всіх панів, через що вони просять оборони від уряду. Через два місяці після моєї розмови з Піроговим, в Київі зібрались дворяни на вибори і порішили судити нас дворянським судом. Від маршалка бердичівського повіту, до которого я належав, я отримав

[1]) Пірогов Микола Йванович, славнозвісний хірург свого часу в цілій Европі, громадський діяч першої доби великих реформ, видатний ліберальний педагог і попечитель одеської, потім київської учебної округи з кінця 50-х до 1861 р. Докладні відомості в спеціяльних його біографіях та некрологах, енциклопедичних та біографічних словниках. *Ред.*

відозву, щоб явитись в означене місце для відповіді на обвинувачення, які будуть мені висловлені дворянами.

Сподіваючись якоїсь халепи від дворян, я заздалегідь склав коротенький виклад своїх переконань, де виложив принципіяльні, головні основи і старався розбурити всі леґендарні нарости (підозріння різні і т. ін.). Цей огляд в рукописних копіях розійшовся доволі широко і, як оказалось, послужив основним мотивом для обвинувачення. На суд дворянський покликано було кілька чоловіка, але прийшлося явитись мені одному через те, що були вакації і решта товаришів повиїздила з города. Ввійшовши в кватиру маршалка, я застав чимале зборище дворян, чоловіка 60 або й більше. Хазяїн почав справу з того, що їм відома пропаґанда, яку я веду, маючи на меті пропаґанду атеїзма. антипатріотизма, ненависти до панів і т. ін. Що кружок наш роздає селянам книжки, котрі закликають їх до різні. Як на доказ, покликались на виклад моїх переконань і на прислану їм волинським маршалком губерніяльним Мікулічем книжку, яку він одняв у селянина в свойому селі; ця книжка була не що інше, як недавно видана „Граматка“ Куліша[1]). Хоч в тій книжці не було нічого політичного або соціяльного, але вона перелякала дуже шляхтичів,

---

[1]) „Граматка“ П. Куліша — одна з найраніших українських граматок — надрукована в друкарні П. Куліша (СПБ. 1857 р. ст. 149). Російським урядом була „не одобрена“; в офіціяльному відношенню — відповіді на прохання Куліша, щоб йому дозволили видавати журнал „Хату“, зазначено, що розвідки та ця книга („Граматка“) . . . . „ясно доказывают, что он в литературной своей дѣятельности слѣдует прежнему направленію, бывшему причиной особых мѣр, принятых против него правительством...“ („Кіев. Старина 1897, V ст. 360). На лівому березі Дніпра місцева адміністрація дозволила продавати цю граматку, на правому це було заборонено. В листі до Хильчевського П. Куліш з приводу цього писав „Київське начальство взяло граматку до куни“ (Кіевск. Старина 1898 р. кн.; І, ст. 85). Ця граматка мала добірний вміло підібраний на той час матеріял. Тут між іншим була уміщена дума про Наливайка (ст. 30, 33), чимало віньєток та один малюнок дерева, що розбите громом; під деревом лежить забитий чоловік (ст. 29). Цей малюнок, за оповіданням В. Антоновича, чимало турбував шляхту, яка бачила в забитому чоловікові шляхтича. Про „Граматку“ П. Куліша див. ст. В. Міяківського „З просвітньої діяльности П. О. Куліша“ (Літ.-Наук. Вістник 1919 р. кн. VII — IX ст. 98 — 108). *Ред.*

і вони вже посилали депутацію до губернатора, жалуючись на те, що в Київі продається книжка, котра явно кличе до різні панів. Добродушний генерал-губернатор князь Васільчіков, роздивившись книжку об'явив депутатам, що він окрім азбуки нічого в ній не знайшов, хоча йому вказували, що в кінці книжки надрукована дума про Наливайка, давно відома з збірників Срезневського і Максимовича. В одному місці була віньєтка, на котрій в дуже маленькому розмірі було змальовано дерево, розбите громом, і під ним убитий чоловік. Дворяни доказували, що цей чоловік єсть зарізаний шляхтич. Щоб заспокоїти панів, Васільчіков видав часову постанову про те, щоб Граматка не продавалась у Київі, і книгарі устроїли її склад в Никольській слобідці. За тим друга депутація од дворян знову обернулась до генерал-губернатора з скаргою на те, що в балаганах даються кукольні вистави, котрі пропаґандують різню. Це була давно відома балаганна драма про Ваньку-Каїна, который побиває людей ріжних сословій, жидів, панів, поліцейських і т. д., і нарешті його побиває смерть. Дуже багато клопоту мав Васільчіков, щоб довести панам, що ця балаганна драма існує вже півтораста літ і щороку в балаганах виставляється.

З таким обвинувачуючим матеріялом довелось мені сперечатись. Я коротко схарактеризував і Граматку, і балаган висловив думку, що серйозно з цим сперечатись не можна і що накінець це не моє діло. Тоді затребував голосу представник єзуїтів Шембель: він признав, що все це дурниці, але зовсім не дурниця той огляд моїх переконань, що ходить по руках і де висловлені основи пропаґанди атеїзма, антипатріотизма і соціяльної революції. Я приніс з собою примірник і попросив тут же прилюдно роздивитись його, чи справді там єсть ті принципи, про котрі розказував пан Шембель. Стали їх вичитувати по пунктах. В першому пункті було сказано, що в релігійному взгляді я признаю повну свободу совісти, рівноправство всіх релігій і повну взаємну толерантність. Як пункт цей був прочитаний, я обернувся до читавшого з запитанням: чи він признає в ньому пропаґанду атеїзму, чи пропаґанду віротерпимости. Читач мені одповів неохоче, що там окрім

толеранції нічого не видно. Тоді обернувся ще до кількох панів з проханням сказати їх думку. Вони повторили те ж саме. Тоді я спитався, чи присутні дивляться на толеранцію, як на діло небезпечне. Не знаю, чи сором їм було перечити толеранції, чи, може, вони зовсім не думали про це, але ж постарались зам'яти діло і перейти до другого пункта. В другому пункті було сказано про національність і висловлена думка, що всяка національність повинна мати свою свободу, признання й пошану, і що так як в краї нашому більшість народу належить до української національности, то народність ця повинна бути признана найголовнішою. На це хтось з присутніх, невідомий мені, завважив, що теоретично може воно й так, але на практиці це значить, що треба винищити в краї польську національність. Я відповів, що як в одному краї живе дві або три національності, то, при взаїмній пошані, вони не тільки не будуть заїдати одна другу, але будуть взаїмно собі помагати в свойому розвитку. Як примір, я вказав на Фінляндію і на відносини там шведів і фінів. Третього пункта вже не читали, а тільки дали голос пану Бобровському [1]), одинокому чоловікові на всю губернію, маючому диплом маґістра. Бобровський був справді чоловік дуже добре розвинений, і видко було, що він багато займався соціяльними науками. Він сказав дуже гарну промову в которій виявив, що він дивується, як можна з принципів теоретично-

[1]) Бобровський Тадеуш (1829—1894) поміщик Липовецького повіту; р. 1848 закінчив юридичний факультет в Петербурзькому університеті, р. 1850 дістав ступінь маґістра, потім покинув наукову працю для громадської, брав діяльну участь в підготовчих комітетах та комісіях в справі знесення кріпацтва. Маючи великий авторитет поміж польським дворянством, займав по вибору посаду почесного мирового судді в своїй околиці, гонорового полюбовного судді та брав участь в інших дворянських справах.

Відомий з своїх вельми цікавих мемуарів, що охоплюють кілька десятків літ, яскраво малюючи представників польського суспільства та його побут на Україні, переважно на Київщині.

Спомини ці видав А. Спасович 1900 р. у Львові під заголовком „Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego“ I — II. Маємо там характеристику групи хлопоманів, межи іншими Антоновича і Рильського. Перше видання враз було випродано і почасти знищено, бо кожний панський рід знаходив щось неприємне про своїх предків. Повторне видання не вийшло через смерть Спасовича. *Ред.*

філософського мишлення робить обвинувачення; що з всього того, що він чув, він виніс тільки враження, що молоді люди удовольняють свойому становищу, не тратячи час на гульню, але займаючись студіями общеських і соціяльних питань, і закінчив промову свою бажанням, щоб і далі молодіж ішла по цьому напрямку. Пани побачили, що їх головний лідер не спочуває їхнім пересудам. Після цього кілька хвилин була мовчанка і накінець хазяїн — маршалок, щоб закінчити неприємну розмову, заявив, що вже чай поданий. На тім і закінчилось засідання, але не закінчилось діло. На другий день до мене приїхав незнайомий мені пан Сорочинський. Він почав з того, що поздоровив мене, кажучи, що я дуже ловко оборонився вчора, але слідком за тим запропонував, щоб я дав йому екземпляр викладу своїх переконань і підписав під ним, що я переконався, що вони несправедливі і що беру їх назад. „Як ви цього не зробите,— сказав він, то я вас перестерігаю, що будете мати великі неприємності, і вже не з дворянами, з котрими легко вам вести полеміку, але з адміністрацією". Я сказав Сорочинському, що такого підпису я не дам і просив його закінчити розмову і оставити мене в покою. Він пішов з словами: „Пожалкуєте цього, але жалкуйте сами на себе".

Восени того ж року я дізнався випадково, що зроблено було трус в домі моєї сестри, що жила в бердичівськім повіті. Відомість про те, що у сестри сховані мої книжки та бумаги, доставив начальству її сусід, поміщик Меленевський, і зараз же після трусу повідомив про це згаданого вже Шембеля, приславши з Києва свого економа, що був понятим при трусі. Відомість ця мене не дуже занепокоїла. Я знав, що у сестри переховуються тільки старі книжки, що дістались мені від батька, колекція рисунків, портретів і деякі рукописи недокінчених статей. Через тиждень може після трусу, частний пристав, заїхавши до мене, потребував, щоб я разом з їм їхав в спеціяльну комісію, призначену по мойому ділу. Комісія засідала в канцелярії генерал-губернатора. Війшовши в канцелярію, я обернувся до першого, що мені трапився, стола з запитанням, де засідає комісія? Канцелярія генерал-губернатора

була тоді переповнена поляками. Так як був указ про те, що всі дворяни повинні 2—3 роки прослужити на державній службі, то поміщицькі сини, не скінчивши ніякої школи, гуртом записувались на службу до місцевих канцелярій, де без жалування служили 2—3 роки. Два паничі, до котрих я обернувся, указали мені двері комісії і разом з тим я почув у себе за спиною таку розмову: „Дивись це комуніст!“ На що другий відповів: „Комуніст, і такий невзрачний...“ Слово „комуніст“ було не даремне вжите; під час допросу я запримітив, що діло про мене і про Рильського носило заголовок: „Дѣло объ устройствѣ коммунистическаго сообщества“. Склад комісії був доволі численний, чоловік з 10, з їх я пригадаю: предсідателя Марка Олександровича Андрієвського, старшого чиновника по особим дорученням генерал-губернатора, котрий завідував специяльно політичними справами; за тим були — правитель канцелярії генерал-губ. Жандр, ополячений француз, жандармський полковник Ґржибовський, поляк; предсідатель якоїсь палати, здається, уголовної — Янкуліо; чиновник особих доручень при губернаторі Кільчевський; інших не пам'ятаю. Допит вів Андрієвський. Я зразу примітив, що це чоловік розвинений, здержаний і безсторонній, чого об інших членах комісії не можу сказати. Допроси розпадались на дві частини: перша про існування кружків студентських, друга — про пропаґанду в народі, головним робом про подорожі; питання про кружки було формульоване так, щоб довести існування таємного товариства. Існування кружків я не отрицав, признав, ще були справді літературні вечорі, на котрих читались реферати про специяльні науково-історичні теми, але ж організації ці кружки ніякої не мали. Участь в них приймав хто хотів і коли хотів. Теми для рефератів усяк сам собі вибирав. Мене спитались, чи в мене не зісталось якихнебудь рефератів. Я сказав, що можу доставить два чи три: про церковну Унію, про початок козацтва і про побут селян у нашому краю в 18 віці. Потім перейшли до другої половини, про пропаґанду в народі і про подорожі. Спитали, з якою метою були ці подорожі. Я відповів, що єдина мета була в мене — познайомитись з побутом народа, з його етнографією

і остатками історичних споминів. На питання, чи серед подорожі не случилось мені говорити селянам про те, щоб різати панів, я відповів, що таких розмов у мене справді ніколи не було і як доказ запропонував комісії, що я готовий представити маршрути своєї подорожі з проханням, щоб комісія зробила допит в указаних селах і найшла хоч одного селянина, з котрим я б говорив про різню. Всі ці допити велись доволі довго. Перший сеанс заняв цілих п'ять годин. Серед систематичних запитань Андрієвського інші члени комісії втручались доволі неуміло; так Янкуліо старався вибрати моменти, де вся моя увага була звернена на одвіт і разом обертався дуже швидко з запитанням, наприклад: „А предсѣдатель у васъ былъ?" Прийшлось відповідати, що ніякої нужди в предсідателі ніколи не було. Або знову, также несподівано, питання: „А рефераты о коммунизмѣ у вас читались?" Я одвітив, що політичною економією мало занімаюсь і про комунізм маю дуже неясне поняття. Полковник Ґржибовський держався другої тактики. Він переривав мене доволі грубо словами: „Какъ хочете, я этому никогда не повѣрю, все это неправда". Після двох чи трьох таких переривів я обернувся до Андрієвського з проханням, щоб він попросив полковника або приводити факти, по його думці неправдиві, або висловити мені поводи його недовір'я, тому що без цього я не знаю, що йому відповідати. Андрієвський впівголоса сказав Ґржибовському: „Оставьте, кажется, его разсердить нельзя будетъ". Після скінчення допроса Андрієвський сказав мені, що мої пояснення здаються йому задовольняючими, що ще разів зо два прийдеться мені побувати в комісії, але що він не находить потрібним арештувати мене. Затім відпустив мене на волю. Ще разів зо два прийшлось мені бувати в комісії, принести рукописи, про котрі мова була, і дати деякі пояснення. Тоді діло скінчилось, і більше мене не тягали. Результата ж определіння комісії мені не об'явили. Трошки трудніше пройшла справа Рильського; хоч він і оповідав те саме, що й я, але як чоловік більше молодий і нервовий, він гарячився, на грубі виходки одвічав грубостю, іноді сарказмами, так що комісія порішила вислати його в Казань, хоча після, даючи загальні сужденія про

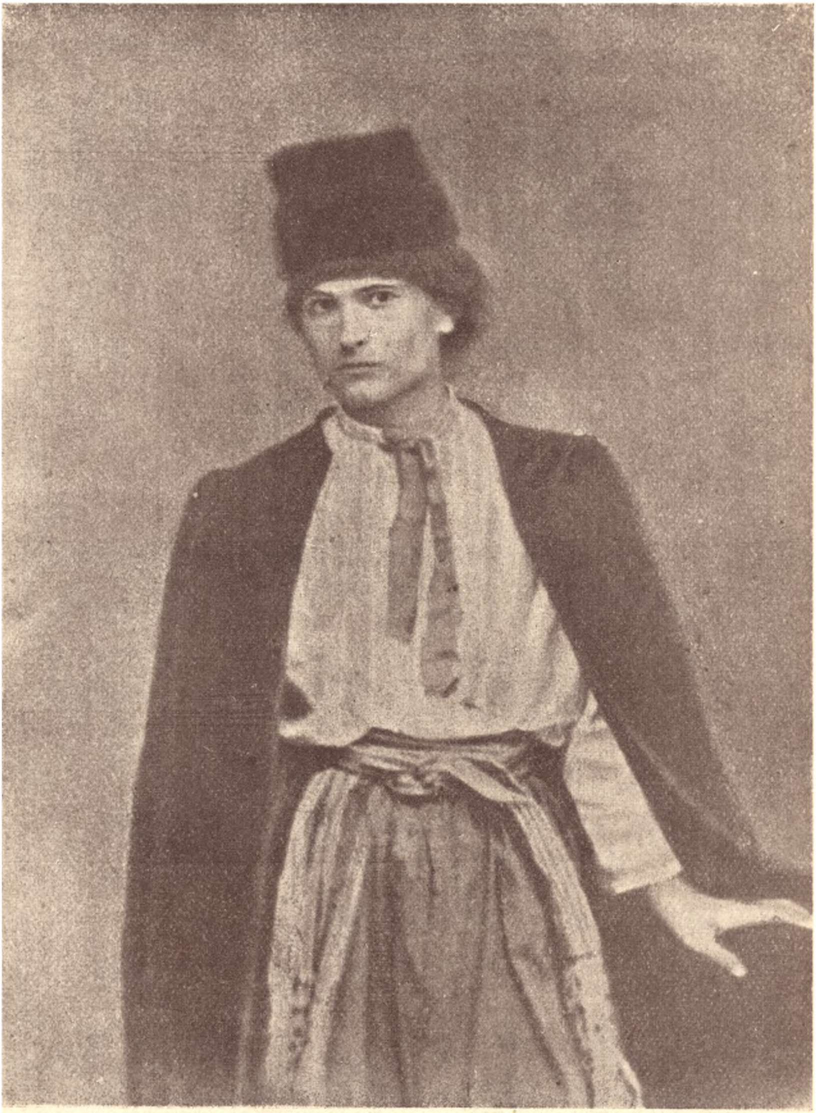

В. Б. Антонович в 1855 р.

обидва діла разом, змінила свій попередній присуд і порішила зоставить нас обох під строгим надзором поліції. Дня через три після першого мого допросу все діло було передано до перегляду губернському маршалкові Горватові, котрий розказував, що він читав підслідственні відповіді і найшов, що люди призналися в усіх своїх учинках, та тільки зробили це так хитро, що причепитись юридично нема до чого.

До цього часу вся діяльність наша велася серед товаришів польської корпорації. Корпорація ця була сильна і добре організована. Статут складав товариш Єніч; в принципі вся корпорація розпадалась на п'ять землячеств (gmin); доволі правильно були зазначені функції земляцтв, їх виборна система, складки і інші студентські інституції. Та ґміна, в котру ми були записані, була ґміна українська. Нам здавалось, що ми зуміємо поволі обернути цю ґміну в українство. Але прийшлось тієї думки зректись. З одного боку ворожнеча з шляхтою ставила нас в дуже трудну позицію; з другого боку, з 1860 року почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготовляла повстання. Очевидячки являлось, що культурний напрямок, який ми розвивали, не удержить більшости, і так або інакше може заплутати нас в інсурекційне діло.

Зібравшись тісним кружком, ми порішили стати на ясну точку. Всім товаришам свого кружка ми предложили вибрати одно з двох: або зоставатись далі при своїй роботі, і в такім разі виписатись із ґміни і заснувати свою справді таки українську громаду, або кому трудно зробить той рішучий крок, зоставатись в ґміні і розірвать з нами зв'язки. На зборі нашого кружка[1]) 15 чоловік рішились вийти з польської корпорації. З них пригадаю кілька чоловік, котрі до кінця життя зостались вірними українській ідеї, це були: Рильський, Познанський[2]), Ми-

[1]) Про ці збори дуже яскраво оповідає в своїх спогадах Б. Познанський: „Воспоминанія" — Укр. Жизнь, 1913, кн. 3. *Ред.*

[2]) Познанський Борис Станиславич (1840—1906); його літературні праці переважно етнографічного та історично-побутового змісту, друкувались в „Основі" в галицькій „Зорі", в багатьох російських журналах, найбільше в „Київській Старині" — Відомості про нього в його власних споминах: Укр. Жиз. 1913. кн, I—X. В споминах Михальчука. Укр. Ж. 1914, кн. 5 — 6, 8. *Ред.*

хальчук[1]) Баковецький[2]) і декілька інших, котрі або раніше померли, або я загубив їх сліди.

Догляд поліції в перші годи був доволі невигідний. За два роки мені прийшлось одповідати про 12 діл, дуже ріжноманітних; все-ж таки не проходило 2—3 місяців, щоб мене не кликали для одповіді. Пригадую собі важніші з цих діл. На першому місці стояли діла, причиною котрих були показання поляків, що вже почали судитись за інсурекціонну конспірацію. Хоча до тієї конспірації ми не мали ніяких відносин, алеж судившіїся поляки приняли метод покривать свої зв'язки і відносини, заміняючи прізвища своїх людей нашими прізвищами. Так наприклад, у відомому ділі Огризка[3]) він показав, неначеб-то я приїздив до Петербурга, щоб дати йому адрес літератора Крашевського. Чиста нісенітниця, бо Крашевський тоді видавав дуже розповсюджену газету „Gazeta Polska“, де його адреса друкувалась щодня і не було ніякої потреби нарочито їздити з Київа до Петербурга, щоб її завезти. В процесі подольських маршалків, що подавали петицію про те, щоб прилучити Подільську губернію до царства Польського, один із обвинувачених маршалків — Ліпковський виявив, що петиція їх мотивується тим, що неначе київський уряд протежирує українофільство, що грозить жизні польських дворян і т. ін. Були діла зовсім випадкові: в Подольській губернії була сім'я поміщиків Ге; із чотирьох братів один відомий як маляр, другий, Григорій, був співробітником „Основи“, третій Йосип находився давно в кореспонденції з нашим кружком. Загалом усі вони більше або менше

---

[1]) Михальчук Костантин Петрович (1840—1914), студент з ґміни української, перший ініціятор заснования Київської Громади. Видатний український філолог і громадський діяч. Відомості про нього в некрологах та характеристиках. Укр. Жизнь. 1914 кн. IV. *Ред.*

[2]) Баковецький Каллист з Чернигівщини, математик, закінчив київський університет 1863. Разом з іншими, вийшовши з ґміни української, брав участь в утворенні Київської Української Громади; в часи студентства брав діяльну участь в обох українських школах—недільної й семирічної. Потім дістав посаду на Чернігівщині, від часу до часу наїздив до Київа і ніколи не поривав зв'язку з Громадою. *Ред.*

[3]) Деякі відомості про Огризка подамо далі в примітці до статті В. Антоновича „Пояснення на наклепи І. Огризка“. *Ред.*

українофільствували. Не знаю, з якого поводу, у Иосипа Ге зроблений був трус. Найшли при цьому кілька моїх листів. Правда нічого ясно неблагонадежного в них не було. Всеж таки були вирази більше або менше сумнівні. Комісія, що допитувала мене про це діло, головним чином старалася виясинти, для чого мої листи писані по українськи. Прийшлось одповісти, що мова ця не заборонена законом і, на мій погляд, єсть одна із самих багатих, хоча мало оброблених слов'янських мов. Слідователь замітив мені, що мої пояснення дуже рисковані і радив мені в моїх інтересах переміпити їх; я одвічав, що так як пояснення мої правдиві, то мінять їх не приходиться.

Затім насунулось діло Познанського. Діло це состояло в тому: Познанський чоловік дуже щирий, порішив поселитись серед народу, добув собі місце прикащика в одної пані (Габбель[1]) вдови жандарського полковника) і став жити зовсім по-народньому, оженившись на місцевій селянці. Його добрі відносини до селян і значний вплив, який він встиг виробити собі, звернули увагу сусідніх поміщиків. Посипались доноси все-ж таки про різню. На дуже настирливі домагання сусіднього поміщика Парчевського, канівський ісправник арештував Познанського і оповістив про це губернатора. Але позаяк ні в доносі Парчевського, ні в рапорті ісправника не було конкретних фактів, а тільки огульні розглагольствованія, то вища адміністрація порішила Познанського випустити, ісправникові же дати виговір „за превишеніе власти", позаяк він власною владою не мав права арештувати дворян. Тим не менше зроблено було слідство, до котрого притягли всіх приятелів Познанського, названих в доносі.

Про відносини до Познанського зостався мені в пям'яті один анекдот. Не знаючи, що над ним висить біда, ми з Рильським поїхали до нього в гостину. — Через дві чи три години після цього приїхав становий пристав, потребував

---

[1]) Два брати Габелі, її сини, теж належали до тієї ґміни; мабуть вони й здобули Познанському посаду писаря в економії своєї матері (с. Дударі Канівського повіту). В дальшім часі один з них вступив на сцену; був то досить відомий, популярний свого часу артист комік та куплетист Родон; за другого не маємо відомостів. *Ред.*

наші пашпорти і послав з ними розсильного до ісправника. Тимчасом, так як діло було надвечір, то він остався ночувать з нами. Мені прийшлося забавляти його розмовою, бо в Рильського була пропасниця і він увесь вечір пролежав, укрившись свиткою і тримтячи од лихорадки.

Становий розбалакавшись порадив мені, щоб ми завтра вранці виїжджали на пароход до Київа „будет спокойнѣе и вам и мнѣ". Справді на другий день вранці ми поїхали, а становий провів нас до самого парохода. В близькому сусідстві від села, де жив Познанський, був великий маєток Остен-Сакена, в котрого домашнім лікарем служив мій товариш Андрієвський. Через декілька місяців після Андрієвський, бувши в Київі, зайшов до мене розказать про свою розмову з тим же становим. Не знаючи про те, що ми з Андрієвським товариші і приятелі, становий розказав йому про наш візит у Познанського. „Иногда, говорив становий, правительство предпринимаетъ лишнія хлопоты. Так у мене єсть списки 16 революціонерів, которих я повинен стерегти, як приїдуть в мій стан. Недавно два з них приїхали до Познанського. Я зараз же принял мѣры. Розмістив 12 понятих у сусідніх хатах і сам не без страха увійшов у хату Познанського. Я думав, що революціонери — люди великого росту, ходять, распоряжаються, кричать і, чого доброго, б'ють по морді. Коли ж прихожу в хату: один лежить в куточку і труситься, другий малого росту, говорить тихо і обращаєтся ввічливо. Які це у чорта революціонери". Те діло, которе найбільше нам коштувало клопотів, це було діло про семилітню школу. Школа ця існувала вже годів два чи три. Ми хтіли з хлопцями пройти курс гімназії, розуміється, з своїм напрямком. Але як затяглась поліційна опіка, прийшлось хлопців розкасирувати. Ми їх розібрали по своїх кватирах по два або по три і порішили, не відкладаючи надалі, здати їх в гімназію. Тількищо ми встигли це зробити, як на кватиру, де поміщалась школа, явилась поліція з трусом, але застала тільки двох хлопців, а решти в школі вже не було. Почалось слідство. Потягли до одвіту всіх, хто в ній учителював. Ми стояли на тому, що школи в нас не було, бо по закону школою називається таке учебне заведеніє, де єсть

не менше семи учнів. У нас же єсть по два по три учні, котрі нам доручені родичами за плату (в сумі в нас було 16 учнів). Слідователі звернули уваги на сочиненія учнів. Але ми цього сподівались і через те забрали з школи всі сочиненія на теми більше або менше патріотичні, зоставили такі, що були на теми або індеферентні, або благонадежні. Серед їх слідователь вибрав сочиненія про Дмитрія Донського і допитувався, із за чого така тема була дана учням. „Какъ хотите, говорив він, а это съ цѣлью прославленія свободы". На це я образився за честь Дмитрія Донського і став допитувать у слідователя, чи він бажав би, щоб Росія досі була підвладна монголам. Слідователь начебто засоромився і залишив цей сюжет.

Як епілог відносин до поліції за цей час, пригадаю екзамен, який нам учинив головний наш опікун, пристав Матковський. Він порішив серйозно занятись довіреним йому надзором. Через те закликав нас поодинці і проізводив екзамен „благонамѣренности". Першим попався йому товариш Давиденко, котрий був завідуючий школою. Це був чоловік, котрий зовсім не звертав уваги на свій костюм і обстанову. З нього сміялись, що в його костюмі не було ні одного ґудзика, а все шнурочки і ремінці. Після Давиденка черга була за мною. Знавши формальні відносини поліції до людей, я зібрав у знайомих ріжні частини костюма, котрий в сумі вийшов доволі шикарний. Затім Матковський, глянувши на мене, не витерпів і сказав: „И как тут угадать людей? У одного драна свита і все ремешки да ремешки, а другой прилично одѣтый". Тоді почався самий екзамен.

Пам'ятаю, що перше питання було таке: „Что такое по вашему мнѣнію Литва?" Я одвітив, що Литвою називаються губернії Віленська, Ковенська і Гродненська. „Хорошо, — сказав він. Но кому она должна принадлежать по вашему?" — „Губерніи эти принадлежатъ Россіи, значитъ и вопроса объ этомъ быть не можетъ". В такому тоні пішли і дальші запитання, яких я вже і не пам'ятаю. Кінчилось усе наївною виходкою Матковського. „Скажите мнѣ неоффиціально, какія вы книжки читали, что можете отвѣтить на всякій вопросъ. У меня въ будущемъ году сынъ поступаетъ въ

университетъ, и я бъ хотѣлъ ему посовѣтовать прочитать эти книжки“. Я сказав, що книжок дуже багато, і всіх прочитаних я не пригадаю, але можу йому посовітувати хороший каталог, хоч би книгарні Глазунова і вибрати звідти все, що йому буде здаваться корисним. Відносини мої до Матковського прийняли зовсім несподіваний характер. В звичайних відносинах я почував, що йому треба дати хабаря, щоб він легше вів надзор. Алеж грошей у мене зовсім не було. Він сам дав мені вихід з цього становища. Тоді губернатором був у Київі доволі ліберальний чоловік Казнаков. Він мав звичай переглядувати місцеві газети, одмічати всі статті про зловживання власти і робить дослідування з цього приводу. Через те поліція його дуже боялась, а ще більше боялась обличительних статей. Раз до мене явився Матковський і сказав, що я йому можу оказать велику услугу. Діло в тім, що в „Кіевскому Телеграфі“ була стаття, де його обличали в якихось неправильних діяніях по шинках. Він просив одповісти на це оправдательною статтею. „Окажите мнѣ эту помощь, а моя помощь будетъ вамъ не лишнею“. Я сказав, що можу написати йому статтю, але тільки під умовою, що я не буду її підписувати“. „Это пустяки, — сказав він — у меня есть сто человѣкъ такихъ, что подпишутъ“. Так установились наші відносини. Він давав одобрительні одзиви про мое „поведеніе“, а я раз у два або три місяці писав йому полемічні статті. З відносин до Матковського можу ще згадати доволі характерний факт. В „Кіевскому Телеграфі“ якийсь обиватель умістив дуже різку статтю, в котрій жалівся на часті крадіжки в городі і на те, що злодії завжди зістаються нерозшукані, бо їх покриває своєю опікою либедський Меркурій. Матковський не добре розумів в чому діло і порішив попросити пояснення. Раз я сидів в Архіві[1]), працюючи над актами, коли появився квартальний і спитався, де мене можна знайти. Розуміється всякий допит поліції не робив на мене приємного враження. Я спитався квартального, чого йому треба. Він попросив вийти

[1]) Центральний Архів київськой временної комісії для разбора древних актів, містився в університеті на третьому поверсі. *Ред.*

в осібну хату і сказав, що Іван Павлович, т. е. Матковський, просить пояснить йому „Чѣмъ завѣдывалъ богъ Меркурій“. Побачивши, що діло сміхотворне, я посовітував квартальному спуститься в професорську лекторію і попросить пояснення у професора Драгоманова, котрий в університеті завідує грецькими богами. Квартальний предложив мені таке питання: „А може б і ви могли сказать“. Я одвітив, що дещо можу сказати, але не ручусь, щоб воно було дуже певне. Він дістав книжечку і приготовився; я нарочито, догадуючись в чому діло, став говорити зовсім стороннє, що по словам Гомера Меркурій провадив душі померших на той світ, що греки лічили Меркурія опікуном торгівлі, що накінець були такі, що лічили його опікуном злодіїв. Квартальний записавши останнє указаніє, сховав книжечку і став мені дякувати. „Да почекайте, — сказав я, — може я ще що пригадаю“. „Нѣтъ, — сказав він, — совершенно достаточно“ і з тим пішов.

Вертаючись до кружкових наших відносин після розриву з польською корпорацією, ми порішили прилучиться до української громади, котра вже тоді існувала, — але про це буде в іншій частині споминів, а також завести правильні зносини з редакцією „Основи“. Для цього доручили мені поїхати в Петербург і завести стосунки з редакцією. В редакції Василь Михайлович Білозерський [1]) прийняв мене дуже привітно і, ознайомившись загалом з тим, що я міг сказати, попросив зайти увечері на довшу розмову. Вислухавши загальну характеристику відносин у нашому краї польської суспільности до українства, він предложив мені письменно це виложити. Так як я ждав цього, то у мене була готова стаття Рильського про ці відносини, котру я віддав Білозерському, зробивши деякі доповнення по його вказівкам [2]).

---

[1]) Білозерський Василь Михайлович (1823—99 р.) закінчив історично-філ. фак. київського університету 1845 р. За участь в Кирило-Методіївському братстві засланий 1847 р. до Петрозаводську, потім звільнений. Приятель Шевченка. 1856 р. видав „Лѣтописи южнорусскія, открытыя и изданныя В. Бѣлозерскимъ“ т. I. Кіевъ. 1861—62 був редактором-видавцем журналу „Основа“. *Ред.*

[2]) Стаття ця була надрукована в „Основі“ за підписом „Грицько Чорний“.

За тим редактор сказав, що журнал буде зовсім одкритий для нас і просив співробітничать в ньому. А затим просив дрібні біжучі факти, вже як інформації, присилати до редакції. Ми з цього дозволу скористувались доволі широко. В „Основі“ появилась друга стаття Рильського вже за його підписом і затим дві мої статті, теж з підписом. Друга з них, моя „Исповѣдь“, викликана полемікою польського літерата Фіша (Падаліца), була останнім голосним актом розриву з польською суспільністю.

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ.

Зараз після приїзду мого в Київ — це було в 1850 році, я постарався як можна більше познайомитись з українською літературою і джерелами української історії. Доставать ці джерела було доволі трудно. Недавно пройшов процес кирило-мефодіївського братства і через те діставати усе українське було трудно. Так, три годи всі мої розшукування, щоб ознайомитись з творами Шевченка, були даремні. Допіро на третій рік я міг дістати „Чигиринського Кобзаря“ і то під великим секретом. Джерел до української історії було не багато в ті часи; „Исторія Руссовъ“ була заборонена. Я дістав її в рукописному виді у букініста на Подолі. За тим прочитав Бантиша, Маркевича і Ріґельмана, літописи Граб'янки і Самовидця і накінець літопись Величка, котра дала мені багато знання і розуміння козацької епохи. За тим довелось мені прочитати три томи „Кіевлянина“, що видавав Максимович, кілька томів „Молодика“ харківського, та збірники пісень: Максимовича, Метлинського і Срезневського. Сими книжками в той час обмежувались всі джерела для українофільства. Разом з тим став я шукати серед товаришів людей, що більше мене знали і займались українськими ділами, але на нещастя таких людей, здається, зовсім не було. Серед студентів ніхто не говорив по-українськи і мої питання про літературні та історичні джерела зустрічали як зайву і ексцентричну вигадку. За три роки я зустрів тільки одного чоловіка, котрий мав хоч слабе, але все ж таки поняття про те, чого я добивавсь. Це був

студент Самусь [1]) котрий дав мені збірники пісень, але далі цього сам він не йшов. Допіро на четвертий год я зустрів доволі ориґінально двох людей, котрі більше або менше відчували українську національність. Про одного з них Николая Сильвестровича Ковалевського [2]), я почув серед товаришів сміхотворне оповідання, що він постоянно розказує про українську національність і, як сміялись товариші, хоче бути малоросійським імператором. Я зараз же пішов до нього знайомитись. Це був чоловік вже не першої молодости, літ під тридцять, дуже доброго і привітного характеру, з виробленим національним почуттям. Другий чоловік, про которого я зовсім випадково дізнався, був медик Федір Панченко [3]). Про його я прочув, що він чоловік ориґінальний. Жив він в общих квартирах казеннокоштних студентів [4]). До його прийшли побачитись його батько і брат, обидва селяни, і він не тільки не соромився, але дуже привітно вітав їх, що привело в здивування його товаришів по камері. Незабаром познайомився я з Панченком. Від його першого почув я про кирило-мефодієвське братство, і він мені добув „Чигиринського Кобзаря“. Так склався перший кружок український, з котрого потім розвилась Громада [5]).

---

[1]) Самусь Георгій закінчив Київський університет 1859 р. по історично-філологічному факультету, дальших відомостів не маємо. *Ред.*

[2]) Микола Ковалевський, медик, закінчив Київський університет 1860 р. *Ред.*

[3]) Панченко Федір Тимофієвич, закінчив університет 1861 р. військовий лікар. Деякі відомості про нього в споминах Познанського та Михальчука, в статті І. Житецького „Київська Громада“ — Україна 1928. *Ред.*

[4]) Общі квартири казеннокоштних студентів, тобто тих, що одержували урядову стипендію, містились в університетському будинку на четвертому поверсі в тій частині від фронту, що обернена вікнами почасти на південний, почасти на внутрішній двір. По скасуванню інтернату, там містилися різні установи університету, напр. наприкінці 1890 рр. університетські архіви, склад видавництва, археологічний музей, деякі лябораторії. *Ред.*

[5]) Тут кінчаться Мемуари. *Ред.*

ДОДАТОК ДО „МЕМУАРІВ“.

В автобіографічних записках В. Б. Антоновича, зараз після спогадів за дитячі роки та за домашню науку, іде оповідання про вступ до київського університету. За часи перебування в одеській гімназії не сказано нічого і з біографічних відомостів випадає шість год (1844—1850). З загубленого конспекту до цих записок мы знаємо, що автор намірявся подати дальші, вельми цікаві відомості про гімназіяльну науку, про великий вплив на його моральний та розумовий розвиток з боку Івана Джідая, в якого пансіоні він перебував весь час, і взагалі про своє життя в Одесі, але, на жаль, не продовжував дальших записок.

Отже думаємо, що буде доцільно, за цей період його життя, навести при кінці споминів коротенькі відомості, які сам автор подав в січні 1898 р. у відповідь на запрошення Одеської 2-ї гімназії з нагоди святкування її 50-літнього юбілею: 1) подати автобіографічні відомості про себе і 2) прибути на юбілейне свято. В. Антонович відповів великим листом, який опубліковано в виданню „Пятидесятилѣтіе Одесской 2-й гимназіи“. Одесса 1898, стр. 271—272. Цього листа передрукував Т. Слабченко під заголовком. „До життєпису В. Антоновича“ Записки Іст.-Філ. Від. Укр. Ак. Наук 1927, кн. XV, стор. 211—213.

Цей лист в деякій мірі може виповнити ту прогалину, що зосталась межи спогадами про дитячі літа і дальшими—про початок українсько-демократичної свідомости в часи студентські.

Ред.

„Вследствие запроса Одесской 2-й гимназии, в качестве ее бывшего воспитаннника, честь имею сообщить следующие краткие биографические сведения: воспитание мое школьное началось в Ришельевской гимназии; во время моего гимнази-

ческого курса была открыта 2-ая Одесская гимназия, куда я перешол, сейчас же после ее открытия, воспитанником V класса; в V, VI и VII классе я учился в этой гимназии (помещавшейся тогда на углу Преображенской и Полицейской улиц в наемном помещении, где ныне гостиница „Одесса"). Эти три года составляют для меня незабвенный период моей жизни — это были годы, когда слагается нравственный облик человека, и в этом отношении я многим обязан 2-й гимназии; теперь, в старости, чувствую к ее влиянию глубокий пиэтет; гуманное обращение с нами директора и учителей, влияние живого и европейски-просвещенного города и дружный, и искренно преданный культурному прогрессу круг товарищей положили на всю мою жизнь неизгладимый отпечаток: глубокое сознание совести, стремление к справедливости, добру и правде, несколько, может быть, слишком оптимистическую, но весьма успокоительную глубокую веру в прогресс.

„Из учителей моих не могу не помянуть добрым словом: 1) директора Павла Беккера, безвозмездно преподававшего нам два года латинский язык и литературу, вызвавшего истинную любовь к классической древности, в которой он умел нам указать истинно гуманитарные мотивы и, благодаря этому, настолько подвинул наши знания, что на экзамене мы переводили á livre ouvert римских историков: Ливия, Саллюстия и Тацита; 2) учителя русского языка Константина Бонифатьевича Картамышева, уроки которого по новейшей русской литературе мы слушали с увлечением и наслаждением; 3) Николая Порфирьевича Протопопова, преподававшего нам латинский язык и дружественным, почти товарищеским обращением снискавшего общую любовь и уважение и пользовавшегося ими для того, чтобы при каждом случае вселять нам чувства гражданской чести и честности; 4) учителя французского языка Alexis Chapelon, дававшего нам для прочета книги лучших французских писателей того времени (V. Hugo, Lamartine и т. п.) и вселившего, таким образом, относительное знание и глубокое уважение к европейской культуре. Простите, — я по старчески заболтался, увлекшись воспоминаниями юных дней — в дальнейшей автобиографии постараюсь быть более

кратким. В 1850 году я кончил Одесскую 2-ю гимназию и поступил в Киевский университет, на медицинский факультет; уже со 2-го курса я понял, что попал не на свою дорогу, но тогда был воспрещен переход из медицинского факультета на другие — поэтому я должен был, volens-nolens, дотянуть медицину до конца, затем занялся 1-й год практикою (для погашения долгов) и в 1856 г. вновь поступил в университет на историко-филологический факультет, который окончил в 1860 г со степенью кандидата; затем два года был преподавателем в Киевском кадетском корпусе и с 1863 г. поступил на службу в Киевскую археографическую комиссию в качестве главного редактора ее изданий. В 1870 г. я выдержал испытание на степень магистра русской истории и был определен доцентом университета по этой кафедре, в 1878 г. защитил диссертацию на степень доктора русской истории и избран ординарным профессором. В настоящее время состою заслуженным ординарным профессором, председателем исторического общества Нестора-летописца, почетным или действительным членом 27 русских и иностранных исторических и археологических обществ. О моей литературно-научной и преподавательской деятельности говорить не буду; суждение об ней принадлежит не мне. Могу только утвердительно сказать, что хорошо ли, худо ли я исполнил свою миссию, я всегда шел по пути совести и прогресса, на сколько умел и мог: feci quod potui — faciant meliora potentes; во всяком случае, если хоть малейшая доля общественной пользы принесена была мною, я обязан ей воспитавшей меня школе; да примет же моя alma mater — Одесская 2-ая гимназия — глубокую благодарность за те принципы добра и правды, которые поселила в моей отроческой душе, и зачтет все грехи моей жизни на счет личной моей несостоятельности; все же, что может быть сочтено полезным в моей деятельности, да примет, как плод, посеянный ее плодотворным педагогическим влиянием.“

Владимир Антонович.

Из товарищей своих по классу я встречал в жизни весьма немногих: 1) в 1852—54 году в Киеве слушал курс фармацев-

тических наук мой товарищ Котляров — дальнейшая судьба его мне не известна. 2) В 1857 г. я встретил своего товарища Ивана Богдановича, бывшего тогда поручиком в армии. 3) В 1876 или 1878 г. встретил в Херсоне Константина Пащенка, занимавшего там пост вице-губернатора; впоследствии из газет узнал, что он был переведен в Архангельск губернатором. 4) Товарищ мой Виктор Бернадский окончил курс в Киевском университете со степенью кандидата юридических наук; уже около 1886 г. я имел о нем сведения — он был землевладельцем Подольской губ. и интересовался научно-литературным движением русского общества, выписывал книги и составлял библиотеку. 5) Наконец, в 1888 г. я встретил своего товарища Юлиана Михайловского; он окончил курс медицинских наук в Московском университете, поселился в г. Воронеже, где пользовался хорошею репутациею и имел обширную медицинскую практику.“

Катерина Мельник-Антонович

ДОДАТКОВІ ПРИМІТКИ ТА ВІДОМОСТІ ДО „МЕМУАРІВ".

В мемуарах В. Б. Антоновича згадуються декілька осіб, які своїм життям та діяльністю були тісно сполучені з особою автора, впливали так чи інакше й на його життя. Дехто з-поміж них своєю науковою, чи то громадською працею виявили таке чи інакше, часом навіть видатне значіння в розвитку української громадської течії за другої половини XIX та на початку XX-го віку.

Оскільки кожна, найменша риса з того часу являє собою цінний матеріял щодо розуміння тої епохи для наших наступників (дальших поколінь), дозволяю собі подати ad hoc кілька коротеньких відомостів, почасти мемуарного характеру, про тих людей. На початку подаю деякі подробиці за родичів В. Б., що збереглися в моїй пам'яті; далі короткі спомини про найближчих його товаришів, які згадуються в записках і яких мені пощастило знати особисто. — Разом з тим подаю й біографічні вказівки про них, що дають можливість здобути ширші відомості про їх діяльність.

До ст. 5. Джідай Іван Матвійович був разом і хрещений батько малого Антоновича, дав йому при хрещенню золотого хреста, зробленого з двох імперіялів, на якому було видряпано курсивом з одного боку — Boże błogosław Włodzimierzowi, з другого 6 Stycznia 1834. Отже маємо докладну дату народження.

Коли життя розлучило його з Монікою Антоновичевою, вони погодились, що син має виховуватись у матері, поки дійде шкільного віку, а тоді вже батько візьме його до себе, керуватиме й піклуватиметься дальшою наукою.

В короткім часі Джідай оселивсь в Одесі, відкривши там хлоп'ячий пансіон, що хутко здобув собі славу найкращого й став уважатися неначе за інтернат при Рішельєв-

ській гімназії і згодом він зайняв таке саме становище при Одеській Другій гімназії, заснованій 1848 р.

Влітку 1844 року, згідно з умовою, мати вирядила малого Володаря в Одесу до батька (при чому дала листа, запечатаного, за модою свого часу, печаткою з ребусом. Ребус був доволі простенький і читався так: „sans toi point de bonheur". Джідай був незавдоволений з того і прохав змінити печатку в дальшім листуванні.

Хлопець їхав з Горишківки балагулою, повною купців-євреїв, що подалися до Одеси по дешевий закордонний крам, бо тоді ще Одеса була porto franco, себто мала право вільного торгу без комірної оплати. Їхали поволі, не поспішаючи, мало не два тижні, задержуючись, де кому була потреба; попасали та шабасували по корчмах та заїздах на шляху, і тут хлопцеві вперше довелось зблизька придивлятись до побуту й звичаїв тих людей, від яких так старанно відводило його шляхетське виховання. У корчмі жіноцтво, особливо старі єврейки, звичайно жалували дитину, що, мовляв, таке мале, та їде вчитися само одно в таку далеку сторону, піклувалися ним, годували ласощами, обкладали подушками вночі. І тут він навіч побачив, що ті євреї не такі вже бридкі, як то вважалося серед польського суспільства.

Наблизившись до Одеси й побачивши здалеку на степу, ще за кілька верстов до міста, корабель під вітрилом, він здивовано допитувавсь, чому то церква стоїть сама собі на оранім полі (такий є справді, здалеку, вигляд моря під Одесою) і ніяк не міг поняти віри, що то є море.—Так нарешті закінчилася подорож.

Джідай тоді вже був одружений, мав малі діти. Пансіонерів було багато, різного віку; поміж ними значна частина польських паничів, чимало теж румунів та греків. Серед румунів бували найстарші віком, років по 20 і більше; наука не дуже давалась їм і була зовсім не в голові; були вони мало розвинені і мали вже свої власні життєві інтереси, цілком не шкільного характеру. Пансіонери з гувернерами жили трохи нарізно від сім'ї директора. Малий Антонович був наймолодший поміж ними; його вміщено зразу до т. званої Рішельєвської, згодом р. 1848 переведено до 2-ої гімназії.

Дружина Джідаєва, мабуть свідома про його походження, ласкаво та приязно ставилась до нього, як до рідного; по скінченню лекцій кликала його вільними годинами до своїх дітей, що з ними він охоче бавився. Там він перебував і кожного свята, не маючи родичів, ані близьких знайомих, до кого піти.

Тут було чимало гарних книжок, до яких він удавався кожної вільної години і тоді ще виробив собі ту призвичайку до читання, що виявляв протягом цілого життя, буквально не можучи одної години перебути без книжки.— Одного разу, коли всі учні повиїздили на різдвяні свята, Джідай застав сина в куточку, заглибленого в якійсь серйозній книжці, і подивившись, що він читає, сказав: „то дуже добре, що ти любиш читати і цікавишся поважними речами. Тобі треба дуже багато вчитись, багато працювати, бо доведеться самому, своєю головою, прокладати собі дорогу в життю“. Ці слова залягли йому глибоко в пам'яті і В. Б. цитував мені їх по-польськи.

З того часу батько ставився з найбільшою увагою до керування його розвитком та читанням, розвиваючи при тому його власну ініціятиву. Хлопець найбільше цікавився географією, яка була повік його улюбленою наукою [1]), історією та науками природничими; мав здібність і до наук математичних, особливо любив геометрію й фізику. З огляду на велику різноманітність одеського населення, і в школі, і в пансіоні багато уваги приділялось вивченню чужоземних мов і В. Б. прекрасно вивчив латинську, французьку та німецьку, якими зовсім вільно орудував — говорив і писав.

---

[1]) Коли на прикінці 80-х, чи то на початку 90-х років, російська преса почала широко обговорювати питання про потребу заснувати катедри географії при кожному російському університеті для ґрунтовного поширення цього знання серед громадянства, Володимир Боніфатьєвич, уважаючи географію за широке всебічне краєзнавство, цілком серйозно надумавсь маґіструватися за кордоном з тої науки, щоб дістати нову катедру в своєму університеті. Наміру цього не довелося здійснити, бо після утворення катедри географії при Московському університеті, яку зайняв славнозвісний проф. Анучін, Міністерство Нар. Освіти, занепокоєне, щоб, бува, не викликати непотрібного поширення ліберальної думки, припинило дальші заходи щодо інших університетів.

Хоч був він один з наймолодших учнів своєї кляси, бо вже закінчив гімназію 16-ти років, проте завсіди йшов поміж першими і щороку привозив матері похвального листа. Тож і не диво, що великовозрастні та тупоголові молдавани раз-у-раз звертались до молодшого товариша, щоб зробив завдання з математики, написав переклад або „сочинение“; давали за те ласощів або якийсь дріб'язок, як звичайно поміж школярами; іноді уділяли від щедрот своїх і грошову подяку, 10—20 коп. За ці гроші він купляв гостинця малим дітям та подарунок матері перед виїздом на літні вакації, бо на Різдво та на Великдень зоставався в Одесі.

В міру того, як зростав розумовий розвиток, років після 14-ти, почав виявлятися і революційний атавізм предків: хлопець починає роздумуватись над питаннями політично-соціяльного та позитивно-філософського напрямку, перечитує протягом двох літ французьких енциклопедистів і філософів XVIII та початку XIX в. Не завдовольняючись з того, що знаходив серед Джідаєвих книжок, він, погодившись із старим букіністом на Грецькому базарі, розглядався в нього по старих книжках і, за копійку сеанс, читав усе, що знаходив для себе цікавого, вистоюючи біля рундука 2—3 години щодня, а в свято і весь день. Так використовував він свої заробітки, поширюючи свій розвиток; так підо впливом французької літератури виникло в нього питання громадсько-національне взагалі, що привело нарешті до питання польсько-українського на нашім ґрунті: так він поволі сам собою відкрив українство, як свідчить сам у своєх споминах, і, вступаючи на університет, прибув до Києва вже з певними, хоч не зовсім ще окресленими й обґрунтованими, ідеалами.

Не знаю, оскільки удержувались відносини з Джідаєм за часи студентства й дальші; знаючи Володимира Боніфатьєвича, думаю що не мусіли вони пориватись, хоч напевне, мусіли мати характер більш-менш офіційний, бо ніхто з них не міг признаватись до родинного зв'язку.

Склавши маґістерський іспит, оборонивши дисертацію „Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра“, на яку йому дуже мало дали часу в факультеті, і в той

самий час поховавши малу дитину, В. Б. захорів на перевтому та невроз і, одержавши штатну доцентуру в університеті 1870 р., подався на літню поправку й відпочивок до Одеси. Тут він навідався до свого батька, дякуючи йому за виховання, яке вивело його на правдивий шлях.

З того часу В. Б. довший час не був в Одесі, але ж мав відомість про смерть Джідая. 1881 р., їдучи через Одесу морем до Тіфлісу на археологічний з'їзд, ми вдвох відвідали на католицькому кладовищу могилу І. М. Джідая; не знаю, чи збереглась вона до цього часу. З родини його не було теж нікого під той час: десь мусіли вони покинути Одесу, бо не зосталось там їх сліду в наступні роки.

До стор. 7. Мабуть, важко було Зубовським зберегти своє село; по смерті Тржембінського довелось, мабуть, пустити його на чужі руки; бо вже в Похилевича знаходимо таку відомість. „Съ 1816 г. Эвандорфъ поступилъ въ собственность Іосифа Зубовскаго за долгъ от Крыштофа Чайковскаго. Въ 1864 г. деревня принадлежала сыну его, мировому посреднику Владиславу Зубовскому" (Похил. „Сказанія"... стр. 176).

Влітку 1891 р., в часі своєї археологічної екскурсії на Радомищині, В. Антонович завітав до Евандорфу, щоб побачитися з своїми родичами. Жили вони тоді, як бідна дрібна поземельна шляхта: була стара мати, яка ще пам'ятала родинні традиції, додержувала при нагоді шляхетських звичаїв; вона провадила хатнє господарство з молоденькою дочкою; два сини працювали в полі, з якого, надісь, небагато мали користи, дивлячись на їх нужденне життя,— мусіли то бути сини або може й унуки Владислава Зубовського. — Дальших відомостів про них ми не маємо.

До стор. 8. На жаль, автор розповідає трохи тільки про одного з Ґурських, Юзефа; про другого, Каєтана, він не згадує в дальших споминах і не подає за нього жадних відомостів; це дуже шкода, бо коли не сам він, то його дружина мала певний вплив на виховання молодого Володимира та ранній його розвиток. Кажуть, що, підлягаючи

її авторитетові, мати його на початку вмістила сина до Рішельєвської гімназії, а не до іншої школи.

Каєтан Ґурський був одружений з французкою, вихованою на основах раціоналістично-філософічних кінця XVIII в. Вона мала добру збірку французьких енциклопедистів, філософів та клясиків, з якої широко міг користатися її небіж і яку вона одказала йому по смерті. Але дочка її, що вже цілком була перейнята польсько-клерикальними поглядами, по смерті материній, за порадою ксьондзів, спалила геть усі ті книжки.

Ґурський проживав з родиною в селі Березівці Літинського пов. на Поділлю, не відомо, чи на власному маєтку, чи на посесії. Про склад родини не маємо певних відомостів: було, здається, три дочки; теща — дуже добродушна стара французка в стилю XVIII ст., яка любила наукові розмови з молоддю, виходячи з емпіричного стану науки свого часу (так, напр., у ботаніці всі рослини вона поділяла на четверо насіннів гарячих і четверо холодних). — Іноді проживала в брата мати В. Антоновича, часто гостював і він сам у свої гімназіяльні та студентські часи, перебуваючи в добрій приязні з сестрами, дочками Ґурських.

Тут теж склалися в нього добрі відносини з молодим священиком, Гнатом Немировським, про якого згадує автор споминів на стор. 39.

Одна сестра одружилася на Україні, зрідка бувала в Києві, в Антоновичів з молоденькою дочкою, Марією, яку незабаром віддала за Цезарія Івашкевича, правника, що перебував десятки літ, аж до революції, уповноваженим у справах князя Романа Санґушка в Єлавуті. Дві сестри Ґурські, може після інсурекції, оселилися в Кракові. Там одна, здається, одружилася з істориком проф. Левицьким, друга держала дівочий пансіон. У часі першої своєї подорожі за кордон 1879—80 р. Володимир Боніфатьєвич одвідував їх у Кракові.

До стор. 8. Трудно припустити помилку з боку автора, хоч він писав з пам'яті, не маючи під рукою жадних документів; проте помічається певне розходження щодо хронології материного віку. Мабуть вона молодшою пішла в гувернантки,

бо син Володимир народився 6 січня 1834 р., як написано і на його хрестинному хресті, і в формулярі (метричної записи його не маємо), а дочка була старша на 13 років; отже мати мусіла розпочати свою службу в молодших літах і скоро побратись з Боніфатієм Антоновичем, абож мусіла вона бути старша віком. Цей висновок має бути найбільш правдоподібний, бо й сам В. Б. казав мені, що мати вже була немолодою, як він народився; так само польський письменник Леонард Совінський, у своїх споминах про Антоновича, зве матір його старенькою в той час, як син скінчив гімназію по 16-му році (Leonard Sowiński — в листі до І. Rolle (Dr Antoni J). Michał Rolle, In illo tempore..., Brody — Lwów 1914, str. 265 — 269).

До стор. 18. Лікар Юзефович колись добре допоміг малому Антоновичеві, коли той дуже був перевтомивсь від надсильного мозкового напруження та надмірного машинального заучування на пам'ять у таких ще малих літах. Перших сімох років життя був він дуже слабовитий і така наука зробила його млявим та апатичним, що теж відбивалось і в самому навчанню та в поводженню хлопця. Якось лікар звернув на нього увагу матері, настрахав можливими наслідками і порадив на довший час зовсім звільнити його від науки, щоб він якнайбільше бавився на повітрі та набирався сили. Мати дуже стривожилася, а хитрий малий надумався віддячити їй за суворе переслідування і удавав, ніби так дуже нудиться за книжкою, та ходив, мов неприкаяний, наче йому нудно гуляти й бавитись самому, коли інші вчаться, а мати ще дужче турбувалася та непокоїлася за ним.

До стор. 23. Евеліна Боніфатьївна Васневська проживала з чоловіком у с. Сопині Бердичівського повіту. Брат часто перебував у неї, іноді сам, іноді з котрим з товаришів. У неї проживала й мати і там і вмерла влітку 1859 р.

Характер сестри окреслив автор цілком правдиво, такий він був і в дальшому часі: при великій добродушності надзвичайна легковірність, цілковитий брак критицизму та будь-

якої обережности. Так, напр., коли поширився так званий хлопоманський рух і поліція вже пильно слідкувала за головними діячами, місцевий земський справник потрапив з одного разу так розговорити її, що Евеліна Боніф., вже заміжня жінка, з усією щирістю, як доброму, розповіла йому все, що знала за свого брата, про його зв'язки, зносини, подорожі; назвала всіх його товаришів, не подумавши навіть, з ким вона говорить. Наслідком такої отвертости було кілька трусів поліційних — в неї в першої, потім у тих, кого вона поназивала; нарешті — виникла ціла справа політичного характеру перед слідчою комісією, до якої притягнено всіх пойменованих осіб (В. Міяковський, В. Б. Антонович перед слідчою комісією. „Червоний шлях", 1923 р., ч. 3, стр. 234 — 244).

Мала вона одну дочку Христину. По смерті чоловіка, зліквідувавши своє майно, переселилася до Києва. Тут вчилась її дочка і в дядьковій родині запізналась з членами Великої Громади, куди й була прийнята з часом; дуже добре володіючи народньою мовою, брала участь в обробленню матеріялу до українського словника та в інших українських справах того часу. Далі Христина Іванівна одружилася з молодим громадянином, Федором Кіндратовичем Волковим, який закінчив природничий відділ на Київському університеті. У той час були вони люди бідні, молоді та безжурні і вславилися надзвичайно безалаберним життям; пробували якийсь час у Відні, де він працював над науками природничими, а вона над медичними.

Були вони й свідомо, й стихійно щирі українці-демократи і разом з тим революціонери крайнього напрямку, хоч та партія ставилася вороже до кожного національного питання, найбільш до українського. Волков навіть сам вирізьбив для „Киевского отделения Исполнительного Комитета партии Народной Воли" печатку на безформному шматку темного шиферу і переховував її у себе; разом із жінкою він переховував (та розповсюджував) різні проклямації, відозви тощо, часами теж і нелеґальних осіб, що робив зрештою багато хто в ті часи. Заплутавшися до справи Дебагорія-Мокрієвича з його гуртом, навіть покликаний до суду, як свідок, але ще не заарештований, Ф. К.

мусів тікати за кордон: в останню годину вони вдвох з В. Б. Антоновичем закопали ту печатку в Антоновичевому садку, там вона лежить у землі і по цей час. (Після його повороту до Києва, 1907 р. вони обоє шукали того місця, та не могли знайти). За посередництвом родини Антоновича, Волкова встигла вивезти з Києва своєю каретою, в вигляді ліврейного лакея, аристократична пані, відома в Києві красуня, Юлія Вікентьївна Бодрова, до свого полтавського маєтку десь, здається, на Прилуччині. Звідти він якось дістався до Одеси з конспіративною рекомендацією від Антоновича до члена тамошньої Громади, Михайла Івановича Боровського, директора міського сирітського дому; той переховував його в себе якийсь час, потім переправив з рибалками через острів Березань на Дунай у Добруджу. Вже звідти Волков надсилав статті до „Кіевской Старины“ за псевдонімом Ф. Кондратовича та Лупулеску; пробував певний час у зв'язку з Драгомановим, згодом опинивсь у Парижі, пильно студіював антропологію і здобув ступінь доктора цієї науки.

Нарешті, 1905 чи 1906 р., як трохи змінилися обставини російського життя, Волков заходами В. Антоновича, за посередництвом відомого антрополога Д. І. Анучіна, здобув посаду директора Етнографічного відділу Історичного музею ім. Олександра III в Петербурзі. 1919 р. після того, як засновано Українську Академію Наук, обраний на академіка на катедру антропології, він вже не доїхав до Києва і помер у дорозі в Гомелі. Докладніші відомості про його наукову та громадську діяльність можна знайти в докладному його некролозі („Русскій Историческій Журналъ“, 1918, кн. 5, стр. 353—365. Д. А. Золотаревъ. Некр. Ф. К. Волкова [1])).

Коли Волков утік з Києва, дружину його з двома малими синами, одним недавно народженим, та з її матір'ю, Евеліною Боніфатьївною, що проживала при дочці, було заарештовано (хатнім арештом), потім вислано адміністративним порядком на життя „въ мѣста не столь отдаленныя“, до Вятки, та через хоробу цілої сім'ї пощастило випроситись до Астраханя. Там перебули вони, здається, зо два чи три роки, потім

[1]) Також Галини Вовк: Бібліографія праць Хведора Вовка. К. 1929.

повернулися до Києва всі хорі; стара мати з тяжкою хоробою печінки, дочка з хорими легенями, діти теж слабі. Евеліна Бон. прожила ще кілька років з дочкою, брат допомагав їм. Була то дуже добродушна старенька бабуся, зайнята єдине своїми онуками; вона розповідала мені дещо з дитячих літ свого брата. Померла вона в половині 80-х років з печінкової хороби.

Христина Іванівна в 70-х роках студіювала медицину та масаж у Віденському університеті; медицини не скінчила, хоч мала себе за найкращого лікаря, з великою хоробрістю робила діягнози, писала рецепти, навіть улітку на селі бралась і до хірургічних операцій; і були люди, що зверталились до неї, довіряючи їй більш ніж справжнім лікарям. Зате масаж вона справді добре знала, до чого в великій пригоді стало знання анатомії та фізіології. Вона мала заслужену репутацію найліпшої масажистки в Києві і мала б добрі заробітки, якби вміла правити належну ціну. Була то жінка розвинена, добра та зичлива до людей; з своїх тяжких заробітків дала освіту дітям; раз навіть їздила до Парижу побачитись з чоловіком, нарешті, остаточно знесилена, померла в Києві приблизно 1907 року вже після того, як Ф. К. оселився в Петербурзі.

До стор. 19. Ще за моєї пам'яті, з половини 60-х та на початку 70-х рр., у провінціяльні міста, як напр. мій Кременчук, приїздив щороку з Палестини (з Єрусалиму, як говорилось) старшого віку єврей гарного біблійного типу, смаглявий як араб, у відмінній від нашої одежі; привозив на продаж сухе пальмове листя, якесь зілля та ще якісь святощі. Приймали його на станцію і гостили з великою честю найбільш шановні та побожні євреї. Отже не диво, що в давніші часи, при загальній некультурності суспільства та при доброму бажанню певних осіб у такій глухій Славуті легко могла виникнути така справа.

До стор. 29. Така риса мусіла бути хіба в ранніх дитячих літах, почасти може підо впливом виховання матері, яка раз-у-раз примушувала його „писуватись“ перед людьми, себто

виявляти себе кращим за інших, що пояснювалось почасти її службовим становищем по панських родинах. Ця риса мусіла цілком зникнути під моральним впливом Джідая, бо вже найдавніші товариші В. Б. з медичного факультету пам'ятають, що й у товаристві, так само як і в інтимному щоденному життю, він завсіди вирізнявся поміж усіма великою скромністю, стриманістю та ввічливістю. Хоч би що там було, він ніколи не втрачав рівноваги, не випускав себе з рук. Таку скромність та стриманість, від наймолодших літ і до віку визнавав йому кожний, хто тільки стрівався з ним, а Драгоманов колись ще в Києві так висловився про нього, що „Антонович колись умре з ввічливости, щоб комусь догодити". — Отже треба добре працювати й панувати над собою, щоб виробити такий характер. Ця стриманість так вросла йому в плоть і кров, що зробилась головнішою, немов природженою рисою його вдачі. Мабуть добре ввірилось йому те шляхетське самохвальство, коли він так боявся його, що не забув і до старшого віку.

До стор. 27. Щодо педагогічних методів своєї матері. В. Б. оповідав мені, між іншим, такий випадок. — Загадуючи якийнебудь урок, переклад, щось до вивчення або написання, вона ніколи було не скаже, щоб добре постарався, а завсіди тоном суворого приказу вживає такої форми: „та гляди ж, понароблюй кляксів, наплутай та нароби помилок якнайбільше". Така форма речі страшенно ображала його, бо він був хлопець старанний почасти з натури та з самолюбства, почасти з страху перед матір'ю.

Одного разу, вже в останньому році домашньої науки, після такого суворого застереження, він зважився, — „нехай вже буде що буде, а я візьму й послухаюсь" і справді постарався по совісті, а тоді поніс і подав роботу з самим скромним виглядом. Мати аж спалахнула крикнувши „A to co znowu!" — „Mama kazała zrobić jak najwięcej pomyłek i klaksów, toż zrobiłem ile umiałem; więcej nie mogę".

Розумна, хоч гострої вдачі, жінка здивовано та уважно подивилась на нього і зрозуміла, що її син мав вдачу делікатну, яка потребує іншого поводження; зеліла переробити написане і ніколи вже не зверталась до нього в такій

формі; почала пильніше придивлятись і лагідніше ставитись до нього, а він теж з цілого дитячого серця привернувся до матері за її ласку.

До стор. 30. Балагульство виникло швидко після польського повстання 1831 р. та зникає десь у 40 рр. (можливо в 1845 р.). Воно поширилося на Правобережжі серед польського суспільства.

Балагульство це реакція проти аристократизму та французоманії. Балагули стояли за спрощення в одежі та побуті. Серед них особливо видатний „король балагулів" Антін Шашкевич. М. Драгоманов бачить аналогічне до балагулів явище в „Обществе мочемордия", що існувало в Україні на Лівобережжі. Балагульство залишило слід у тогочасній літературі; його відносять до початкових українофільських течій у польській літературі в І пол. XIX ст. (Вол. Гнатюк, Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) „Юв. збірник на пош. ак. М. С. Грушевського К. 1928, ч. іст.-літ., ст. 272—89, М. Драгомановъ, Евреи и поляки въ Юго-Зап. краѣ. „Полит. соч.", т. І. М. 1908).

До стор. 46 та 56. Українська семирічна школа, про яку оповідає автор споминів і яка мала завдання дорівнювати гімназіяльному курсові, була заснована 1859 р. як цілком приватна, навіть потайна, без ніякого офіційного дозволу. На чолі її став на початку студент Давиденко. Товариство удержувало школу своїм коштом, розподіливши поміж себе виклади того чи іншого предмету. Сами вони мали складати підручники в українській мові, розплановані на 7 років навчання для майбутньої народньої школи, якої потребу так гостро відчувала культурна частина громадянства в часі визвольної реформи.

Цю школу не треба змішувати з недільною новостроєнською або т. зв. українською школою, яка виникла майже одночасно, хоч трохи пізніше; вона була щоденна, а не недільна, і значна частина хлопців там і проживала разом із своїми вчителями-студентами.— Сами члени Громади вербували та постачали до неї учнів, вибираючи здібніших

хлопців з своїх селян, офіційно оформлюючи їх наче для своєї послуги, а в дійсності держали та вчили, як своїх вихованців. Тут виховувались, між іншими двоє родичів Шевченка, один небіж Панченка, хлопець Захар Дзюбенко з Романівки від братів Рильських; далі від братів Габелів відомий згодом ворог українства проф. Дм. Пихно та ще кілька інших. На початку школа містилась, як кажуть, на Жандарській (пізніше М.-Благовіщенській) вул. в будинку проф. Фомберґа; не знаємо № того будинку, мусіло то бути десь поміж Тарасівською та Прозорівською вул. Трохи згодом і вже до останку школа перебувала по Жилянській вул. (№ 38) в оселі Погорельцевої, займаючи цілий одноповерховий будиночок з вулиці, що зберігся досі в тому самому вигляді. Серед Громади прозивавсь він Жилянія. Головним господарем був перший завідувач Давиденко, а з часом В. Антонович з дружиною, яка пильнувала господарської справи; крім того проживали тут: Рильський, Познанський, Баковецький, Стоянов, Білецький, може ще дехто з товаришів, але про інших відомостей не маємо.

Кожен брав участь у навчанню; Антонович викладав свій улюблений предмет — географію з історією; священик Єфим Ботвиновський, чоловік близький до Громади, вчив „закону божого".

У такому вигляді школа існувала років зо 3; поліція не раз накидала на неї оком; отже, коли в р. 1862 надійшло урядове скасовання всіх недільних шкіл у Росії, довелося закрити й цю приватну, вмістивши частину учнів до гімназії, як оповідає автор записок. Хоч і повиходили вони на люди, як то кажуть, але, на жаль, не вийшло з них свідомих українців і не було з них користи для української справи. Частина учнів повернулася на село; дехто зберіг защеплені в дитячих літах початки національного розвитку та культури.

Деякі відомості про семирічну школу маємо в „Воспоминаніяхъ" Б. Познанського „Укр. Жизнь". 1913, кн. 2 стр. 15, кн. 3, ст. 19; в статті О. Левицького „Сторінка з життя В. Б. Антоновича" Літ.-Наук. Вістн. 1913, кн. IV., І. Житецького „Київська Громада" — Україна 1928 кн. 1.

До стор. 44. Рильський Фадей Розеславич (1840—1902) син великого та колись дуже багатого польського пана, народився в с. Ставищах колишнього Сквирського повіту на Київщині. Вчився в 2-й київській гімназії, маючи останніми роками В. Антоновича за хатнього вчителя, який зумів скерувати в належний бік природні молоді поривання до правди, та симпатії до місцевого люду в обох своїх учнів: старшого Тадеуша й його молодшого брата Юзефа. Потім Т. Р. вступив на історично-філологічний факультет Київського університету. Перейнявшись ідеями щирого демократизму на ґрунті місцевому українському, хлопоманією, як тоді говорилося в польському суспільстві, вони разом з Антоновичем та ще кількома товаришами виходять з польської ґміни, так званої київської чи то української, та беруться до заснування своєї справжньої української Громади, в якій беруть жвавішу участь. Розірвавши з поглядами польської шляхти, вони стають щирими народовцями. Але Юзеф Рильський скоро помер на сухоти і його похорон був останнім актом того розриву серед польського студентства. В ці часи Т. Рильський, разом з групою товаришів, бере найдіяльнішу участь у життю громадської семирічної школи, допомагаючи їй й матеріяльно, крім власної учительської праці.

Як бачимо в споминах В. Антоновича, для ширшого та ґрунтовнішого обзнайомлення з народнім життям по інших сторонах України, вони разом з Т. Рильським виходили пішки значну частину правобережної, західньої (Холмської) та південної — степової України, чи т. зв. Новоросії. Працюючи та розвиваючи свою ідеологію в найближчій приязні з Антоновичем, Т. Р. разом з ним був об'єктом панських доносів та підлягав слідчим комісіям, як обвинувачений у пропаґанді комунізму та коліївщини.

Т. Р. закінчив університет 1862 р., одружився з своєю родичкою, побував за кордоном, узявся до сільського господарства, незабаром повдовів. Нарешті остаточно переконаний у неможливості перевести в життя свої принципи соціяльної та національної правди і разом з тим додержувати зв'язок з польсько-шляхетським суспільством та щоб остаточно відмежуватись від нього і тісніше з'єднатися з місце-

вою людністю, Рильський, сам великий позитивіст, прилучається до православної віри в своїм селі за свідома своїх селян, потім одружився з сільською дівчиною.

Після акту розкріпачення та польського повстання 1863 року розпалися великі маєтки Розеслава Рильського, синові дісталася вже тільки третина Романівського [1] маєтку, сильно заборгованого; там він господарював 40 літ, як добрий аґроном та економіст. Визнаючи, що в нових умовах громадського життя для сільського люду конче потрібний буде правник, він виучує цивільні закони і виконує правничу послугу для своїх та околишніх селян аж до кінця свого віку. Не обмежуючись юридичними порадами, складанням потрібних паперів, він часом і сам виступав за ними по судах у більш заплутаних справах.

Людина широкої освіти, ознайомлена з кількома европейськими мовами та літературами, з розумом філософського складу Т. Рильський зумів усі демократично-соціяльні принципи, що виробив замолоду, цілком перевести в своїм родиннім та громадськім життю. Дуже багато можна було б оповісти про його життя в Романівці серед своїх селян, про його діяльність щодо піднесення та розвитку їх культурно економічного становища. Усе те вимагає окремої докладної біографічної розвідки. Не кажучи вже про ту зразкову школу, що він сам збудував та встаткував, у якій сам працював, допомагаючи вчителеві, якого оплачував своїм коштом, досить згадати, що романівські селяни разом з ним постачали свій хліб просто до Кеніґсберґу, поминаючи місцевих факторів, а туди йшло зерно тільки першосортне. Він допоміг громаді дешево купити землю в сусіднього власника; допоміг місцевим чиншовикам закріпити за собою чиншові ґрунти,—і багато дечого іншого. Завсіди, о всяку пору міг приходити до нього кожний, хто потребував чи то поради, чи допомоги і не самі тільки романівці, а й люди з інших околишніх сіл.

Т. Рильський лишив чималу літературну спадщину, яка подає цікаві відомості про цього громадського робітника

[1]) Стародавнє містечко Романівка колишнього Сквирського повіту на р. Унаві.

свого часу. Перші його спроби змісту публіцистичного уміщено в „Основі“ 1861 р. № 2, 11—12 під заголовком „Съ праваго берега“ і друга „Нѣсколько словъ о дворянахъ праваго берега Днѣпра“, третій допис „Зъ Маковищъ, Київського повіту“ за допомогою статистичних даних доводить недостатність селянського наділу в Київському повіті за уставними грамотами 1861 р. У 70-х та 80-х рр. він брав був участь у демократичному польському часописі „Głos“, у якому подавав статті з етнографії та народнього побуту. Пізніше надрукував у „Кіевской Старинѣ“, 1887, № 1. „Разсказъ современника о приключеніяхъ съ нимъ во время Коліивщины“ та другу велику розвідку „Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія“ (1888 № 11, 1890 № 9—11).

Ще з 1875 і далі в 1890-х роках Рильський звертає на себе увагу своїми економічними працями, напр., „Dom zarobkowy wobec historycznego porządku ekonomicznego“ Kijów 1875. Назбиравши чимало відповідного матеріялу, він розпочав широко задуману студію економічного змісту; перші розділи з неї надрукував у „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“ за 1812, 1813, т. I—II під заголовком „Студії над основами розкладу багатства“, працював коло неї ще в останньому році життя, та не довів до кінця. Крім того вийшло окремими брошурами: 1) „О заработках в Херсонской губернии“ Київ 1898, 1904 и друга „Сильські пригоды“ (посмертне видання) (С.П.Б. 1905).

У студії про основи розкладу багатства він зазначає, що для сучасного суспільства дуже важливе значіння має питання про економічний устрій. Сам народовець, автор у своїх студіях укладає свої погляди на економічні явища підо впливом шкіл: клясичної, марксівської та психологічної (теорія вартости, зиск, визначення капіталу тощо). Помітно також впливи Прудона; в окремих питаннях, напр. щодо руху людности — Мальтуса. У своїх поглядах Тадеуш Рильський визначає неминучість соціяльної перебудови суспільства, стоїть в обороні пригнічених народніх мас, нагадуючи з цього погляду Оуена, Сен-Сімона та Фур'є.

Трудно в короткій примітці подати повні докладні відомості про велике діло його життя. Фактичну та яскраву, хоч трохи й побіжну характеристику цієї видатної, надзвичайно суцільної людини знаходимо у „Кіевской Старинѣ“ 1902 р. кн. XI, де подав прекрасного некролога Ор. Левицький; деякі відомості знаходимо теж у споминах Б. С. Познанського „Воспоминанія“ (Украин. Жизнь 1913, кн. 2—5. 5), К. П. Михальчука (Укр. Ж. 1914, кн. 5—6 у статті С. Єфремова „Людина, з якої нічого не вийшло“ Рада 1912 і в споминах О. Юркевича, Д. Щербаківського, І. Чуприни в „Раді“ 1912; про його літературні праці в статті проф. М. Слабченка „Матеріяли до соціяльно-економічної історії України“, т. II, ст. 217 — 219, Одеса 1927 р., та І. Бравера „Економічні погляди Т. Рильського — в Зап. Одеськ. Науков. при ВУАН Т-ва, секція соціяльно-історична № 3 Одес. 1928, ст. 66 — 102.

З ворожого польського табору, який не міг забути Рильському його „відступництва“, йому присвячено теж кілька спогадів, пересякнутих зненавистю та погордою: Rawita-Gawroński „Rok 1863 na Rusi“, Marjan Dubiecki „Młodzież polska w uniwersytecie kijowskiem“ Kijów. Pamiętniki Bobrowskiego. Lwów. 1900, t. II, s. 237 — 238.

Отже бачимо з наведених фактів, що ту ідеологію, яку було вироблено та виборото з юнацьким запалом, цілком було переведено в життю без жадних компромісів, аж до самого кінця. Кожний, хто згадує про діяльність В. Антоновича, разом з ним мусить пригадати й Фадея Рильського: обидва так міцно зв'язані і провідною ідеєю свого життя, і своєю довічньою дружбою, що розлучити їх ніяк не можна. Помічаємо те і в спогадах людей як з українського, так і з польського табору, і в полемічних випадах і ще раніше в панських доносах та слідчих комісіях 60-х років. Навіть у пізніші часи і до самого кінця польське дворянство не могло йому простити того хлопоманства в щоденному життю та демократичного виховання його синів.

В останніх літах Фадей Рильський сильно занепадав на здоровля, болів на сухоти, але працював до кінця коло свого великого економічного досліду, не подавався. Помер він 25 вересня 1902 р. в своїй Романівці; там його похо-

вано стародавнім українським звичаєм серед величезного натовпу людей різної віри з свого та зо всіх околишніх сіл, з делеґацією від київських українських громад. Поховано на новому цвинтарі, що для нього ґрунт він недавно перед тим сам подарував у свойому парку романівській громаді.

До стор. 53. Костянтин Петрович Михальчук українсько-польського походження (від матері селянки і батька польського пана) народився 21/XII 1840 р. в с. Зозулинцях Бердичівського повіту; вчився спочатку в м. Сквирі, в м. Полонному, потім в житомирській гімназії, з якої мусів вийти, не скінчивши, через якісь незалежні обставини. В той час в Житомирі вже доволі було розвинено польське українофільство в шляхетських та літератських верствах, між іншим і в гімназії, де за почесного попечителя був відомий польський письменник І. Крашевський, який теж починав писати на теми українські. Там вже виразно склались українські симпатії Михальчука та цілої групи його товаришів, як поляків, так і православних.

1859 р. вступає він на історично-філологічний факультет Київського університету, ввійшовши до ґміни київської або української. Є відомість, що в перших часах свого студентства Михальчук, разом з кількома товаришами, брав певну участь у підготовчій справі польського повстання; в ролі емісара він мав об'їхати свій район з дорученням збирати складки по панах та вербувати охочих до списку. Але діло не повелось. Переконавшись, що справа безнадійна, він покинув її та пішов туди, куди вели його власне переконання та особисті симпатії.

В університеті він зразу знайомиться з Антоновичем, Рильським, Познанським, Панченком та цілою їх групою, один з перших виступає з думкою про неминучу потребу заснувати окрему українську Громаду і стає діяльним її членом. Разом з цією групою бере він участь в організації та в життю тої семирічної української школи на Жилянській вулиці (ч. 38), про яку згадується в споминах Антоновича й Познанського.

Разом з іншими товаришами не минули його панські доноси, а наслідком їх жандарські та адміністраційні переслідування; почасти й власна палка вдача — все причинилось до того, щоб не дати йому закінчити університету. Не маючи змоги здобути жадної урядової посади, як політично неблагонадійний, він мусів прийняти приватну посаду бухгальтера на великій броварні в Києві; там викріпив 40 літ, хоч великі природні здібності тягли його зовсім в інший бік.

Кост. Петр. був природжений філолог, маючи в високій мірі природний талант відчувати таємниці філологічних законів, і все своє життя присвятив студіям з історії української мови. Бувши членом Юго-запад. Отдела Географического Общества, він бере участь в етнографічній експедиції П. Чубинського; наслідком його праці є велика та ґрунтовна студія під заголовком „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины" (Труд. этногр. экспед. т. VII, ч. 2), яка і по цей час не втратила свого значіння, так само як і складена їм діялектична мапа.

Протягом цілого життя Михальчук, як філолог-фахівець розробляє різні питання української мови. Кожну його працю спеціялісти визнають за вельми цінну вкладку до науки; про них з пошаною висловлюються академіки Яґіч і Шахматов, та інші фахівці; російська Академія Наук обирає його на свого члена-кореспондента. Отже в умовах того часу український філолог, так само як історик, мусів бути eo ipso одночасно й публіцистом, мусів ставати в оборону рідної мови, що її з російського боку позбавлялось права існування; мусів доводити науковими арґументами, що вона є дійсно стародавня самостійна мова (язик), а не якесь „нарѣчіе", а ні „поднарѣчіе" або „говоръ общерусскаго языка".

Таке значіння мають його розвідки:

1. „Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь?"

2. „Открытое письмо къ А. Н. Пыпину", що вийшло окремою книжкою в Києві 1909 р. у відповідь на його статтю „Споръ южанъ съ сѣверянами".

3. Статистика въ области діалектологіи, та інш.

Такі були головніші наукові праці Михальчука, що їм визнають фахівці першорядну вагу, але ж до того ще він був у найбільшій мірі громадянин, громадська людина.

Починаючи з перших палких виступів у ґміні українській, потім в українській Громаді і до самого кінця віку, не було ні однісінької української справи, великої чи малої, до якої б він не озвався один з перших, у якій би не взяв жвавої участи. Досить зазначити гуртову працю коло виготовлення матеріялу до українського словника [1]), участь в обговоренню кожного громадського видання, у обговоренню справ Наукового Т-ва імени Шевченка та інших галицьких справ культурних та політичних; участь у редакції Київської Старини, найдіяльнішу участь в організації Укр. Наук. Т-ва в Києві, в редаґуванню його „Записок"; участь в утворенню київського українського клюбу, діяльну участь у таємних українських громадських з'їздах, не кажучи вже про силу інших справ та виступів; завсіди і скрізь бачили ми К. П., хоч би який він був переобтяжений своєю нудною бухгальтерською працею. Цілком виснажений та змучений прийде, було, між люди і, наче води цілючої напився, оживе, розважиться і других розважить.

Дедалі занепадав він на здоров'я в останні роки, переживши всіх своїх найближчих товаришів, славну плеяду хлопоманів шісдесятників, що зняли на свої молоді плечі, винесли та постановили на міцному ґрунті справу відродження України своєю самовідданою культурною працею в галузі науки, мистецтва, публіцистики.

Нарешті остаточно знесилений, тихо опочив 7/IV 1914 р. в Києві.

До стор. 53. Борис Станіславович Познанський, од батька польського шляхтича і матері росіянки, отже сам і по закону, і з виховання православний, народився в м. Стародубі на Чернігівщині десь на самому початку 1840-х років (докладної дати народження ми не маємо). В родинному вихованню стояв найближче до челяді та до сільської української людности, переймаючись її світоглядом, як сам згадує в своїх споминах. Навчався спочатку в полтавській гімназії в її видатні часи, коли ще вчителювали: Боровиковський,

[1]) Це той самий словник, що вийшов пізніше за редакцією Б. Грінченка, та одержав Костомарівську премію від рос. Академії Наук.

Полевич, Стеблин-Камінський та інші; проживав він у казенному благородному пансіоні при гімназії. Незабаром, по смерті батька, Бориса взяв до себе його дядько Познанський, що проживав у м. Білій Церкві на Київщині. Опинившись у польському суспільстві, серед чужої для нього культури, він ще дужче полюбив українську сільську людність. Скінчивши білоцерківську гімназію 1859 р., вступив на медичний факультет київського університету. Тут, почуваючи себе українцем, хоч разом і поляком, він записався до ґміни української, заприязнився з Антоновичем, Рильським, Михальчуком та їх ближчими товаришами. В цім гуртку, як оповідає сам Познанський, Антонович мав на товаришів величезний вплив своїм міцним національно-демократичним українським переконанням, надзвичайно сильною логікою не менш як своєю щирою, глибоко симпатичною вдачею. Цих четверо приятелів лучила аж до самої смерти найтісніша дружба, якась особливо ніжна, щира та делікатна, оперта на взаємній пошані та довір'ю, без найменшого панібратства, що так надзвичайно рідко трапляється в нашому суспільстві.

Деякі відомості про Познанського знаходимо в автобіографії Антоновича, в споминах Михальчука[1]) (Украинская жизнь, 1914, кн. 5—6, 8—10). Докладніші відомості в його власних споминах (Украинская жизнь, 1913 г. і кн. 1—5), в листуванню його з Антоновичем, що вже оголошено почасти в „Укр. Жизни“ і 1914 кн. 1 та в „Україні“ 1928, кн. V. Був то чоловік запальної, вельми суцільної та тривкої вдачі, сам з природи великий лірик та юморист, брав діяльну участь у життю Київської Громади та її приватної української школи для селянських дітей; але щиро перейнятий ідеєю українського демократизму, він зразу ж заходився переводити її в життя: покинув університет з другого курсу 1861 р. та й пішов на село до свого люду, здобувши посаду писаря в економії панів Габелів, у селі Дударях Канівського повіту. Тут він цілком перейнявся інтересами своєї громади: здобув для неї оренду цілого маєтку Габелів, на громадських або артільних

[1]) Изъ украинскаго былого.

началах, пояснював своїм та чужим людям Положення про земельну справу; в короткім часі одружився з молоденькою селянською дівчиною і почав жити цілком по-народньому, а вечорами вчив дорослих людей грамоти, сам читав їм книжки, вносячи певну культуру в їх життя. Така діяльність здобула йому велике довір'я та приязнь дударівської громади, та одночасно підозріле й вороже відношення з боку сусідніх польських панів. У споминах Антоновича згадується про його перший арешт; було то саме в часі похорону Шевченка в Каневі; більші подробиці в споминах самого Бориса Станіславовича.

П'ять років пробув він у Дударях, дедалі накликаючи на себе все дужчі переслідування; нарешті, змушений покинути дорогу працю, почав шукати іншої по різних місцях для утримання своєї родини. 1866 р. його вдруге заарештовано вже в Катеринославі, де він мав посаду помічника ревізора контрольної палати; два місяці перебув Познанський у київській кріпості, а тимчасом померла його жінка, зоставивши двоє малих дітей. Через два місяці його звільнено з арешту і вислано з Києва „за неприкосновенность (sic)[1] къ дѣлу польскаго мятежа и за держаніе выписокъ изъ „Колокола“, подъ строгій надзоръ полиціи въ Воронежскую губернію, впрочемъ безъ лишенія правъ состоянія“. В великих злиднях пробув він кілька літ казенним надсмотрщиком ґуральні в слободі Бутурлинівці, потім у м. Павловську (Укр. Жизнь, 1913 № 1, ст. 25—26).

Як бачимо з листування Антоновича, не дуже добре жилось там Познанському. 1870 р. йому дозволено пробування „во всѣхъ мѣстахъ имперіи, за исключеніемъ столицъ, столичныхъ губерній и западнаго края“, тож клопотались для нього про посаду то в сахарні або на залізниці, на Київщині, то в Лизаветі, в Херсоні, в Чернігові, в Житомирі та інш., але нічого не вдавалось. Один час був він і на Кавказі, потім знов вернувся на Вороніжчину і там прожив довший час у Павловську та Острогозьку, працюючи як адвокат або нотар.

---

[1]) Мабуть помилково так надруковано в передмові М. Токаревського до споминів Бориса Станіславовича.

Добрий етнограф, ґрунтовно ознайомлений з народнім побутом, він багато писав у різних виданнях. Розпочавши в „Основі“ та в „Запискахъ Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Общества“, він згодом містив свої статті в різних журналах: у „Вѣстникѣ Европы“, в галицькій „Зорі“, „По морю и по сушѣ“, „Природа и охота“, а найбільше в „Кіевской Старинѣ“; тут він був постійним співробітником, починаючи з 1885 до 1905 року, подаючи статті та замітки переважно змісту етнографічного та історично-побутового. Тут він умістив також свої вельми цікаві „Воспоминанія о польскомъ возстаніи въ Украинѣ 1863 г.“, що їх на жаль так сильно обчухрали сама редакція та цензура. Дуже цінна розвідка під заголовком „Одежда малороссовъ Воронежской губерніи“, надрукована в Трудах XII археологічного з'їзду в Харкові т. III, 178—210.

Вряди-годи Борис Станіславович наїздив у Київ до Антоновича на кілька днів; тоді викликали Рильського з Романівки, приходив Михальчук з Подолу і тоді вже ці четверо друзів, нерозлучні, справляли собі велике свято щирого духовного єднання. Закликали теж до гурту Панченка, Беренштама та Лисенка, як оповідає сам Познанський у своїх споминах.—Наприкінці життя зазнав він невіджалуваної втрати: його єдиного сина, земського лікаря, щирого народовця, якому він зумів передати всю свою ідеологію, вбито на Харківщині в часі селянських розрухів 1905 р. Цього вже він не міг пережити і вмер в Острогозькому 27/IX 1906 р.

До стор. 61. Панченко Федір Тимофійович, родом з казенних селян села Черняхова Обухівської волости на Київщині. Яким способом, з якої нижчої школи дістався до гімназії, не знаю; в київському університеті був казеннокоштним студентом медичного факультету, потім мусів відбувати стипендію як військовий лікар. У той час полки не стояли довго на однім місці; отже переводили його то на Херсонщину, де він знайшов собі дружину в родині Меркулових в Олександрійському повіті, то знов на Полісся в Гомельщину, то в інші місця; був він і за Дунаєм у часі російсько-турецької війни 1877 р. Повернувшися з походу,

Зліва направо: Рильський, Беренштам, Антонович, Панченко, Познанський.

оселивсь у Києві спочатку як старший ординатор, потім як старший лікар військового. шпиталю, тут і скінчив свою службу.

У Києві Ф. Т. був одним з найдіяльніших членів Старої Громади. Збудувавши собі домочок на новопрорізаній Маріїнсько-Благовіщенській вулиці проти лікарні Червоного Хреста, № 56 він широко одчинив свою хату для всіх українських потреб та зборів. Тут В. Антонович робив свої приватні виклади студентам і курсисткам з історії, історичної географії та етнографії України; тут В. П. Науменко зачитав для курсисток один курс граматики української мови; в цій господі раз-у-раз збиравсь і працював чималий гурток молоді під назвою „Хрестоматія", що складав українські читанки для майбутньої сільської школи, переховувалися різні нелеґальні речі, часом і люди, не зважаючи на двох денщиків.— Як була трохи полегшала атмосфера громадського життя в Києві після ревізії сенатора Половцева (1881 р.), який змістив генерал-губернатора Черткова, Панченко, здобувши на своє ім'я дозвіл від нового ген.-губ. Дрентельна, влаштував у великій залі Мінеральних Вод перші прилюдні урочисті роковини Шевченка. Дуже добре знаючи народню мову, був він один з найкорисніших співробітників словарного гуртка, що працював коло складання великого українського словника. Брав теж діяльну участь у гуртку драматичної літератури, сам дуже добре переклав кілька п'єс з польської для української сцени; всі вони загинули в цензурі.

Найбільшу ініціятиву в усіх тих справах виявляла його дружина Варвара Василівна, що походила по матері з революційної родини Мержанових на Херсонщині. Була то людина дуже розумна, з доброю освітою як на свій час; дуже ліберального й правдивого, щиро демократичного напрямку як у щоденному хатньому, так і в громадському життю; дуже працьовита, незломної енергії в кожнім ділі, а в життю та в обходженню з кожним надзвичайно доброї, тихої скромної та лагідної вдачі. Отже наші громадянські дами мали її за недалеку розумом, бо вона ніколи не брала участи в жадних плітках, а вони не могли їй дорівняти; зате чоловіки визнавали їй ціну, а В. Б. Антонович шанував її понад усіх жінок; до неї щиро горнулись курсистки

та різні гуртки молоді. — Нарешті така діяльність подружжя Панченків не минула жандарського ока. Зроблено трус. Варвару Василівну було заарештовано; вона перебула якийсь час у тюрмі; потім її звільнено на поруки і разом з чоловіком зіставлено під явним доглядом поліції. Тут вже мимоволі довелося припинити всякі зносини. В короткім часі Ф. Т. переведено добувати свій строк служби в Гомель, потім він мусів вийти на пенсію, звичайно невелику. Практики платної він не мав, хоч був з нього добрий лікар. Отже мусів продати свій домочок у Києві (купив його відомий громадянин та останній видавець „Кіевской Старины“ Євген Чикаленко) та й зостався на Поліссі, де колись придбав маленький хуторець при селі Млинок під Гомелем. Там оселився він з сім'єю, взявся до господарства, тільки ж хазяїн з нього був неважний і жилось доволі тяжко. В. Антонович одвідав його в часі археологічної екскурсії на Гомельщині 1891 р. і вже більше ніхто з київських громадян з ним не бачився. Помер Ф. Т. десь на початку 1900 р. в тяжких обставинах, переживши дружину, без якої зостався, мов дитина безпорадна.

Спогади за студентських часів Панченка, за часи вироблення українсько-демократичної (хлопоманської) ідеології та розриву з польськими ґмінами, знаходимо почасти в споминах Б. Ст. Познанського. „Укр. Жизнь“ 1903, кн. III, стр. 19—21.

До стор. 60—61. На початку 50-х років серед студентів Київського університету існував вже гурток земляків-лівобережців куди входили: М. Мельник, А. Романович-Словатинський (вірніше Славутинський), Бодров, В. Вовк-Карачевський, В. Демченко, М. Ренненкампф, інших не пригадаю. Словатинський, Демченко і Ренненкампф,—згодом професори Київського університету. Вовк-Карачевський відомий перекладач Кенана та Російської Історичної Бібліотеки. Ті, що виховувались у полтавській гімназії, підо впливом Метлинського та Боровиковського, були вже більш-менш свідомі українці; інші, знов, опинившись серед маси польського студентства,

стихійно почували себе малоросами, тулячись в окремі гуртки без жадної організації, просто полтавсько-чернігівські земляки; вони по змозі жили гуртом, часто сходились, ділились харчами, співали рідних пісень, разом їздили додому, взагалі жили спільними інтересами; Романович-Словатинський навіть підписувався в своїх листах „козак з Чорного Яру“, бо родом був з містечка Чорнух, Лохвицького повіту і пишався тим, що він земляк Сковороди. Багатші з-поміж лівобережців жили в достатках і часто гуляли в карт, особливо Словатинський та Ренненкампф, а бідніші жили по кілька чоловіка разом у поганеньких та найдешевших квартирах. — У першому році жило їх кілька гуртом у підвальному приміщенню маленького півтораповерхового домочка на Малій Васильківській вул. № 3 (цей будиночок, хоч доволі обдертий, зберігся до цього часу) в одній кімнаті: Мельник, Антонович, вже старшого віку студент з фельдшерів Каплан та хтось четвертий, а инші паничі, між ними Йосип Ролле (згодом відомий історик Поділля D-r Antoni, J.) жили над ними в першім поверсі. Антонович був наймолодший на цілому університеті, маючи тільки 16 год, а ті, вже старші, піклувались ним як дитиною, особливо Каплан, що вже мав свою власну сім'ю десь на провінції.

Призвичаєний до польського суспільства, мабуть він ще не вмів зорієнтуватися та відрізнити лівобережців-малоросів від росіян, а вони теж бачили в ньому поляка. М. Мельник згадував, що Антонович завсіди водився з Ролле та іншими поляками, вечорами часто вбирався в чемерку та йшов на ґміну [1]).

До стор. 62. На додаток до відомостів за часи гімназіяльної науки В. Антоновича можу навести ще один факт з шкільного життя, який пригадую собі з його слів.

Склад учителів 2-ї гімназії був дуже добрий: не обмежуючись шабльоновою обов'язковою наукою, кожний старався

[1]) Ті шукання за українством, як бачимо з переліку літератури та з посилки на Самуся, датують вже з 1859 р., коли автор вступив на історично-філологічний факультет.

зробити свій предмет цікавим та приступним для учнів; окрім того кожний пильнував, щоб якнайбільше прищепити дітям основу загально-людської культури, почуття громадського обов'язку, товариської чести.

Одного разу було загадано дуже великий урок. Кляса просила зменшити завдання, але вчитель, Н. П. Протопопов, не згодився. Як він вийшов, учні постановили цілою клясою лекцію виготовити, тільки щоб кожен одмовився її здавати. Так і зробили. Одмовились один по одному всі кращі та середні учні; учитель питається, чи хоч хтонебудь може вивчив урока. Обізвались двоє з найпослідніших, з так званої камчатки, сподіваючись при тій нагоді вийти „против прочих". Що вже вони там говорили через п'яте-десяте, учитель вислухав і поклав таку резолюцію: за таке знання варто, розуміється, поставити вам по нулю; але ж за те, що не взяли участи в колективному протесті, пишу вам по 2. „А вы, господа, постарайтесь, чтоб среди вас никогда не было таких подлецов", і проказав їм прехорошу лекцію про товариську солідарність, громадянську честь і порядність. Тоді хлопці признались, що завдання всі добре вивчили. Скінчилась година, учитель вийшов з кляси, тоді вже учні постарались своїм судом і, справді, жадних зрадників ніколи вже в клясі не бувало.

ЧТО ОБ ЭТОМ ДУМАТЬ?

Письмо к редактору из Киева.

(7 июля 1861).

Обращаюсь к вам с просьбою о помещении настоящего возражения, вынужденного несправедливым и крайне вредным пристрастием польской журналистики, которая, в отношении к южно-русскому краю, позволяет себе выходки самые непростительные и самые обидные для нас — жителей Украины. Представляю вам два весьма разительных примера: пусть из этих данных сами читатели выведут свое заключение и произнесут заслуженный приговор. За все сказанное я принимаю нравственную ответственность на себя, и прошу заявить об этом в Основе, на которую без сомнения, кое-кто рассердится.

В апрельской книжке „Варшавской Библиотеки" (Biblioteka Warszawska), в отделе литературных известий, сообщается об издании г. Марияном Горжковским в типографии Propagandae fidei, в Риме, двух повестей из Украинской жизни, писанных отчасти по польски, отчасти по русски; обе повести, по словам „Библиотеки Варшавской", преисполнены эрудиции греческой, римской и еврейской (?!) и имеют благую цель — объединить, обобщить, на основании древне-классических цитат, интересы польской шляхты с интересами нашего южно-русского народа. Так как вышеупомянутые повести здесь еще не появились, то для нас становится невозможным указать: какие именно места Софокла, Квинтилиана или Соломоновых Песнопений в состоянии доказать тождественность шляхты польской и католической с народом южно-русским и православным; поэтому, предоставляя

разгадку этой задачи пророческому вдохновению любого отца иезуита, обратимся к дальнейшей части упомянутого сообщения. — В нем находится еще следующая заметка о трудах г. Горжковского:

„В прошлом году редакция „Библиотеки Варшавской“ получила от г. Горжковского важные извлечения из Ватиканского архива, относящиеся к истории Украины, особенно же к личности Богдана Хмельницкого,— личности, из которой писатели малороссийские сделали народного героя, между тем как это был лишь предводитель разбойничьей сволочи,— человек без всякой мысли и веры, бандит, который, для достижения своих целей, готов был принять любое вероисповедание, даже магометанизм. По причинам, независящим от редакции, мы не могли напечатать этих важных документов, но тем не менее они проливают яркий свет на отношения Украины к Польше. Современем истина откроется, и тогда писатели малороссийские перестанут извращать историческую истину и фанатизм их погаснет. Тогда Богдан Хмельницкий — этот мнимый герой, этот ратник веры и свободы, которому они готовы воздвигать памятники, предстанет в действительной своей роли атамана украинских разбойников.— Современем только, повторяем, выяснятся обстоятельства, омраченные тепер недобросовестностью и страстями“.

Оставив в стороне площадной тон и ругательства этой статейки, вовсе несвойственные историческому беспристрастному взгляду и серьезной критике, постараемся (хоть это впрочем не трудно) объяснить цель, с которою все подобные выходки появляются в некоторых польских журналах.

Если бы пишущими руководило желание раскрыть научную истину, то, разумеется, они бы принялись за дело похладнокровнее, стали бы разрабатывать источники и представили бы для науки неопровержимые данные своих исследований, и уже потом выводили бы из них суждения об общем характере исторической деятельности в ту или другую эпоху, об общем значении той или другой исторической личности. Между тем, довольно взглянуть хоть на вышеприведенный отрывок, чтоб убедиться, что тут дело вовсе не в историческом исследовании: — автор, вместо

представления источников, хвалится только, что они у него есть в руках, требуя в этом отношении безусловного к себе доверия и, вместо оценки этих источников, сообщает только то, что они присланы г. Горжковским и что выписаны из Ватиканского архива; зато, по великодушию своему, не скрывает результатов, добытых им самим, в тиши кабинета, из этих неподдельных источников — результаты же являются в виде пасквильной брани на мертвых и живых!

Причина, вызвавшая такую странную методу исторического исследования, проста: — этим публицистам хочется доказать невозможное, а именно, что край, лежащий между Карпатами и рр. Вепржем, Припятью и Днепром, и теперь и искони был край польский; но известно, что простым, научным путем не докажешь невозможного, ни очевидно-ложного положения,—поэтому необходимо прибегнуть к суждениям a priori, да к брани, вместо доказательств. Попробуйте начать с ними полемику, у них никогда не окажется недостатка в такого рода доказательствах; так, если вы укажете в прошедшем факт борьбы всего народонаселения южно-русского с польскою шляхтою, то вам скажут, что все это народонаселение было не что иное, как сволочь, бродяги, разбойники, бандиты,—что людьми на Украине в то время должно считать только шляхтичей, гнавших на панщину да сажавших на кол всю эту сволочь,—насиловавших жен и дочерей этих бандитов, — глумившихся над верою и обычаями этих разбойников. Если кто-нибудь осмелится взглянуть на прошедшее с иной точки зрения, представить статистику края или издать акты, несовпадающие с целью и взглядом этих господ, тот, разумеется, в их глазах — мечтатель, фанатик самый бессовестный, человек подкупной, издающий фальшивые акты и т. п. Так недавно несколько польских журналов обвинили в подлоге всю Киевскую коммисию для разбора древних актов, единственно за то, что коммисия обнародовала акты, доказавшие отдачу церквей в аренду евреям, вместе с правом смертной казни над крестьянами. Напрасно Коммисия, указывая подлинники, объявила, что она открывает к ним каждому свободный доступ: она считается тем виновнее, потому, что акты, не нравящиеся польским

публицистам-фанатикам, не должны были и существовать, в архиве, если же они существуют, так разве издание их не доказывает, что коммисия руководствуется самым недобросовестным фанатизмом?! — Отчего бы членам коммисии не обратиться лучше за актами в Ватиканский архив, или, по крайней мере, в редакцию „Библиотеки Варшавской“. Там бы они нашли настоящие акты, там бы им объяснили, что все, что ни существовало на Руси, существовало или в католическо-шляхетских формах, или же было разбоем, беззаконием, историческою аномалиею, подлогом, чем-то незаслуживающим ни малейшего внимания, а в доказательство, к вящему убеждению, г. Горжковский приведет цитаты на всех древних языках, как знакомых, так и не знакомых ему самому!

Да, г. Горжковский лицо давно известное своею добросовестностию, в подтверждение чего мы можем сообщить многознаменательные факты из его биографии. — Несколько лет назад, г. Горжковский был учителем [1]) в черниговской гимназии. Заявив о желании своем научно разработать историю Малороссии, он успел выхлопотать право заниматься во всех монастырских библиотеках киевской митрополии и пересматривать все находящиеся в ее пределах церковные архивы. — Из собственных слов г. Горжковского мы знаем, как он воспользовался этим позволением: то по доверию иноков, то под видом лица, будто бы присланного митрополитом Филаретом, частным образом, для проверки состояния монастырей, он присваивал себе все, что относилось к истории края и к его сношениям с Польшею. Мы видели у него огромное собрание древних актов, изданий Киевской академии, церковных книг и т. п. – Спрашивается, с какою целью была сделана вся эта коллекция? — г. Горжковский не издал из нее никаких извлечений, не сделал ее доступною публике и даже частным знакомым не позволял заняться собранными им материалами, — он ее упрятал так, что и след простыл... а вероятно были в ней

[1]) За відомостями Андріяшева Горжковський був тільки надзиратель (доглядач за учнями) в пансіоні при чернігівській гімназії.— А. Андріяшевъ, Нѣсколько словъ о Марьянѣ Горжковскомъ. Кіевлянинъ, 1860, стр. 463, № 113. *Ред.*

вещи не ватиканского свойства... Такого добросовестного действия, ведь, не постыдился бы любой фанариот, бесчинствующий в Булгарии, с целью уничтожить все древние памятники истории и литературы края. В заключение, г. Горжковский уехал за границу, и в Риме, в прошлом году, поступил в иезуитский монастырь; тогда движимый, должно быть, угрызением совести, он решился возместить утащенные им памятники из наших церквей и монастырей, другими, вероятно — более подлинными и достоверными, которые он отыскал, или, может быть, и предугадал в Ватиканском архиве. (Ведь благочестивые отцы Societatis Jesu — мастера предугадывать даже небывалое, если только это им выгодно). После всего сказанного, можно ли сомневаться в добросовестности трудов г. Горжковского и беспристрастии „Библиотеки Варшавской“?

А вот другой факт, не менее ясно доказывающий ту умеренность, то стремление к безусловной истине, в недостатке которого польские журналисты упрекают южно-русских историков и, вообще, авторов всех не нравящихся им сочинений. В Польской Газете (Gazeta Polska), в конце мая или начале июня настоящего года, киевский корреспондент этой газеты, сообщая о провожании через Киев тела Тараса Шевченка, передал совершенно ложно все подробности этого грустного обряда. Мы готовы были его ошибки, довольно впрочем непростительные местному корреспонденту, приписать незнанию, но одна остановила наше внимание, — она гласила, что панихида над нашим народным поэтом была отпета в Киеве в униатской церкви; вслед за тем, в одном из последовавших номеров, каневский корреспондент той же газеты извещал о погребении тела его в Каневе, и опять является известие, что панихида была отпета в каневской униатской церкви; наконец, в последних числах киевский корреспондент опять сообщает о похоронах в Киеве, в униатской же церкви, г. Похилевича, и т. д. — Так как нам, жителям южно-русского края, очень хорошо известно, что у нас вовсе нет униатских церквей; так как, с другой стороны, невозможно допустить, чтобы местные корреспонденты ошибались в этом отношении, то в настойчивых намеках на

мнимые униатские церкви, нельзя было не видеть преднамеренной неправды, порожденной скрытою мыслью католического прозелитизма. Полагая однако, что вымысел этот есть достояние киевских корреспондентов, мы обратились в редакцию Польской Газеты,— и указав на ошибки менее значительные в статье о похоронах Шевченка, мы потребовали гласной поправки насчет униатских церквей... И вот что нам отвечала редакция в 152-м номере Польской Газеты:

„Мы благодарны вам за вашу поправку насчет погребения Тараса Шевченка. Относительно названия церкви, в которую было принесено тело покойника, мы не считаем для него обидным, если бы даже было так, как сообщил наш корреспондент: это не только не бросает никакой тени на покойника, а напротив (i owszem)... В нашем издании, вы найдете намеки, доказывающие, что мы сознаем артистическое и политическое значение Шевченка; странно, как в них можно было усмотреть повод к отзыву, придающему такое значение совершенно невинной и дружелюбной корреспонденции.— Впрочем, не все мы настолько озабочены покойником, чтобы заниматься такими подробностями“.

Можем, с нашей стороны, уверить достойную редакцию, что мы вовсе не желали расположить ее в пользу покойного нашего Кобзаря, и если бы она совсем умолчала его имя, мы бы от этого ничуть не пришли в отчаяние. Но так как ей угодно было великодушно обратить внимание на его артистическое значение, то ей следовало или совершенно удержаться от дальнейших подробностей, или передать их верно, но уж никак не представлять ложных фактов, под тем предлогом, что предмет, о котором она извещает, мало ее занимает. Наконец, мы просили бы редакцию объяснить сказанное ею „i owszem“... Неужели она думает, что сделала честь покойному поэту, пожаловав его за артистическое дарование в униаты?!.. Если так, то она непростительно-грубо заблуждается: принятие унии, в сознании украинского народа, происходило или вследствие католического насилия, или служило признаком отступничества от всего того, что считалось нравственным достоянием народа. Тарас Григорьевич не был жертвою первого, а второго и враги

не осмелятся приписать ему. Кого же хотела обмануть редакция, упорно настаивая на том, что церкви в нашем крае не православные, а униатские, между тем как несомненно ей самой известно, что, за исключением Галиции и Русинской части Люблинской губернии, униатских церквей и униатов на Руси нет нигде, и, следовательно, им неоткуда взяться ни в Киеве ни в Каневе. Если эти намеки об унии относятся к нам,— они напрасны: ни к унии, ни к падающему, по нравственному бессилию (несмотря на все иезуитские усилия) папизму, мы не имеем, да и никогда не имели, влечения; напротив, мы хорошо помним, сколько крови пролил наш народ и сколько обид он претерпел, отбиваясь от унии в течение двух столетий! Если же эти намеки написаны для удовольствия некоей публики, с целью убедить ее в том, что мы или униаты de facto, или стремимся к унии, или по крайней мере стремились к ней в лице нашего вдохновенного поэта, то это труд еще более напрасный. К чему н а п у с к а т и м а н у? ведь же придется когда нибудь разубедиться, и от временного обольщения навряд ли будет нравственный или вещественный выигрыш...

Взамен за учтивости почтенной редакции, мы можем отплатить ей одним советом, а именно: просим ее хорошенько подумать над глубокой правдой одной из наших народных пословиц: „Б р е х н е ю с в і т п е р е й д е ш, т а н а з а д н е в е р н е с с я“. Нам кажется, что вельможная шляхта совершила уже один — помянутый пословицею — путь под предводительством иезуитов. Неужели она захочет возвращаться по той же дороге? Если так, то нам остается еще раз предостеречь ее словами той же пословицы: „Н а з а д н е в е р н е с с я!..“

Надруковано в „Основі“ 1861 липень, ст. 7—13.

МОЯ ИСПОВЕДЬ.

ОТВЕТ ПАНУ ПАДАЛИЦЕ[1])

по поводу статьи в VII книжке „Основы“: „Что об этом думать?“
и письма г. Падалицы в X книжке.

Есть же люди, которые притворяются непонимающими, когда это им нужно. Это единственная мысль, посетившая мою голову после прочтения письма г. Падалицы, в октябрьской книжке „Основы“. Прием этот вовсе не нов и, сколько нам известно, очень в ходу у иезуитов всех времен и наций, равно как и притворное добродушие, которым г. Падалица старается подсластить свою взволнованную желчь. Отвечать г. Падалице очень трудно, потому что он, посредством вышеупомянутого приема, всегда найдет средство понять не то, что написано, а то, что ему нужно; — но так как ответ мой может послужить для гласного уяснения кой-каких оспариваемых им фактов и тем, хоть в некоторой степени, способствовать уяснению настоящего состояния Южно-русского края, то я решаюсь отвечать, хотя и убежден, что

[1]) Тадеуш Падалиця (Зенон Фіш. 1820—1870), походив з Могилівщини. Відомий як літератор та як публіцист. Працював у різних тогочасних виданнях (Tygodnik, Ateneum, Dziennik Warszawski, Gazeta Warszawska, Kuryer Wileński та інші). Видав томики своїх оповідань окремо. У польській літературі визнають, що він мав самостійний, простий „talent“. Походження його псевдоніма „Падалиця“ зв'язано з висловом, що на Україні визначав хліб, що поріс з зерен, які попадали з колоса та які не підлягали вже жадній обробці (Rys dziejów literatury polskiej podług notat Al. Zdanowicza oraz innych źródeł opracował i do ostatnich czasów doprowadził Leonard Sowiński, t. IV, Wilno 1877, s. 329—330. Як полеміст, Т. Падалиця спиняється в своїх „rozprawach“ на відносинах Польщі (шляхетської) до України. Його ці твори прибільшено називають „надзвичайної вартости“, правда так називають його однодумці. Тимчасом

голос мой для г. Падалицы будет голосом в пустыне. Отвечаю на языке, который я успел изучить лучше нежели украинский.

Я упрекал Варшавскую Библиотеку (Biblioteka Warszawska),—как утверждает г. Падалица,—не в том, что она не издала документов, доставленных ей г. Горжковским из Ватиканского архива, а в том, что она поместила самовольные выводы, сделанные из актов, еще не изданных и не проверенных критикою и в том, что эти голословные выводы имели характер площадной брани, направленной против Южно-русской истории и историков, что эта брань была именно ловлею рыбы перед неводом. Имела ли Варшавская Библиотека возможность издать свои акты, или нет,—я ровно ничего об этом не знаю, но, пересматривая вышедшие и повседневно выходящие акты, издаваемые в разных местах России, — я, действительно, сильно подозреваю Варшавскую Библиотеку в том, что она, не желая их подвергнуть критике, нашла для себя более выгодною роль угнетенной невинности. И в самом деле, смешны, ведь, становятся эти намеки на будто бы существующие преграды, когда дело идет об истории XVII столетия; ведь не все сознают тождественность свою с отдаленными предками, и не все чувствуют себя лично оскорбленными при открытии истины, касающейся давно минувшей старины. Серьезно ли г. Падалица думает, что Варшавская Библиотека встретила неопреодолимые препятствия со стороны лиц, во что бы то ни стало желавших отстоять честь

це є лиш вияв думок шляхетської кляси, що пізніше не раз повторювали інші, що мовляв „простий“ народ за поляків-панів „благоденствовал“. Інші погляди в цій справі М. Костомарова викликали полеміку в 60 р. XIX ст. Падалиці з Костомаровим щодо історії козаччини та відносин її до Польщі, тут, між іншим, Падалиця закидав був М. Костомарову в тому числі і погляд, що, мовляв, Костомаров радить полякам „отступничество“ від їх національности. В полемічних статтях М. Костомарова підкреслено клясовий шляхетський напрям думок Падалиці, фактична неправильність гадок тощо. (Ці полемічні статті передруковані в „Науково-публіцистичних і полемічних писаннях Костомарова“ К. 1928, ст. 57—75). Цей тон оборони історичних клясових шляхетських інтересів є в тій полемічній статті Т. Падалиці (Kurjer Warszawski), на яку дав В. Антонович відповідь у „Моей исповеди“. *Ред.*

Хмельницкого? Подумайте г. Падалица — и вы наверное улыбнетесь, хоть про себя; — знаю, что публично вы не решитесь искренно в этом сознаться: это было бы несвоевременно (nie na dobie).

О содержании и достоинстве повестей г. Горжковского я ровно ничего не говорил; вы можете найти в статье, подавшей повод к вашему возражению, ясно высказанную мысль, что повести г. Горжковского до нас еще не дошли, следовательно мы об них ничего сказать не можем; — откуда же вам пришло в голову, что я занимаюсь ловлею рыбы перед неводом, и сужу о повестях, которых не читал? — стыдно читать одно, а утверждать, будто читали совершенно противное. Недоумеваешь, как вас понимать: прикидываетесь ли вы непонимающим, — или вы просто неграмотны, или, по крайней мере, не крепки в грамоте. Ведь заметка, сделанная Варшавской Библиотекой (sic *Ред.*), будто древнеклассической литературой нельзя доказать тождества шляхты польской с народом украинским, и недоверчивость к сочинениям, писанным иезуитами и издаваемым в типографии propagandae fidei — это не оценка повестей г. Горжковского; — вам стыдно, г. Падалица, притворяться умышленно жертвою такого qui pro quo.

Сочинения Лелевеля, Морачевского, Мацеёвского — мне известны; я всегда их уважал и теперь уважаю, как заслуженных тружеников науки, добросовестных ученых; но они, ведь, на Украину высказали взгляд совершенно противуположный Библиотеке Варшавской, пану Горжковскому, вам, г. Падалица, и вообще всем ejusdem generis, теперешним публицистам и журналистам польским. Неужели эти ученые только и трудились в польской литературе для того, чтобы под их, заслуженную трудом, дарованием и добросовестностью, известность прятались всякие шляхетские публицисты, с которыми они не имели да и не имеют ничего общего в своих убеждениях, — чтобы потом, под покровом всеобще принятого авторитета, шляхетские публицисты бросали грязью во все то, что не пляшет по их дудке? Развивайте, господа, мысли высказанные Лелевелем, Морачевским и Мацеёвским; согласно с их добросовестными выводами поступайте в науке и в жизни,

и тогда только ссылайтесь на их авторитет; но пока этого вы не сделали, — зачем вам надевать напрасно львиную шкуру? — не мудрено же узнать, кто под нею кроется. Другое дело — ссылаться на Короновича; — его Слово польской истории (Słowo dziejów Polskich) — красноречивый панегирик шляхетству, полнейший свод всех иезуитских силлогизмов, которые так упорно, так долго и с таким полным успехом смиренные отцы проводили, да и теперь еще проводят в шляхетском обществе; на Короновича вы можете не стесняясь ссылаться: similis simili gaudet; но не стращайте нас этим авторитетом: мы имеем основание не верить, что шляхетский порядок был идеалом гражданского и политического устройства, — что украинский народ был — вследствие закона природы — сбродом разбойников, чернью, достойной кола и розог; — будьте уверены, что Коронович не убедит нас своими рассуждениями и софизмами; нас бы убедили (если бы можно было допустить возможность их существования) только доказательства положительные, фактические, представленные людьми вполне сознающими в себе и других нравственное человеческое достоинство. Прошло невозвратно золотое время, когда диалектически хитро-сплетенные софизмы принимались за научные доказательства ad majorem Dei gloriam.

Сочинения Грондзкого, Рудавского, Твардовского и других историков и публицистов XVII века мне тоже известны; но я не знаю — к чему вы на них ссылаетесь; что они по большей части говорили правду — это так; но именно эта, ими высказанная, правда и доказывает всю несостоятельность, всю неправду шляхетского порядка вещей; каждый из них скажет вам с чувством горького упрека, что шляхтичи безжалостно гнетут народ, что они притесняют козаков, что фанатически преследуют греко-восточную церковь, — что в пользу шляхетских сословных интересов они жертвуют благом всей республики, и т. п. Если ссылкою на них вы хотите доказать, что среди польского народа были люди, понимающие зло современного им общества и протестовавшие против него, — то я с этим вполне согласен, — но только прибавлю, что вы ошибаетесь, считая их представителями тогдашнего польского общества, ибо протест

их оказался бессильным, был отвергнут шляхтою, остался гласом вопиющего в пустыне. Если бы их голос снискал какое-нибудь к себе уважение, то, конечно, последовали бы реформы в быту Польской республики, согласные с требованиями, — между тем как с начала XVII по конец XVIII века, — мы видим — общественное состояние идет все к худшему: фанатизм религиозный, сословный эгоизм, неуважение прав личности, порабощение крестьян, самоуправство во всех отраслях общественной жизни, развиваются все более и более... И после этого вы требуете, чтобы мы питали уважение к шляхетской старине, причинившей столько вреда нашему народу из-за нескольких — правда честных, но фактически бессильных — личностей. На этот счет мы заметим г. Падалице et C°, что в прошедшем, как и в настоящем, ни под каким видом, ни в силу какой бы то ни было теории, честное, но бессильное слово немногих, не в состоянии вознаградить нечестных, но зато фактических неправд всех; что голодным и оскорбленным на деле никто не в состоянии втолковать, что оскорблявшие их нравственно и отнимавшие у них материальные средства к жизни поступали честно, потому что был только сотый человек, не разделявший такого образа мыслей. Вы желаете, г. Падалица, чтобы грустное прошедшее послужило уроком в настоящем — превосходное желание! — От вас же и зависит его исполнить: если вы убедились из прошедшего, что католически-шляхетская пропаганда на Руси повела к самой грустной развязке, то откажитесь от этой пропаганды; если вы увидели, что личное и поземельное положение крестьян вызывало постоянное с их стороны противодействие, то обращайтесь с ними погуманнее да наделите их землею; если для вас ясно стало, что полонизация верхних слоев Руси разорвала ее народное единство, но тем не менее не пошла в прок полякам, так уговорите шляхту, живущую на Руси: пусть она старается искренно сделаться снова русскою. Да г. Падалица! пользуйтесь уроками прошедшего:—мы наверно от этого не будем в проигрыше. С своей стороны, мы также не упустим ими воспользоваться: история учит нас, что шляхетский порядок и иезуитизм противны духу нашего народа и вредны для его жизни, что

нужно беспрестанно противодействовать им и охранять от них народ всевозможными средствами: мы это сознаем — и позаботимся, чтобы эта наука не была для нас бесполезною. Вы, г. Падалица, утверждаете, что историю повернуть нельзя, и что в настоящем следует принять иной масштаб при размежевке народностей: — это так, и поэтому то, что может быть объясняемо в прошедшем духом времени, невежеством и т. п., непростительно в настоящее время. А в настоящее-то время, польская публицистика, на основании не имеющих практического значения исторических данных, решается утверждать, будто на правом берегу Днепра нет Руси, а только сущая Польша. В доказательство того, что это направление — не моя выдумка, могу вам указать целый ряд журнальных статеек и брошюр польских, вышедших в последнем полугодии, доказывающих, что русской народности нет, что язык русинский есть провинциализм польского, едва от него отличающийся местным выговором и т. п. Полюбопытствуйте, например, заглянуть в любую галицко-польскую газету (Czas, Przegląd, Głos) или прочтите в декабрьской книжке 1861 г. Библиотеки Варшавской статью г. Феликса Жоховского о русинском языке или статью о свято-юрцах, или потрудитесь пересмотреть №№ 304—310-ый Варшавской Газеты (Gazeta Warszawska), статью Korrespondencja ze Lwowa, или прочтите вышедшую во Львове брошюру г. Генриха Шмидта под заглавием: несколько беспристрастных слов о Руси (Kilka słów bezstronnych o kwestji Rusińskiej) или брошюру, вышедшую в Париже под заглавием: Семейный Совет (Rada Familijna) и т. д., и тогда скажите по совести — кажется ли это только мне, или в самом деле польские публицисты хотят доказать, что край между Карпатами и Днепром — есть край польский?

Вы сомневаетесь, захочет ли наш народ муштроваться по моей команде: — да кто же вам сказал, что я мечтаю об этом? — желание заставлять другого плясать по своей дудке — это давняя привычка польской шляхты. Я могу стараться изучать и заявлять, по мере понимания, нужды народа, степень его развития, его потребности; могу способствовать его образованию, — но навязывать ему что-нибудь

задуманное мною a priori я никогда бы не решился! это манера, которой, еще раз повторю Вам, г. Падалица, до сих пор держались одни шляхтичи. Только у них одних наперед придуман один и единственный — по их мнению — спасительный путь для народа, по которому они, по воле или по неволе, желали бы потащить его; но в том-то и дело, что истинные друзья народа не так должны с ним поступать: они должны сознать все его громадное величие,— должны сознать, что вести — куда бы то ни было — народ не в их праве и не в их силе; что их задача — только помочь народу в образовании, в достижении самосознания, а там он сам себе придумает цели — вероятно несравненно высшие и разумнейшие, чем бы предложили ему хоть бы мы с вами, г. Падалица. Истинные друзья народа не ломают себе голову над далеким будущим, но если они люди дела и если имеют средства, то стараются о народном просвещении, об улучшении материального быта крестьян, об отыскании лучших средств для достижения той или другой цели; они готовы скорее 100 раз сознаться публично, что ошиблись в своих заключениях о той или другой народной потребности, чем навязывать народу то, в чем он не нуждается, или то, чего он не хочет.

Далее Г. Падалица приводит в пользу польского правительства то, что оно не стесняло слова и два раза приглашало Русь к политической унии без всякого насилия. Это справедливо. Я никогда и не думал утверждать, чтобы польская старина не имела светлых сторон; я уверен в том, что действительно в Польше была золотая законная свобода — но только для шляхтичей; действительно, речь и голос шляхтича польського ли, русского или литовского, никогда не был стеснен. Действительно, шляхту южнорусскую и литовскую, не только польская шляхта пригласила к союзу, но и поделилась с нею своими правами: — но какая же польза от этого народу, который голоса не имел не только в управлении государственном, не только в сейме, но и в суде, в который его не пускали ни в роли истца, ни в роли ответчика — защищать свои личные права? Что за польза народу от того, что кто-то куртуазно обращался с его шляхтою, когда именно эта куртуазия и убила

его собственную жизнь? Шляхетство, ведь, было формою, выработанною польскою общественною жизнью; общественное самоуправление, — это постоянная цель, к которой стремился украинский народ. Конечно, для южно-русских бояр выгоднее было принять польский порядок вещей — и они его приняли — но вместе с тем изменили и своей народности; опершись на чужой принцип, они почувствовали, что разошлись с жизнью своего народа и — ополячились: эта тождественность поляка и шляхтича, русина и народного человека и поныне у нас продолжается. Больно, право, смотреть на тщетные усилия нескольких отдельных лиц, которые хотят примирить народные интересы с польскими понятиями: они не находят нигде точки опоры и раньше или позже должны будут отречься от того или другого. Народ, ведь, всегда оставался верен своей народности, или, правильнее, самому себе; он, оставленный боярами, шаг за шагом отстаивал свое — и козацкими войнами и купными судами и гайдамацкими загонами, и когда наконец — сбитый с ног, окровавленный, он был запряжен в шляхетский плуг, и тогда его не оставила его вечная думка — вечное желание реакции против шляхетского принципа, который, в его глазах, является наглою несправедливостью. Вслушайтесь, г. Падалица, в народную речь, в народную песню, пословицу,—вникните в живую, оригинальную логику любого из бывших ваших крепостных, и вы увидите, на сколько верно мнение, выраженное лучшим знатоком украинского народа:

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється —
Поти серце українське
З панським не зживеться.

И потому г. Падалица, не маните нас шляхетскими вольностями; мы вам скажем, „кожух може й теплий, та не на нас шитий“ и притом, по духу нашего народа, вполне нам противный. После этого трудно не засмеяться, г. Падалица, над наивностью ваших вопросов: „чем мы теперь вас обижаем, что мы делаем или думаем недоброго для вас“... А вот что, г. Падалица: вы желаете увековечить в Южной Руси шляхетство; вы желаете задавить южно-русскую на-

родность — и для этого не пренебрегаете никакими средствами; народ хочет поземельной собственности, и по милости вашей не может ее приобресть: вы не могли отказать ему в наделе, но не забыли позаботиться о баснословно-высоких ценах выкупа; вы не только сами не способствуете просвещению народа, — но стараетесь завалить дорогу желающим того — сплетнями, баснями, ложными доносами. Вы рачительно заботитесь о подавлении всего того, что сколько-нибудь проявляет местную народность: вспомните г. Падалица, все последствия похорон Шевченка в Каневе — вспомните историю букварей; вспомните все то, чего я, в настоящее время, не могу гласно и подробно высказать, но об чем вы, вероятно, лучше меня знаете — и тогда повторите свои наивные вопросы, если хватит у вас... смелости.

К какому это народному говору между Вислою и Днепром советуете вы мне прислушиваться? Я его слышу давным-давно и могу вас уверить, г. Падалица, что если в западной части означенной вами территории, он может быть и народный (положительно не смею утверждать), то над Днепром он — чисто шляхетский. В свою очередь советую вам, г. Падалица, вслушайтесь в гомон хоть бы собственного села, и рассудите добросовестно (хотя бы только про себя), что тут общего с Вислою, и с нашею шляхтою, с здешним шляхетским гомоном? — „Дуріть себе, та не дуріть світу“, да и собственное ваше самообольщение, не знаю, будет ли продолжительно и последует ли за ним приятная для вас развязка? По моему, вы потратите и силы, и средства, и время на то, чтобы самим себе напевать колыбельную песню, а потом вам самим будет стыдно, когда останетесь позади жизни народа, недавно еще вышедшего из-под вашей опеки...

Верный шляхетской тактике, вы, в своем письме, выдвигаете намек о Колиивщине. Но вы сами, г. Падалица, знаете, что это ложь: сколько же раз изустно и письменно сказано, и на деле доказано вам было, что единственное оружие, которое мы желаем доставить нашему народу, это не нож, не коса — а совесть и наука. Стыдно же вам притворяться неслышащим и непонимающим; еще стыднее поль-

зоваться таким оружием, как панический страх ваших собратий, да официальные его последствия. Что касается исторического значения Гонты и譯Зализняка,—правда, мы гордимся ими, как народными представителями своего времени, потому что они такими были действительно; не мы же виноваты в том, что шляхта держала народ в невежестве, оскорбляла и обижала его повседневно в нравственном и материальном отношениях и потом дорого за это поплатилась; в вашей власти отстранить причины, пережившие, к несчастию, реакцию, а мы именно потому, что не желали бы никогда ее повторения, и хотим позаботиться о распространении просвещения в народе. Мы уверены, что в таком случае выйдет реакция иного рода, что спор решится совестью и наукою, и Гонта нашего времени будет вооружен уже пером или красноречием. —Вы же, притворяясь, что этого поворота не понимаете, все-таки хватаетесь перед публикою за горло — оставьте эту гнусную комедию.

Вы утверждаете, что я ломаю стулья из-за мнения о Богдане Хмельницком, не согласного с моим мнением:—опять притворство, опять умышленное непонимание! — Да имейте вы себе какое вам угодно мнение о Хмельницком, или о какой угодно другой исторической личности,— только доказывайте свое мнение научно, добросовестно, а не голословно, ругней, потому что всегда найдете людей, которые будут вас упрекать в этом, не ломая стульев, по вашему сравнению, а высказывая лиш простую истину: что бездоказательная брань порочит только ее автора и выказывает его нравственную несостоятельность.

Насчет актов Киевской Комиссии мне нечего вам сказать, после ее собственного ответа, помещенного в октябрьской книжке Основы. — Вы утверждаете, что Комиссия выбирает умышленно только те акты, которые не подходят под идеал, созданный вами о прошедшем Польской республики; — да откуда же вы знаете, что в книгах Главного Архива есть другие акты? Хотя я недавно занимаюсь в Архиве, но могу вас уверить, что вы ошибаетесь. Конечно, польская шляхта имела свои светлые стороны, но эти стороны она успела проявить только в своей публичной,

политической деятельности, — во внутренней же жизни она высокой нравственности не предъявляла: — она постоянно притесняла крестьян, гнала козаков, преследовала грековосточное вероисповедание, самоуправничала по отношению друг к другу, а тем более по отношению к людям простого звания и т. д. Жалобы, иски, следствия, протесты и т. д. по поводу этих проявлений вносились в гродские и земские книги; — каким же образом вы требуете от Комиссии, издающей следы всех этих дел, чтобы она вам доставила материалы для апотеозы шляхты, да еще по вашему, à priori поставленному идеалу? — Но вы все-таки не верите, вы все-таки подозреваете, что от вас Комиссия прячет какие-то шляхетские клейноды? — Так зачем же кто нибудь из польских писателей — хотя бы г. Падалица, вместо того, чтобы писать притчи о кислицах, не возьметесь отыскивать да издавать этих клейнодов? Ведь Коммиссия открывает всякому свободный доступ в Архив; мало того, она два года назад приглашала, во время выборов, дворянство Киевской губернии составить из среды себя другую коммиссию, которая бы параллельно с нею вела свои труды. Г. Иванишев составил было даже проект этой коммиссии, который и предложил дворянству — но что же? заняться дельным научным трудом не хочется? или может быть страшно убедиться на деле, в несостоятельности собственных упреков? Конечно, легче поднимать в журналах ложные обвинения, голословные клеветы, легче писать остроумные притчи о садовниках да заподозревать чужой долговременный и добросовестный труд, особенно перед малосведущею и легковерною публикою. Но будьте уверены, г. Падалица, что из людей, сколько-нибудь понимающих дело, никто вам не поверит до тех пор, пока вы, или кто-нибудь из ваших сотрудников, не укажет, какие именно акты Коммиссия умышленно перед вами скрывает. Потрудитесь, г. Падалица, представить хотя бы несколько ссылок: все же возражения ваши будут тогда серьезнее; даже в таком случае, когда ваши ссылки окажутся ложными, подобно тем, которые вы представили в полемике с г. Костомаровым, где вы ссылались на небывалые статьи Статута Литовского и Volumina Legum; а то голословные притчи ровно ничего не

доказывают: „Воду вари, вода й буде“, говорит пословица.

Не знаю, к какому десятку людей угодно вам было причислить меня при этом случае, но смею вас уверить, что я не принадлежу ни к тому, который потворствует клевете, потому только, что она высказана самонадеянно и бесстыдно, ни к тому, который боится вступиться за истину, угождая мнению окружающих его людей. После сказанного, г. Падалица, предоставлю вам искать себе судей, хоть бы они были, по вашему желанию, и из цыган.

Вы вступаетесь за г. Горжковского — превосходно. Но что мне за дело до того, был ли он с вами дружен, или нет? ходил ли он пешком или ездил верхом? покупал ли он бумаги на торжках, или отыскивал их на чердаках — я ему всего этого не ставлю в вину. А вы в моем обвинении г. Горжковского слона-то и не приметили — я ведь предал гласности следующие факты: 1) что г. Горжковский похищал книги и рукописи в библиотеках и архивах, в которых ему позволяли заниматься. Вот, например, расспросили бы вы, почему никого из посторонних лиц не пускают в черниговскую семинарскую библиотеку, с того времени, как в ней побывал г. Горжковский? Да впрочем, если вы с ним жили дружно, так он вам вероятно рассказывал свои подвиги, потому что он ими имел обыкновение хвалиться, как делом высоко-патриотическим. 2) Я обвинял г. Горжковскаго в том, что он не издал сам ничего из собранных им материалов и что упрятал их неизвестно куда, не дозволяя таким образом другим их разрабатывать. И потому вам, г. Падалица, если вы хотите отстоять добросовестность г. Горжковского, следует: 1) доказать, что он чужих книг не похищал, 2) указать на изданные г. Горжковским материалы, 3) объяснить, где находится его собрание и насколько оно доступно публике. Пока вы этих условий не выполните — клянитесь сколько вам угодно в пользу его честности, умиляйтесь самым аркадским образом над его частными добродетелями и т. п. — все таки мои обличения останутся в полной силе и вы их не опровергнете.

Вы возражаете далее, что если г. Горжковский поступил в духовное звание, так в том греха нет; — но я ведь

упрекал его не духовным званием, а в том, что он поступил в **иезуиты**. Неужели, для вас г. Падалица, слово иезуит требует комментариев? Разве вы не знаете, какие плоды принесла их деятельность всей Европе? разве вы считаете ее благотворною для Польши? разве думаете, что мы не знаем, сколько зла этот орден принес нашей родине? Или может быть вы полагаете, что иезуиты в настоящее время сделались из волков овцами? Стыдно вам притворяться, г. Падалица, и доходить до такого юродства, будто бы вы в самом деле и не слыхали ничего об ордене Лойолы и думаете, что иезуит и всякий другой священник — это все равно? или может быть вы, по следам **Польской Газеты** (Gazeta Polska), захотите доказывать, что иезуитов в настоящее время нет, что это миф, темное предание глубокой старины, название направления, а не известной корпорации и т. п. Но предупреждаю вас — это путь скользкий; ведь вы должно быть знаете или догадываетесь, что я в состоянии рассказать вам кой-какие происки и анекдоты, от которых, если и удерживаюсь в настоящее время, так делаю это наверно не из уважения к смиренным отцам, а только потому, что слишком дорожу собственным человеческим достоинством и желаю избегнуть вмешательства лишнего судии в нашу полемику.

Вы утверждаете, что **Польская Газета** по ошибке настойчиво повторяла свои намеки на Унию; я сначала тоже сам думал; но объясните, как это так случилось, что она не захотела поправить своей ошибки, когда ее об этом просили, а напротив того, отвечала более чем двусмысленно?

В заключение вашей статьи, г. Падалица, вам угодно было обратиться к моей личности с эпитетом „перевертень“. — Я вам за это искренно благодарен — не потому, чтобы я полагал, что моя личность особенно интересна для вас или для кого-нибудь из читающих, и не потому, чтобы я сам слишком о ней заботился, а потому, что разъяснение сказанного вами эпитета хоть сколько-нибудь поможет целой группе людей определить себе свое положение в Южно-Русском крае. Да, г. Падалица, вы правы! Я действительно „перевертень“, — но вы не взяли во внимание

одного обстоятельства, именно того, что слово „отступник“ не имеет само по себе смысла; что для составления себе понятия о лице, к которому приложен этот эпитет, нужно знать, от какого именно дела человек отступился и к какому именно пристал; иначе слово это лишено смысла — это пустой звук. Действительно, вы правы. По воле судьбы, я родился на Украине шляхтичем; в детстве имел все привычки паничей, и долго разделял все сословные и национальные предубеждения людей, в кругу которых воспитывался; но когда пришло для меня время самосознания, я хладнокровно оценил свое положение в крае, я взвесил его недостатки, все стремления общества, среди которого судьба меня поставила, и увидел, что его положение нравственно безвыходно, если оно не откажется от своего исключительного взгляда, от своих заносчивых посягательств на край и его народность; я увидел, что поляки-шляхтичи, живущие в Южно-Русском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности когда-то покинутой их предками и неусыпным трудом и любовью, по мере сил вознаградить все зло, причиненное ими народу, вскормившему многие поколения вельможных колонистов, которому эти последние за пот и кровь платили презрением, ругательствами, неуважением его религии, обычаев, нравственности, личности, — или же, если для этого не хватит нравственной силы, переселиться в землю польскую, заселенную польским народом, для того чтобы не прибавлять собою еще одной тунеядной личности, для того чтобы наконец избавиться самому перед собою от грустного упрека в том, что и я тоже колонист, тоже плантатор, что и я посредственно или непосредственно (что впрочем все равно) питаюсь чужими трудами, заслоняю дорогу к развитию народа, в хату которого я залез непрошеный, с чуждыми ему стремлениями, что и я принадлежу к лагерю, стремящемуся подавить народное развитие туземцев и что невинно разделяю ответственность за их действия. Конечно, я решился на первое, потому что сколько ни был испорчен шляхетским воспитанием, привычками

и мечтами, мне легче было с ними расстаться, чем с народом, среди которого я вырос, который я знал, которого горестную судьбу я видел в каждом селе, где только владел им шляхтич,— из уст которого я слышал не одну печальную, раздирающую сердце песню, не одно честное дружеское слово (хоть я был и панич), не одну трагическую повесть о истлевшей в скорби и бесплодном труде жизни... который, словом, я полюбил больше своих шляхетских привычек и своих мечтаний. Вам хорошо известно, г. Падалица, и то, что прежде чем я решился расстаться с шляхтою и всем ее нравственным достоянием, я испробовал все пути примирения; вы знаете и то, как были с вашей стороны встречены все попытки уговорить вельможных к человечному обращению с крестьянами, к заботе о просвещении народа, основанном на его собственных национальных началах, к признанию южно-русским, а не польским того, что южно-русское, а не польское; вы были, ведь, свидетелем, как подобные мысли возбуждали, вначале, свист и смех, потом гнев и брань, и наконец ложные доносы и намеки о колиивщине. После этого, конечно, оставалось или отречься от своей совести, или оставить ваше общество:— я выбрал второе, и надеюсь, что трудом и любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я все готов разделить с ними. Надеюсь тоже, что, со временем, среди польского шляхетского общества, живущего на украине, поворот к народу и сознание необходимости трудиться на его пользу—раньше или позже станет нравственною потребностью не только отдельных лиц — как теперь, а вообще всех, кто в силах будет обсудить свое положение и свои обязанности, и не предпочтет мечты насущному, вызванному собственною совестью, делу. Итак, г. Падалица, вы правы! я перевертень, и я горжусь этим, так точно, как я гордился бы в Америке, если б стал аболиционистом из плантатора, или в Италии, если б, просветив свой образ мыслей, я из паписта сделался честным, трудолюбивым слугой общенародного дела.

Вот все, что я хотел вам сказать на ваш отзыв, г. Падалица; понимайте или не понимайте сказанное мною

притворяйтесь слепым или неразумеющим; это — как вам угодно. Позвольте только прибавить один благой для вас совет: помните, г. Падалица, что тот, кто, подобно вам, столько раз напоминает другим о истине и праве, должен сам строго им следовать; что человек, отстаивающий добросовестно какое бы то ни было убеждение, должен просто отвечать на возражения, без уверток, без пропусков, без юродства, потому что в противном случае, он постоянно будет набиваться на горькую, но верную пословицу: брехнею світ перейдеш, та назад не вернешся.

Надруковано в „Основі“ 1862,
№ 1 ст. 83 — 96.

ВІРШІ

1. Весняне сонце над степами.
2. З колишнього.
3. Де Сула свою темную воду.

I.

Весняне сонце над степами
Над Україною сія
І благодатними лучами
Святую землю пригріва
І золотить сади й левади,
Церкви, будинки і хати.
І веселить старих (й малих)
. . . .
В Трилісах у замку ударили в дзвони,
На царину суне юрбою народ,
З хрестом пан-отець наперед виступає,
Славетні міщани й хоробре козацтво,
Пан сотник, отаман, і війт городський.
Корогви святиї і з церкви ікону,
Від міста хліб-сіль на ралець вже несуть,
Бо славного гостя стрічатимуть нині.

Від гетьмана вранці гонець надоспів,
Що славний Богданко вже рушив в похід.
Він справив на Хвастів полки за полками,
А сам у Триліси бажа завітати —
Хвилину спочити та вістку подати.

На царині люди стрічають гетьмана.
Він скочив з коня і хреста цілував
І тричі обняв війта й отамана
Й товариша сотника тричі вітав
І чесній громаді до пояса тричі

Віддав він братерський та низький поклін.
(І сумно почав він недовгу промову)
Гей браття-громадо! ідем на суд божий
З ляхами — на бенкет кривавий!
Молітесь, щоб щастя нам бог дарував;
Щоб волю, родину поміг рятувати!
Та якби спіткала нас лиха година,
Не тратьте ви, браття, козачої вдачі.
За волю, за правду своєї землі
Завзято ставайте до краплі остатній
Бо дужий (ще) лях і багатий та сильний
Він довго ще буде в потузі стояти,
Та правда, помічниця вірна, за нами;
За нами предківське козаче завзяття. —
Помрем — не дамося, панове громадо!
Помрем — не дамося! Гукнула громада (гуде на
вигоні)
Помрем — не дамося! Луна відгукає
І з ратуші, з замку і з скельної кручі. —
Помрем — не дамося! вибивають дзвони
Помрем — не дамося! ніби шепчуть із тиха
Столітнії віти столітніх дубів.
Спасибі, громадо!
Не вмерла ще козацька мати!
Поволі йде гетьман по улиці міста,
Повагом за ним виступа старшина.
У хату тиху Скороденка
Пан сотник двері одчиняє
І славний гетьман із поклоном
В стару світлицю уступає.
За ним ідуть й орли козачі
Преславних битв богатирі
Юнаки, лицарі могучі
Полків народніх главарі —
Богун мистець і Морозенко,
Виговський в раді голова
Джеджалій, Глух, Золотаренко,
Демко, Бурлай і Кривонос,
Ганжа й завзятий Пушкаренко.

Ой у хаті Скороденка
Сем'я чималенька!
Стара мати усім править
Голубка сивенька.
Давно батько у поході
З Нечаєм гуляє
Штири сини у козацтві
Слави заробляє.
А невістки молодиці
Та дочки дівчата
І дітвора дрібненькая
Унуки хлоп'ята. —
Всі шанують поважають
Як святую долю
Старесеньку бабусеньку,
Чинять її волю.
Тихим словом та привітом
Все старенька дбає,
А під її добрим оком
Любов розквічає...

II.

З колишнього.

У синіх жупанах, у шапках високих
І силою й видом могуче,
На баских бахматах, спряжними рядами,
В одежі й збруї блискучій
Стає перед оком вельможне лицарство,
Стає — і все кіньми басує,
Побрякує в шаблі, покручує вуси,
Все з-висока — наче б гордує.
Широкую волю, блискучую славу
Вони колись добували;
За волю, за славу, за милу родину
Вони буйні голови клали;
І волю безбрежню, і славу без краю
Вони добули головами...
І марне пустили кривавий добуток —

Не хтіли ділиться з братами,
І згинула, щезла лицарська родина,
Пішла ворогам на поталу,
І горде лицарство своїми ж руками
Собі ж таки яму придбало.
І з гомоном ради й з піснею бенкета,
Ворожою кров'ю политі,
І в сварці з собою, і з брязкотом битви,
І димом гарматним обвиті —
Пішли у могилу, заснули навіки,
Все горді та пишні, як перше,
Та братам, та волі, лицарській родині
Зовсім ще від того не легше. —
Ой хто ж ви, лицарі, — ой хто ж ви, вельможні, —
Хто ви, молодецьке юнацтво?
Ой знаю вас, знаю, сребряники-дуки:
— Ви славне та горде козацтво!

* * *

Встають вовки-сіроманці,
Залізні люди старини,
Твої остатні, Україно,
Та найвірніщиї сини!

В свитинах драних, без шапок,
Голодні, бідні, почорнілі,
Кров'ю з ран своїх политі,
Димом пожежі обгорілі.

Огонь і куля, спис і паля
По їх грудях мабуть гуляли,
І, не зломивши сильну волю,
В могилу рядом їх уклали.

На вашім тілі — вашой кров'ю
Пани, уряди записали
За лиху долю люту кару,
Та з тим і спати вас поклали.

І пам'ять вашу прокляли,
Прокляття у книжки вписали;
Про серце, долю, про життя
Вони у вас і не спитали.

Остатні голови поклали
Вони за кривду свого люду,
Щоб правду боронить та волю;
Страшного не злякались суду.

І темні, бідні і прокляті,
Пішли замучені в могилу;
Пішли без суду, понесли
З собою правду лиш та силу.

Ой хто ж ви, прокляті людьми,
Без дому і сем'ї бурлаки?
Хто ви такі, батьки-сердеги?
— Я знаю вас: — ви гайдамаки!

В. Маринчук.

Надруковано в „Меті"
у Львові 1863, ч. 3, ст. 179.

III.

Де Сула свою темнуюю воду
Несе в сагу Дніпрову глибоку,
Стоїть табур козацький завзятий,
Глядить сумно в долину широку.

На долині як оком докинуть
Мріють стяги ворожі та шанці,
Сяють красні кунтуші й жупани,
Оксамити, саєти, сап'янці.

Блищать в сонці панцирних кольчуги,
Віють крила гусарій багатій,
Машерує німецька піхота,
Грізно жерла розверли гармати.

Десять тижнів вже гордая шляхта,
Обляга сіром'яжну громаду,
Штурм за штурмом веде на окопи,
Не здоліє зломити завзяту.

Десять тижнів кров ллється рікою,
Труп при трупі лягає на полі;
Та не вкорить лях хлопської злости,
Не добуде козачество долі.

У десяту суботу надвечір
Труби трублять — кличе в громаду
Конецпольській гусарських ротмістрів
На останню велику пораду.

Штурм останній на завтра гадає —
Споминає предківську відвагу;
І клянеться, що голову зложить
Або вкорить козацьку ватагу.

У десяту суботу надвечір
Сурми сурмлять, котли відбивають;
Товариство козацьке на раду
Батьки-отамани скликають.

В колі сотники стали, старшини,
Сивоусі діди січовиї
І нетяги із нетрів Дніпрових,
Гультяї й сіроми степовиї.

Сумно дивиться коло лицарське,
Сиві чуби на грудях повисли,
Тремтять уси й зморщились чола
Мутні очі додолу поникли.

Виступа Тимохвейович Гуня,
Старий батько отаман січовий

. . . .

Під час свого побуту в 1897 р. у Римі пок. Вол. Антонович, підо впливом споминів античного життя, задумав у героїчній поемі дати образ козацької боротьби за волю. Темою взяв він облогу козацького війська в 1638 р., до якої написав оцей заспів, що вперше надрукований у „Літературно-Науковому Вістникові", 1909, кн. І, ст. 3—4.

ПОЯСНІННЯ НА НАКЛЕП Й. ОГРИЗКА [1]).

В брошюре, изданной в Вильне, в настоящем году Г. Гогелем под заглавием „Иосафат Огрызко", помещены на 35 странице показания И. Огрызка, относящиеся к моей личности, в показаниях этих сказано: „Партия хлопоманов действовала сначала заодно с революционною — она отделилась после, со времени открытия в Киеве демонстраций и с тех же пор начали появляться статьи в журналах против польского движения в Южной России. Антонович первый написал статью в Основе в январе 1861 года против польского движения, но из Централизации писали, что Антонович отделился только с несколькими человеками, что партия хлопоманов действует все таки заодно с Централизациею. Что Антонович действовал сначала заодно с Централизациею, я (Огрызко) знаю потому, что еще зимою 1860 года он приезжал в Петербург, был там у некоторых личностей и у меня, привез мне письмо из Централизации, рассказал, что во всем крае существуют общества, что во время контрактов приезжал в Киев редактор „Constitutionel-a" некто Levy и собирал складки на польские легионы" (далее

---

[1]) Заголовок належить редакції. Йосафат Петрович Огризко (1826—1890) походив з дворянської польської родини на Менщині. По закінченні освіти служив у кол. Мін. фінансів у СПБ. з 1858 р. — видавець польської газети „Słovo". З політичними гуртками Й. Огризко ще був зв'язаний до повстання 1863 р.; перед цим повстанням та під час нього працював у Петербурзькому відділі повстанського комітету. Після арешту відбувся суд, який присудив Й. Огризка до смертної кари; цю ухвалу замінили на 20 років каторги. Й. Огризко помер р. 1890 в Іркутському. Свідчення Й. Огризка, які використав Гогель у брошурі „Иосафат Огрызко и Петербургский революционный ржонд, в деле последнего мятежа" (Вильно 1866), В. Антонович спростовує в цій своїй статті, показуючи їх брехливість, просякнуту клясовими шляхетськими інтересами. *Ред.*

Огрызко поясняет, что этот Levy был шарлатан, надувавший поляков в свою пользу). „Антонович передал мне адресы: Киневича в Москве, Крашевского в Варшаве и Далевского в Вильне — сам же уехал в Москву для того, чтобы переговорить с Киневичем, поручил мне самому войти в прямые сношения с Крашевским, Киневичем и Далевским“.

Я не только никогда не имел с И. Огрызком ни прямых, ни посредственных сношений, но никогда до тех пор не ездил в Петербург. Все эти показания лживы — я бы не нуждался в опровержении приведенных показаний с юридическою целью, так как на основании существующих официальных свидетельств и документов я могу опровергнуть их самым точным и подробным образом. Но так как в мотивах, по которым сделаны показания, просвечивает еще одна черта польской революционной интриги — повредить во что бы то ни стало своим политическим недоброжелателям каким бы то ни было образом — то считаю не излишним раскрыть эту новую черту пресловутого Валленродизма.

Лживость показаний И. Огрызка, явствует из его же собственных слов. Так я, по поручению организации ездил яко бы в Петербург зимою (т. е. в декабре) 1860 г., а уже в генварской книжке столичного журнала 1861 г. поместил статью „против польского движения в Южной России“ — очевидно И. Огрызко полагает, что в одну и ту же поездку я совместил в себе роли: польского революционера и противника польского движения (?). Я ездил яко бы из Киева в Петербург с целью сообщить ему, 1) „Что во всем крае существуют общества“. Новость, я думаю, для И. Огрызка не слишком новая, ибо он сам показал, что еще в 1858 он объездил многие города с целью набрать корреспондентов для издания, назначенного быть органом революционной польской партии (см. страницы 21—22). Далее целью моей мнимой поездки было 2) известить И. Огрызко о том, что в Киев приезжал вербовщик Levy „во время контрактов“; вероятно И. Огрызко забыл, что контракты (Крещенская ярмарка), начинаются в генваре и оканчиваются в феврале — что следовательно в декабре трудно было сооб-

щить о приехавших в Киев на контракты. — 3) Наконец я якобы сообщил Огрызке адресы: Крашевского, Далевского и Киневича — опять цель для таинственной поездки довольно забавная. Крашевский с 1859 года был редактором самой распространенной польской газеты (Gazeta Codzienna), следовательно не стоило ездить за $1^1/_2$ тысячи верст для указания адреса человека, печатавшего свой адрес ежедневно. Далевский, как оказывается из той же брошюры (стр. 42), принадлежал к числу товарищей Огрызки по университету, к числу людей на которых солидарность он опирался с 1848 года; Далевский жил в Вильне, где Огрызко бывал неоднократно — и несмотря на то нужно было чтобы я как „Deus ex machina“ извещал бы Огрызку о его адресе. Наконец я передал якобы Огрызке адрес Киневича, личности мне совершенно неизвестной и опять странное противоречие в показаниях: я якобы поручил Огрызке войти с Киневичем в прямые сношения, а потом сам и поехал переговаривать с Киневичем же. Наконец в заключение поездки я написал „первый“ статью против польского движения. Странная роля Пенелопы? Она становится еще страннее, если ее дополнить несколькими фактами из моей биографии: в 1860 году „партия хлопоманов“ (как выражается О-о) была только что создана в воображении польских помещиков Южно-Русского края. Кружки молодежи, в которых предпринимались попытки путем изучения истории края и его этнографии вселить, по мере возможности, более правильное понятие о русской народности края, ослабить католический фанатизм польской молодежи и развить гуманное отношение к народу, еще с 1858 года делались предметом нападок и возбуждали злобу многочисленных патеров, „столбов в народе“, которые густою фалангою засели было в Киеве в качестве домашних учителей, репетиторов, преподавателей, проповедников и т. д. и зорко следили за направлением молодежи. Вышеупомянутые попытки вначале осмеивались, потом предавались поруганию, наконец составился о них целый цикл безобразных сплетен, утрированных положений и т. п. Все это слилось в одно общее обвинение — желания возобновить колиивщину — окрещено было ad majorem Dei gloriam общим именем

хлопомании и сообщено как пугало праздной шляхте. В течение 1859 года оскорбления, памфлеты, анонимные письма и брошюры, сыпались на так называемых хлопоманов. Летом 1860 (во время дворянских выборов) буря разразилась требованием „хлопоманов“ на суд дворян и объявлением им, что за упорство в своих мнениях они будут наказаны „правительством“.

Непосредственным последствием дворянского суда и его угроз было с моей стороны прекращение всяких связей с польским обществом, а со стороны дворян целый ряд ложных доносов о якобы заготовляемой колиивщине, кончившийся обыском у меня в декабре 1860 и официальным расследованием доносов (при чем и с меня были потребованы объяснения) вначале 1861 года. В заключение последовало и полное официальное оправдание от нелепо возводимых обвинений. Между тем по словам Огрызки в это именно время я вел с ним переговоры в Петербурге о всяких обществах и централизациях.

Какие же мог иметь побуждения Огрызко для того, чтобы приобщить меня к своим показаниям. На это может ответить одно из двух предположений, истекавших из одного корня.

Если ложь Огрызки сделана им добросовестно, то значит польские киевские революционеры воспользовались молвою пущенною о „хлопоманах“, имеющею грандиозные размеры в глазах шляхтичей, и, желая похвастать перед иногородними своими собратиями приобретением новой силы (см. в той же брошюре о взаимном самоодуривании разных кружков, ст. 29), отправили под моим именем (фабрикация паспортов была же у них развита) своего агента с поручениями к Огрызке, и потом, когда появились мои статьи „против польского движения“, объявили это явление личным моим отпадением, утверждая, что вся „хлопоманская партия“ действует с ними заодно.

Если же показания И. Огрызка сделаны умышленно, ложно, что мне кажется вероятнее, то это именно и составляет продукт Валленродизма. Мотивы его, разыгранные на разные лады, разными польскими деятелями, сводятся к одной формуле: прикрыть по мере возможности свои

действия и своих деятелей выставляя на вид правительству людей для себя чуждых и, если можно, принадлежащих к направлению враждебному. Методом этим достигались две цели вместе: собственная безопасность и поражение врагов своих руками правительства. Что он был проведен систематически в отношении к так называемой хлопомании, на это можно привести целый ряд фактов: бесчисленные жалобы, ложные доносы, протесты польских помещиков Юго-Западного края на мнимую пропаганду колиивщины в то именно время, когда между ними шныряли революционные польские агенты и складывались польские революционные кружки. Далее целый ряд статей известных в печати. В этом отношении инициатива принадлежит опять Огрызке. В изданном им в 1859 г. „Прибавлении к газете Слово“ была посвящена целая статья „Хлопской малороссийской утопии“. Далее следовала в „Дне“ статья М. Грабовского, в которой доказывалось, что Южно-Русский край есть край польский de jure и de facto; вместе же с тем автор предостерегал правительство о зловредном революционном направлении „хлопоманов“. Далее подан был подольскими дворянами адрес на имя государя императора о присоединении Подольской губернии к Царству польскому и агитаторы адреса объявили перед лицом суда, что они решились на этот беззаконный поступок только потому, что опасались развития „хлопомании“, угрожавшей им резнею и доказывавшей, что дворяне Юго-Западного края должны быть русскими (sic) (см. Журн. Мин. Юстиции 1862 г., дело о польск. адресе — показания Липковского и Радзеевского). Далее в исходе 1863 года во Львове вышла брошюра „Агитация на Руси“ (если не ошибаюсь), в которой рассказывалось о симпатии украинского народа (sic) к польскому делу и в доказательство приводилась история мнимого моего (sic) приезда во Львов и передавались речи, якобы держанные мною публично во Львове.

Неудивительно, что вся эта путаница лжи, хвастовства и валленродизма заключилась показаниями Огрызка и его сообщников, заблаговременно условившихся о том, что отвечать им на допросах (Иосафат Огрызко, стр. 70), и дока-

зала, выражаясь словами брошюры, „что и лежачий поляк не перестает заводить интриги“.

Верно ли первое предположение или второе — не знаю. Но во всяком случае могу на самый факт показаний ответить лишь полным презрением и заявить вместе с тем, что лучшею минутою моей жизни считаю то мгновение, в котором я решился разорвать всякие связи с обществом, в котором на закваске иезуитской происходит самое безобразное гнилое брожение, поглотившее все нравственные человеческие понятия и заменившее их всевозможными видами лжи, интриги, бессильной злобы и кощунства над элементарными положениями человеческой и христианской нравственности.

Надруковано в газ. „Киевлянин“ 1866 р. № 100.

ПРО УКРАЇНОФІЛІВ ТА УКРАЇНОФІЛЬСТВО [1]).

(Відповідь на напади „Вѣстника Южной и Ю.-З. Россіи").

Из всех положений самое невыносимое положение тех людей, которые сделались предметом незаслуженных подозрений, или фанатического предубеждения общества, положение это тем невыносимее чем менее фактов имеют обвинители; тем труднее из него выйти, чем менее осязательно постановлены обвинения, для опровержения которых возможно одно голое заявление лжи. Известно, что труднее всего доказывать аксиомы, что легче всего обвинить любого человека в любой задней мысли на том только основании, что эта мысль могла зародиться в его голове. Печально состояние общества, в котором можно клеветать, подозревать и гнать людей не на основании дел и фактов, не на основании даже заявленных убеждений, а единственно только на основании предположения, что известные убеждения могут существовать в голове таких то людей. Явления подобного рода мы встречаем только в обществах и личностях окончательно выжившких из ума или вследствие продолжительного исторического разврата или же вследствие анархического бреда. Мы их встречаем в самые печальные минуты истории—это Нерон, это Марат, два величайшие мастера подозрений, два величайшие артиста, охотившиеся за предполагаемыми задними мыслями. Еще грустнее взглянуть на общество полное сил и задатков для великой будущности, в светлую минуту его благих начинаний, в минуту пробуждения и нравственного рассвета, если общество это не брезгает хоть бы на время рядиться в лохмотья истлевшие чужой гнили, если оно, оставляя борьбу реальную тратит силы,

[1]) Заголовок належить редакції.

энергию и внимание на то, чтобы побивать мнимых врагов, сеять семена будущего раздора, предпринимать Донкихоцкие кампании, упуская из виду настоящую пользу, и настоящих, природных врагов своих. Между тем факт подобного рода у нас на глазах. Чтобы убедиться в этом, довольно посмотреть на толки ходячие в русской литературе и в русском (особенно местном) обществе на щет так называемых Украинофилов; тем печальнее становится, если взглянем на фактические последствия этих толков. Трудно не удивляться легковерности, недальновидности, а вместе с тем и запасу энергии растрачиваемому обществом и некоторыми русскими журналами из за желания фантастических поисков. Рассмотрим же по мере возможности беспристрастно в чем вина, в чем задача Украинофилов и из за чего ломаются стулья, не говорю уже в сфере административной и полицейской, а просто хоть-бы на страницах „Вестника Югозападной России“, начавшего кампанию и „Русского Вестника“ доблестно ее продолжающего.

Попробуем в начале поставить все обвинения, потом оценим их важность, применяясь к местным обстоятельствам потом же раскрыть те причины, которые зародили то особенное озлобление, выходящее изо всяких границ умеренности и справедливости, которое доводит иных до слепого, страстного фанатизма.

По словам обличителей вина Украинофилов заключается в следующем:

1) Они чрезмерно дорожат своими областными отличиями, а что самое важное своим областным наречием (выражение более вежливое) или лучше сказать своим безобразным мужицким говором (выражение К. А. Говорского).

2) Они желают свое наречие сделать литературным и возвести на степень языка.

3) Они желали бы, чтобы на этом наречии устроено было преподавание в сельских школах.

4) Они кидаются в глаза разными раздражающими светских людей мелочами: костюмом, песнями, спектаклями и т. д. — все эти мелочи носят на себе характер областной и мужицкий и неприличны людям образованным.

5) Кажущаяся любовь к областным отличиям должно

быть есть не что иное как сепаратизм, т. е. желание политического отторжения Малороссии от России.

6) Вероятно все эго стремление есть не что иное, как польские штуки, новый вид иезуитских происков, желание поссорить Малороссию с Россиею и соединить ее с Польшею.

Такие мнения со всевозможными видоизменениями и в форме более или менее приличной высказываются противниками Украинофилов, высказываются при том всегда в тоне довольно странном — именно высказывающие их стараются придать своей речи тон оффициальный, тон законного мнения и этим самим поставить всех, кто бы ни пожелал отвечать им, в неловкое положение людей, отстаивающих мнение если не совершенно беззаконное, то по крайней мере весьма и весьма подозрительное; очевидно, что после такого приема мало кто решится приводить свои доказательства и отстаивать мнения a priori объявленные преступными, но между тем мнения эти остаются на душе у весьма многих личностей, остаются притом с колоритом гонения, контрабанды, незаслуженного мученичества и, расползаясь в тишине, уродуются, озлобляются, становятся источником бесконечного желчного раздражения, прорывающегося то в безумных личных выходках, то в ярых статьях, появляющихся по временам на столпцах Галицкого Слова и других славянских журналов. Неловкое это положение со дня на день возрастает, развивает „сумбур в головах молодежи", подмеченный „Днем" и конечно не обещает благих плодов для Русского единства в будущем; находясь среди Южно-Русского образованного общества, чувствуя все эти данные, я решился высказать „aux risques et perils" свое мнение на счет Украинского вопроса, в том глубоком убеждении, что всякое мнение, заявленное гласно, гораздо лучше и полезнее обсуждается и изглаживает свои угловатости, нежели тогда, когда вследствие импонирующего и исполненного угроз тона противника, оно растет в тихомолку и искажается фанатическим озлоблением, всегдашним плодом насилия.

Рассмотрим же вышеизложенные обвинения, обыкновенно приводимые против Украинофилов и оценим их важность и справедливость. Из шести вышеприведенных обвинений

4 первые основываются или на фактах действительно замеченных, или на мнениях высказанных печатно и лично Украинофилами и потому мы будем их рассматривать, как упреки положительно и фактически заслуженные Украинофилами; последние же два до сих пор вращаются единственно в сфере предположений, никогда, нигде не были высказываемы и потому мы займемся оценкою как их справедливости так и розысканием источника, в котором могли зародиться эти предположения.

1) Украинофилы дорожат чрезмерно своими областными отличиями и своим областным наречием. Факт этот вполне верен. Не только жители Южнорусского края, но все, кому интересны признаки развития Русского общества, могут повседневно это подметить. Не вдаваясь в разбор причин, лежат ли оне в дурной привычке и тесноте взгляда по словам одних, в более ли южной натуре по словам других. Составляют ли они признак вообще человеческой природы, как утверждают третие—все равно—факт существует, замечается каждым наблюдателем, относящимся к нему сочувственно или враждебно. Действительно, в последнее время пристрастие к формам местной областной жизни охватило значительную часть Южно-русской молодежи и, несмотря на крестовый поход предпринятый под знаменем К. А. Говорского, быстро и весьма быстро развивается. Приписывать ход дела любой сепаративной или иезуитской интриге может только слепой, озлобленный фанатик или человек, смотрящий весьма легко на проявления общественной жизни. Направление это возникло в весьма многих географически разрозненных и не имеющих между собою связи пунктах, возникло одновременно, очевидно без всякой преждевременной подготовки и стачки, к нему примкнули люди самые разнообразные и друг другу незнакомые или враждебные; они до сих пор не могут сойтись между собою в самых первоначальных элементарных данных, в действиях их везде видна личная инициатива, очень часто безграничное личное самолюбие, недостаток всякого однообразия в понимании общего инстинкта, а тем более недостаток всякого впредпоставленного плана действий. Так например Украинофилы до сих пор не установили одного общего право-

писания для своего наречия: до сих пор все согласны признавать недостатки правописания употребляемого Г. Кулишом, называть археологическою ветошию правописание Г. Максимовича и музыкальными нотами правописание Г. Гацука; подшучивать над джетою, дзетою и запятыми, поставленными в середине слова Г. Шейковским, отрицать правописание Галицкого Слова, но никто еще не придумал правописания общепринятого, никто не подчинился безропотно одному из проектов существующих. Если такая безурядица существует в элементарном лингвистическом вопросе, то нечего и говорить о несогласии насчет всяких частностей и оттенков, касающихся самого языка, а тем более этнографических и исторических данных, восстановляющих проявление местного отличительного характера; довольно пересмотреть Основу и разныя мелкие издания Украинские, чтобы убедиться как в этом разногласии так и в щепетильности и часто личном характере Украинофильских заявлений: так например озлобленный спор Г. Г. Максимовича и Кулиша по поводу сочинений Гоголя, выходка Г. Шейковского в предисловии к его Словарю против Г. Кулиша и всех сотрудников Основы. Участие Г. Кулиша в Вестнике Юго-Западной России, постоянно враждовавшем и с Основою и со всяким Украинофильством. Полемика между Г. Г. Шейковским и Лазаревским по поводу словаря, уже ясно в печати доказывают недостаток всякой солидарности, всякой между ними стачки. Факт этот в жизни становится еще ощутительнее, чем в литературе. Бесконечные споры, возникающие то из личной антипатии, то из неописанного жара, с каким каждая личность отстаивает до исступления каждую мелочь, составляющую по ее убеждению неотъемлемую черту местной жизни, поглощают огромный запас жизненных сил и диалектических способностей самых Украинофилов и если могут убедить в чем нибудь, то разве в том, что вопрос, об котором они хлопочут, с одной стороны находится еще в хаотическом состоянии не совершенно удобоуяснимом для самих же деятелей, и что он сразу возник во многих головах, желающих цельно провести свой взгляд без всяких уступок, без всякого сознания в ошибке, которое одно может со временем довести до образования

общественного мнения. Тот же самый факт одновременного зарождения известной мысли во многих местностях и у многих личностей и указывает вместе с тем на естественность и своевременность самого вопроса: чтобы о нем ни говорили его приверженцы и противники — он является самым естественным и законным по законам человеческой природы явлением. Странно было бы видеть особенную добродетель или особенный порок в том чувстве, которым наделяет человека всегда и везде природа. Таким чувством есть без сомнения любовь к местности, в которой родился человек, к нравам, обычаям, образу жизни и обстановке, в которой он вырос, к костюму, с которым он сроднился и который он считает красивым по своему эстетическому чувству, к языку или наречию, который он привык слышать от колыбели, на котором он привык выражать и воспринимать свои первые впечатления. Чувство это мы привыкли признавать и уважать у всех людей от Англичанина до Гвинейца, рассуждения о нем привыкли считать избитым общим местом, заученным нами еще в какой нибудь „реторике Кошанского“ и вдруг не странно—ли, что многие из нас приходят в азарт и глубоко возмущаются проявлением этого чувства среди нашего общества, видят в нем какой то симптом политически-опасный, догадываются, что для проявления этого чувства необходимы были какие то ужасные иезуитские козни и так дальше.

Но Г. Говорский или кто нибудь из его последователей заметит, что развитие местного начала вредит целости и единству Государства, что оно поставляет или предполагает как-бы особенную местную, новую Южно-Русскую народность, что если бы существовали местные данные, то они бы выявились гораздо раньше, а не упали бы теперь вдруг как с неба и т. п. Сколь мы сами ни проникнуты сознанием важности государственного единства, все таки позволим себе заметить, что единство не есть однообразие, что смешно и нелепо полагать государственное единство в том, чтобы все жители известного государства жили в одинаковых домах, вели совершенно однообразно свое хозяйство, соблюдали одинаковые обычаи в семейном кругу, говорили бы совершенно тождественным языком и выго-

вором. Положим даже, что такое однообразие и было бы полезно хоть бы только для удовлетворения его защитников; то можем ли мы допустить, что оно возможно? Ведь обширные границы России обнимают в пределах своих бесконечное количество племен, народностей, провинциализмов, оттенков, начиная с коренного москвича, оканчивая каким нибудь алеутом; внутри этой обширнейшей в свете империи помещаются самые разнообразные климаты, самые разнородные почвы, возможно ли предписать всем ее жителям одну этнографическую норму, один быт, одни обычаи? На это лучший ответ дают мудрые меры самого правительства, не стесняющие ни кочевой жизни киргиза, ни промышленного развития остзейского немца, дающие права гражданства финскому языку в Гельзингфорсе, немецкому в Дерпте, польскому в Варшаве и т. д. странно становится после этого, почему волнуются люди, если проявления местной жизни обнаруживаются в Южно-Русском крае. Говорят, что волнение происходит от того, что русская народность одна, а южно-русская только провинциальный ее оттенок. И прекрасно, если данных для составления отдельной национальности нет, так из-за чего же хлопотать, значит их нет и не будет; если же какие нибудь мечтатели думают, что они есть, то и останутся при своей ошибке, наверно же несуществующего не создадут; если они пристрастны к своеобразным местным формам, то конечно к существующим, если же пожелают выйти за пределы существующего, то пристрастятся к формам не местной жизни, а какой-то гипотетической, и попытками подобного рода снискают себе лишь насмешки. Горячиться ради каких-нибудь увлечений нечего, но из-за опасения увлечений гнать явления местной жизни и любовь к ним тоже нечего. Ведь за то, что местные явления существуют, прийдется пенять на климат, почву, естественные произведения, ход всей истории, за любовь или пристрастие к ним на человеческую природу; но во всяком случае не на современное поколение, выработавшееся под влиянием всех этих условий, но не создавшее их и не находившее человеческой возможности избегнуть их влияния. Притом довольно странно, как может один и тот же человек отрицать суще-

ствование известных данных и вместе с тем возмущаться пристрастием к этим данным—эту нелогичность чувствует кажется сама редакция В. Ю. З. и З. Р. и старается избегнуть упрека, употребляя эпитет **мужицкий** как одно-значущее с эпитетом **местный** или южно-русский, но в этом случае она кажется попадает из невыгодного положения в неудобное. Если слово **мужицкий**, употребляемое ею презрительно, должно понимать в буквальном значении (т. е. крестьянский), то в нем заключается непонимание, если не протест против всей современной нашей жизни, начавшейся с 19 февраля 1861 года. Презирать целое громадное сословие за то, что оно долго находилось в несчастном положении. презирать его в минуту его освобождения и зарождения лучшей жизни и задатков лучшего будущего, желать, чтобы презрение осталось еше долго незаслуженным клеймом исторических злополучий этого сословия — и безнравственно и безумно. Если же эпитет мужицкий должно понимать в смысле однозначущем с словами, грубый, необразованный, то зачем же применять его к вещам не доказывающим ни грубости, ни недостатка образования; оно бы конечно имело значение в применении к пьянству, предрассудкам, безграмотности и т. п., но вовсе лишено смысла, если его применять к невинным местным признакам жизни: например к известному выговору звуков, к напеву песни, к костюму, к семейным обычаям и т. п., особенно если эти вещи могут применяться весьма удобно и к формам жизни людей образованных. Неужели человека должно считать грубым или безнравственным в семейной жизни, если он супругу свою называет жінка а не жена, считать лишенным эстетического вкуса, если он больше любит танцовать казачка или метелыцю, чем вальс или, кадриль, если ему свитка и синие штаны более нравятся, чем фрак и узкие брюки и т. п.—Ведь классическая поговорка „de gustibus non disputandum est“ давно порешила что неделикатно навязывать кому бы то ни было свои эстетические суждения, а тем более вменять своеобразность в этом отношении в преступление или издеваться над ним.

Остается ответить по этому поводу еще на одно возражение — почему в Южно-Русском крае любовь к своеобраз-

ности, к местному оттенку жизни проявилась в последнее время, не проявлявшись в образованной среде общества весьма долго.

В этом кажется нет ничего удивительного, ведь время более или менее позднее проявления какой-нибудь мысли не доказывает ее неосновательности; проявляется же каждая мысль тогда именно, когда есть причины ее вызывающие. Мы в состоянии указать на две побудительные причины такого рода:

Первая состоит в том, что несколько лет сряду внимание всех людей думающих было обращено на крестьянскую среду, что рассматривать и изучать жизнь этой среды во всех отношениях сделалось необходимым для каждого сколько-нибудь развитого человека; что на всем пространстве России люди добросовестные, изучая крестьянский быт, пришли к тому заключению, что в нем, рядом со многими горькими плодами крепостного права и невежества, сохранились очень многие весьма нравственные и человечные начала, сохранилось весьма много чисто национальных, своих отличий, утраченных давно высшими слоями, весьма долго подражавшими западу, в ущерб своим народным формам жизни. Вследствие этого в обществе зародилась мысль, далеко до того еще высказанная некоторыми передовыми людьми, о возможности восстановления на основании данных сохранившихся в крестьянском быту, целостной народной жизни, если удастся перенести черты народные из крестьянской сферы, в жизнь общества образованного. Мысль эта, снискивая себе все больше поборников, все более и более прививается в думающем русском обществе.—Судьбу эту испытало и южно-русское общество и не считает себя настолько лишенным всяких человеческих прав, чтобы считать для себя непозволительным то, что позволительно для всего русского общества.—Если же оно приняло, как тип своеобразности те уцелевшие формы, которые его непосредственно окружают, а не те, которые сколь бы они родственны не были, все таки не существуют на его почве, то в этом опять виновата сама природа.

Стаття не закінчена. Надрукована в „Україні“ 1928 р. № 6, ст. 50 - 55.

ОБЩЕСТВЕННАЯ САТИРА В НАШЕЙ ПРОВИНЦИАЛЬНОЙ ПРЕССЕ [1]).

I.

В каждом обществе живом, развивающемся, усиливающемся расширить круг своего самопознания и выйти из старых бытовых привычек к лучшему, более человеческому будущему, анализ своего statu quo является безотлагательною потребностью; все обветшалое, отживщее освещается здравою критикою и теряет право на существование — заменяется новыми, более плодотворными, бытовыми формами. Но обмен этот происходит медленно: начала, осужденные критикою, хотя и теряют логическую причину своего существования, но держатся еще долго силою привычки: легче понять новое, более разумное, чем отвыкнуть от старого, кажущегося более выгодным. Вследствие этой неизбежной задержки нормального развития общества, те, кому удалось раньше других расширить свое самопознание, попадают в тяжелое положение: такие люди ясно сознают новые идеалы, между тем как старые привычки окружающего их общества, старые отжившие основы общественного склада ложатся на них тем тяжелее, чем более они чутки ко всякой неправде, ко всякой нравственной фальши. У людей этих искренняя любовь к обществу и непреодолимая ненависть к устарелым его бытовым формам вызывают протест тем более резкий, чем более развита и талантлива протестующая личность. Одна из самых плодотворных форм этого протеста — есть общественная сатира. Рельефно освещая недостатки и укоренившиеся дурные привычки обще-

[1]) Це є уривок ширшої статті, що залишилася не закінчена і певний час її складання невідомий, але видко, що мало то бути не раніш од 80-х років. *Ред.*

ства, сатира дает не только нравственное удовлетворение своему творцу-мыслителю, она вместе с тем увлекает легкостью и остроумием формы огромный круг читателей, проникает удобнее, чем научное изложение, в сознание большей массы читателей, вносит в нее легче и глубже принципы лучшей жизни, пробуждает строгий суд общественного мнения над устарелыми бытовыми привычками, словом, служит лучшим проводником прогресса.

Такое значение общественной сатиры строго обусловливается умственным развитием и нравственными качествами самого сатирика: только серьозно развитой, одаренный объективным умом, мыслитель в состоянии верно подметить общественные недостатки и пороки, ясно сознать причины, глубоко скрывающиеся в складе общественного организма и порождающие в повседневной его жизни апатию, неурядицу, посягательство на материальные и нравственные интересы самого же общества; только обладающий искренним чувством справедливости и любви к человечеству публицист может глубоко прочувствовать всю, подмеченную им нравственную фальшь; только бескорыстный, способный забыть мелочные личные побуждения, деятель может придать сатире ту потрясающую силу убеждения, которая способствует устранению бичуемого им зла; наконец, только истинный талант умеет найти ту легкую, остроумную, как будто смеющуюся и вместе с тем нервно рыдающую форму, которая способна увлекать массу к добру и проникать в общественное сознание. Словом, великое призвание общественного сатирика может исполнять только писатель, прочувствовавший подобно отцу общественной сатиры скорбь и неправду, идеалы и стремления окружающей среды и способный подобно ему сказать искренно:

Difficile est satiram non scribere, Nam quis iniquae.
Tam patiens urbis, tam fereus, ut teneat se [1]).

Соединение качеств, необходимых общественному сатирику, встречается не часто; между тем притязания на исполнение должности сатирика заявляют многие и весьма

[1]) Трудно удержаться от сатиры: для этого, среди развратного города нужно обладать железным терпением.

многие. Конечно, у большинства притязания превосходят силы; в таком случае общественная сатира не только лишается своего высокого призвания, но подчас становится крайне вредным оружием; вместо того, чтобы исправлять общественные нравы, она извращает их: — она льстит дурным инстинктам общества, выпрашивая одобрительный смех над правым делом или над безвредною личною привычкою; она служит интересам отдельных лиц, партий, категорий, не справляясь с их нравственным значением и руководясь лишь личным произволом или капризом автора; она безразлично бьет правого и виноватого, не обращая внимания на нравственные качества побиваемых, лишь-бы творцу своему доставить незавидный титул остряка и пересмешника.

Как часто встречаем мы писателей, не выработавших в себе ни прочной, нравственной точки зрения, ни гражданских принципов, не могущих забыть ни на минуту своего маленького, мелочного и весьма щекотливого, как все мелочное — Я, и, тем не менее, храбро подвизающихся на поле quasi-общественной сатиры. Как часто человек, поверхностно образованный, но нравственно очерствевший, увлекаясь крупицами собственного остроумия, возводит сам себя в звание сатирика; он с неимоверными усилиями скопляет всякие подогретые остроты, bons mots, плоские каламбуры и карнавальные фарсы, канканные шутки и личные намеки; он подымает в любом фельетоне нестерпимую возню и трескотню с ракетами и прыжками, сводит личные счеты и предает возможному гаиерству личных врагов и, в заключение, всю эту вальпургиеву пляску весьма серьозно выдает за общественную сатиру, подмигивая в следующем фельетоне читателям: „что, мол, такого-то отделал“ „такой-то за месяц до составления еще моего бойкого фельетона приходил в смущение и дрожал от страха“ и т. д. Правда, такой писатель никогда не намекает на то, из-за каких принципов он „отделывает“ своих сограждан и наводит на них смущение, но подобных намеков и ожидать от него не следует; принципов-то у него нет никаких — у него только нахальство и некоторая доля остроумия — он делится с читателями тем, что сам имеет; — чем богат, тем и рад.

Если бы любой из числа подобных псевдо-сатириков был в состоянии, хотя на короткое время, одуматься, если-бы он мог беспристрастно оценить всю нравственную несостоятельность и мелочность своей деятельности, то убедился бы во многом: он понял бы, что задача сатирика не в том, чтобы „задать“ такому-то, лично ему неприятному, лицу, а в том, чтобы заклеймить известный общественный порок; он убедился бы, что малодушные соседи, приходящие в ужас от его фельетонов, боятся не потому, что сознают себя обличенными, а потому только, что нравом они смирны и нервами слишком чувствительны; вообще ведь по природе человеку противно всякое над ним гайерство, хотя бы даже вовсе ничем не вызванное, кроме каприза фельетониста. Если человек ежится от оскорбления и не отбивается от побоев, это еще не значит, что он заслужил это оскорбление — эти побои. — Подумав, иной остряк фельетонный пришел бы к заключению, может быть и горькому для него, что остроумие, израсходованное не для того, чтобы осветить полезную мысль, а исключительно только с целью позабавить публику, не сатира — а паясничанье; что преследование под маскою общественной сатиры личных целей своих или своих друзей, лесть из-за них дурным наклонностям публики — это худший вид посягательства на общественную нравственность и совесть; что преследование не общественных пороков, а личных врагов, не действительных фактов, а выдуманных самим автором или уродливо обезображенных им данных, взятых из частной жизни сограждан, может носить имя диффамации, клеветы или пасквиля, но ни в каком случае не называется общественною сатирою. Само собою разумеется, что во всем этом мог бы убедится любой остряк-фельетонист, если бы был в состоянии оценить значение своих острот — но в таком случае он ведь и не был бы остряком — фельетонистом.

Конечно, все высказанное далеко не ново, но иногда полезно повторять и старое, и давно известное. Настаивать на необходимости нравственных начал в литературе, подобно тому как они необходимы в жизни, будет уместно до того времени, пока будут существовать многочисленные примеры, свидетельствующие о непризнании многими

этой старой истины.—Что примеры такие встречаются в нашей провинциальной прессе, я думаю не сомневается никто, кому приходилось следить за нею в течении нескольких лет.

II.

После Гоголя сатирическое направление стало господствующим направлением в русской литературе. Сатирический оттенок, в широком смысле этого слова, лежит на произведениях лучших русских писателей; общественною сатирою занимались более или менее успешно многие второстепенные таланты; на сатиру бросались бесчисленные бездарности и литературные chevaliers d'industrie. Повременные издания увлечены были господствующим в литературе направлением; серьозные журналы отводили целые отделы своих книжек для „рыцарей свистопляски". Редакции крупных, имевших тысячи читателей, газет помещали недельные сатирические очерки. Провинциальные газеты потянулись туда же; по временам они старались помещать если не сатирические, то по крайней мере по своему остроумные выходки и, приняв во внимание относительное убожество своих литературных сил, хотя раз в год разражались годичным сатирическим фельетонным обозрением: фельетоны такие бывали у нас и в Телеграфе, и в Киевлянине, попытки на остроты и quasi-сатирические этюды бывали и в Паровозе, и в Киевском Вестнике и даже в покойном Вестнике Югозападной России, который иногда непрочь был тяжеловесно ridendo castigare mores, во имя всем нам хорошо памятных принципов.—Чаще других притязания на общественную сатиру заявлял Киевлянин; редакция этой газеты постоянно заботилась о том, чтобы иметь в числе своих сотрудников записного сатирика. Целою вереницею более или менее остроумные писатели появлялись в фельетонах этого издання под псевдонимами: Вафелькина, Совы, Левшина и т. п., под знаками: полнолуния, вопроса и друг. Конечно, не все эти псевдонимы и знаки обладали равною долею остроумия; одни были бойче, другие плоше. Но ни один из них не стоял на нравственном уровне истинного сатирика;...

МІНІСТЕРСТВО ГРАФА Д. А. ТОЛСТОГО.

(Допис до „Правди").

Кам'янець-Подільський 27 квітня (9 мая) 1880.

Наша верховна державна комісія надрукувала нам на Великдень таку крашанку, з которою вже цілий тиждень носимся й доволі натішитися нею не можемо. Як раз на Великдень наш міністр освіти народньої, граф Дмитро Андрієвич Толстой, подав прозьбу в „отставку". У всій російській державі від Білого до Чорного моря, від Урала до Дуная вся скільки небудь просвітна частина товариства зітхнула вільніше, неначе камінь хто її звалив з грудей. І в Москві, і в Варшаві, і в Петербурзі, і в Одесі, і в Казані, і в Вільні вся інтеліґенція в оден голос могла тільки сказати „Слава Тобі Господи" і перехрестилася тричі великим хрестом. Одна з столичних газет виголосила, що в Росії було три великі „освобожденія": свобода кріпаків від панщини 1861 р. „Свобода Слов'ян" від турецького ярма 1878 р. і свобода дітей від графа Толстого 1886 р. Така загальна радість, таке значіння важної політичної і суспільної зміни, зв'язаної з лицем одного чоловіка, хочби і міністра, незрозуміле буде для Вас, жителів конституційної держави, де товариство саме заправляє своїми ділами і саме орудує у своїх потребах; та не забувайте, що у нас зовсім інше, що від особи, і тільки від особи правителя у нас залежить все і всюди і що з відставкою гр. Толстого всі педагоги, всі батьки малих дітей, всі скільки небудь думаючі люди зачинають сподіватися, що діти їх може вийдуть людьми корисними для себе і для товариства, і не будуть заганяні або в пропащий пролетаріят, або в ні-

гілізм, або в Сибір і на шибеницю. Щоб пояснити це, я постараюсь розказати Вам хоч в загальних рисах ту систему виховання, котру представляв собою віддалений міністр, і ті результати його системи, котрих нещасними жертвами були діти російських підданих за останні 14 літ.

Гр. Д. А. Толстой був назначений міністром освіти 1866 року після Головнина. Головнин оставив після себе пам'ять розумного і чесного педагога, котрий старався дати просвіті напрямок проґресивний, зміряючий до того, щоб діти і молодята отримували як мога найбільше науки правдивої і корисної для життя і для проґресу свого товариства і своєї держави. Він дав ліберальний університетський устав, обдуманий так, щоб молоді, здібні сили могли зайняти професорські місця та щоб і старі нездібні або ліниві професори не займали посади після того, як вислужать емеритуру і як не отримають $^2/_3$ голосів університетської ради в свідоцтво того, що вони справді можуть ще приносити користь. Гімназії Головнин організував так, що дав велику силу гімназіяльним радам: рада могла подавати кураторам свої педагогічні уваги, рада заправляла гімназіями і контролювала учителів, вона ж дивилась за моральністю питомців; в гімназії були введені реальні науки, усилена математика, звернена особлива увага на історію, географію, філологію і літературу. Тільки що взявся Головнин після того завести порядок в народні школи, як його змінено. Настала бо вже тоді в Росії тяжка пора реакції. Серед російського товариства були дуже ще сильні старі безумні і забиті елементи прежнього часу: пани, що жалували панщини, чиновники, котрим суд, свобідніший друк і пробудившийся лібералізм в товаристві не давали спокійно красти казну і гнести народ, старі військові служаки, котрі до старости прожили, знаючи тільки дві аксіоми: „не разсуждать!“ і „в зуби“,—всі ці елементи не знали зразу, що почати серед ліберальних реформ нового царствовання, зложили руки і думали, що осталось тільки ждати смертної години; але поволі вони охолонули зо страху, полічили нових людей і догадались, що не все для їх ще страчено; з одної сторони почали вони без перестанку лякати центральний уряд марою революції, з

другої пробуджувати в масах, непривикших ще до спокійного пересвідченого думання, фалшивий патріотизм, котрому неначе грозить новий порядок атеїзмом, комунізмом, сепаратизмом, нігілізмом і всіми другими „ізмами“, які тільки можна було придумати. Тактика удалась — товариство російське стало на сторону реакції, уряд злякався революції і почалось ламання власних реформ там, де сила річей позволяла хоч щонебудь в них зламати. Скоро діло дійшло і до реформ в міністерстві освіти і реакція тут виразилась заміною Головнина гр. Толстим.

Граф Тольтой одержав юридичне виховання і займав до того часу юридично-адміністративне місце. Він не був зовсім приготовлений до посади міністра освіти. Знав він тільки одно, що яко міністр освіти він повинен і хоче задержати пруд лібералізму, що він має відвернути молоді покоління від поступу, котрий йому, як і всім реакціонерам, здавався однозначним з революцією і твердо порішив виконати це діло, хочби прийшлося разом відвернути нарід від освіти. Ідеалом гр. Толстого був такий склад товариства, в котрому тільки аристократія мала би доступ до вищої університетської освіти і через те до вищих посад, — всі ж інші верстви товариства повинні держатися невеликого засобу науки і мають займати або маленькі посади, або технічні обов'язки. Між тим погляд такий треба було провести в такий час коли вся публіка кинулась до освіти, коли університети переповнялись слухачами, не містили їх, і треба було відкривати нові університети; коли гімназії настільки наповнялись хлопцями, що в десять літ треба було додати до 100 гімназій, що були в 1850 р., ще 240 нових і ті не вистарчали; коли все товариство: купці, земства, городські ради, банки, пани, не дивлячись, сипали грішми на будування нових гімназій, на стипендії при університетах, на сільські школи і загалом на освіту. Оглянувши позицію, граф Толстой зрозумів, що цей пруд можна перебити тільки такою організацією середньої школи, котра 'б зробила її прохід трудним, або зовсім неможливим, щоб через гимназію мало хто, або ніхто не дійшов до університету, щоб в гімназії поставити науку так, щоб той, хто вступить до неї, учився багато,

та не научився нічого корисного для життя і, не мігши кінчити науки, стратив би час і сили надаремно; в такому разі всі люди не дуже багаті, а навірно і вся біднота боятимуться кошту даремного і будуть краще давати дітей в ремество як в науку, між тим як для аристократії буде кілька дуже дорогих і дуже привилейованих шкіл, котрі забезпечуть кар'єру її дітей (школа правоведення, Александрівський ліцей, Катковський ліцей і т. д.). Не знавши, яку програму середньої школи придумати пригідну для свого плану, граф Толстой обернувся за порадою в ту кузню, де з великою для себе славою „сих дел мастера" вже кілька літ кували на всю державу цілий арсенал реакційних страхів і реакційних „мероприятій" т. е. до редакції „Московских Ведомостей". Тут п.п. Леонтьєв і Катков і зфабрикували для п. міністра проект „клясичного виховання", котрий міністр і провів в життя ручаючися, що сей проект вибавить державу від страшної неминучої революції; він забув мабуть, що клясичне виховання отримали і гуманісти 16 віку і члени французького конвенту 18 в.

Ми не будемо розбирати питання, чи клясицизм більше цивілізує товариство, чи реальні науки, чи клясицизм побуджає до революції, чи піддержує абсолютну монархію, бо ці питання тут не можуть мати місця задля тої простої причини, що система графа Толстого була тільки по імени клясицизмом, але клясичного виховання не давала. Хлопця від першої кляси садовили за латинську граматику і держали на ній 8 год; як в вищих клясах перекладали авторів грецьких, або латинських, то звертали увагу тільки на їх граматику і синтаксу; ні літератури, ні історії, ні старинностей, не то щоб загального поняття про дух і життя грецьке і римське, в школі не було. Клясицизм весь, це була тільки граматика; та й то за 14 літ міністерство не спромоглося навіть на скількинебудь пригідну граматику — за всі 14 літ α і ω клясичного виховання був Кюнер—граматика латинська, написана для німців по німецьки і переложена слово до слова по московськи. В сій граматиці дуже подрібно виложено все те, чим латинська мова відріжняється від німецької і нема ні слова про те, чим латинська мова відріжняється від московської; так наприклад у синтаксі

ученик учився що utor, fungor, vescor випадають шостого спадку (так як в московському) і не находив як по латині виражається семий спадок і т. д.—Кюнер сей мав справді метою не научити латинської мови, чи граматики, а забити непотрібною і трудною наукою час і голову—він дуже нагадував єзуїтського Альвара, над котрим колись ці св. отці держали теж молодіж в своїх школах з такою ж метою і з таким же наслідком.

Твердо упершися на клясицизмі, граф Толстой почав реформувати гімназії; значіння ради гімназіяльної було усунено, вся власть перенесена в руки директора. Директори повинні були за всяку дрібницю: не по формі пошиту одежу, непослух, суперечки з учителем, і т. д. виганяти питомців з гімназії; хто мав менше 10 літ, хоч би й одним місяцем, того не приймали до першої кляси, хто мав більше 11, того теж не приймали; хто два рази не міг здержати іспиту, того виганяли і т. д. Секретні інструкції приказували, щоб іспити робити як можна найтрудніше, щоб тих, хто стає до іспиту, не бувши до гімназії [1]), не пускати нізащо і т. д. Результатом всього цього було те, що по докладним статистичним цифрам на 100 хлопців, що вступали щороку до 1-ої кляси, кінчали 8-му тільки 6, а 94 пропадали по дорозі; їх виганяли з гімназії та тільки не зразу, а починаючи з 4 і до 8 кляси; іноді бувало так, що в цілій гімназії ніхто не кінчив її, а в 1874 році в 15-ти гімназіях одеського округу не кінчив гімназії ні один питомець, на стільки куратор і директори щиро виповнили думку міністра! Опріч трудности науки, опріч безплодности її, граф Толстой ввів в школу елемент поліційний; той тільки учитель вважався добрим і „благонадежним", котрий умів допекти ученикам, через сварку з котрим багато учеників можна було вигнати, котрий виповняв всі секретні приказн директора;—як тільки хто з учителів умів прив'язати до себе учеників, як умів він їх заохотити до науки не пришукуванням і не страхом, а розвитком, то такий уважався небезпечним і його виганяли з посади, „по 3 пункту" т. е. не кажучи за що. Нема ще року як один висо-

---

[1]) Тут є якийсь перепуск. *Ред.*

кий урядник приказав одному директорові гімназії вигнати з посади трьох дуже здібних і добрих учителів; директор осмілився сказати, що їх жалко, бо вони дуже „талантливы“, на це урядник розсердився і крикнув: „хіба ви не розумієте, що нам талантливих не треба!“ При такому погляді міністерства діти приучались думати від першої кляси, що всяке начальство єсть їх ворог і що школа зроблена не на те, щоб давати науку, а на те, щоб мучити їх безвинно вісім літ. Давши таке поняття питомцям, через 4 або 5 літ їх десятками виганяли з гімназії. В 14 або 16 літ вимучений хлопець, не знавши нічого опріч Кюнера, ні до якої праці не приспособлений, надрочений начальством, потративший літа здібні для науки, і дуже часто всі останні засоби своєї сім'ї, котрі вона поклала на його науку, виходив з гімназії на вулицю, не знав до чого взятися і робився нігілістом.—У всіх процесах політичних останнього часу більше $^{2}/_{3}$ судившихся, це неукінчені гімназисти!

Забивши середню школу, граф Толстой принявся за нижчу. Земства, уряд, городські думи, приватні люди давали великі гроші, будинки, дарову працю, книжки для того, щоб завести народні школи. Міністерство поставило діло так, що всі ці жертви забрало в свої руки; воно заборонило приватні школи, а гроші, що з публіки щедрою рукою сипались на народню освіту, ужито так, що тільки за невелику частину їх відкриті були школи; більш як $^{3}/_{4}$ всіх сум уживало міністерство на інспекцію шкіл. В нашому науковому округзі, де єсть 7.000.000 сільского люду, де уряд дає на сільські школи 150.000 на рік, де стільки ж дають сільські волості і ще далеко більше земства і городські думи, нема і 500 шкіл народніх, та за те на кожні два повіти (в окрузі 36 повітів) єсть по одному інспекторові, що отримує на рік по 2.000 рублів, 2 директори, що мають по 3,000 і один генеральний інспектор 4,000 рубл., між тим як сільські учителі за свою тяжку працю отримують тільки 150 рублів на рік. Для городів заведені осібні 2-клясні школи, котрі можна скінчити не раніше, як мавши 12 літ, але в тих школах не учать клясичних язиків і таким способом міністерство забезпечилось,

що діти міщан не підуть у гімназію, бо в гімназію не приймуть того, хто має больш 11 літ.

В останні часи заходився граф Толстой переробити університети і проєкт його був вже поданий в „государственний совет“ та тільки кінця сього діла граф не діждався. В чому залежав цей проєкт ми добре не знаємо, знаємо тільки, що в йому були внески о знесенню університетської ради і о зміні її урядовим правлінням, об організації осібної поліції, котра б стерегла студентів, об тім, щоб прокуратор затверджував програми викладів і щоб міг виганяти професорів неблагонадежних с. т. таких, що не хочуть прийняти ролі поліціянтів над студентами, або не захочуть гнути науки на ті погляди, яких запотребував би від них куратор і т. д.

Звівши до купи всі результати нещасного міністерства, ми маємо головніші виводи:

1. граф Толстой зробив все, що міг, щоби відвернути нарід від освіти;

2. він тратив гроші, зложені на сільські школи, на поліцію і інспекцію і старався, щоб сільських шкіл було яко мога менше;

3. він спорудив гімназії так, щоб в їх як можна найменше було науки і як можна більше праці — і щоб в результаті як можна менше людей кінчало гімназіяльний курс;

4. від трудностей праці кожного году десятки питомців стрілялись, топились, вішались серед іспиту, сотні слабували і умирали від тифу, від анемії, від сухот і запалення мозку;

5. десятки тисяч бідних сімей потратили останні засоби на виховання дітей і не могли провести сього виховання;

6. цілі покоління виховались в переконанню, що „начальство“ єсть ворог горожан і безвинно тиранізує їх;

7. десятки тисяч людей потратили марно життя і остались або вічними пролетаріями, або записались в нігілісти і понесли страшну кару на вигнанню, а дехто на шибениці.

Можна б багато дечого ще перелічити, але й так здається факти доволі за себе говорять.

Після всього сказаного не здивуєтесь, що ми святкуємо відставку міністра „як третю велику свободу Росії — свободу дітей від графа Толстого“.

Д-ж-в. *(Володимир Антонович).*

Надруковано — „Правда“ 1880 р., кн. I—III.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ ШЕВЧЕНКА,

СОДЕРЖАНИЕ КОТОРЫХ СОСТАВЛЯЕТ ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ.

В деятельности Т. Г. Шевченка несомненно более всего интересна для исторического общества Нестора летописца та часть его произведений, которая представляет воспроизведение исторических событий. С этими произведениями случилось то же, что бывает с историческими произведениями всех талантливых писателей и поэтов, избравших темою своих сочинений исторические сюжеты. Публика образованная, но не занимавшаяся специально историческою наукою, увлекаясь художественным воспроизведением минувшей жизни, чувствуя верность обрисовки исторической эпохи, воспроизведенной художником, принимала его произведения, как исторический материал, и, под влиянием общей исторической картины быта, считала и подробности быта, и подробности образов исторически верными, не заботилась о критической проверке отдельных более или менее крупных фактов. Такое отношение публики тем естественнее, что поэт воспроизводил нередко эпизоды не только в его время, но и по ныне почти вовсе не разработанные наукою. Я не сомневаюсь, что большинство интеллигентной публики, читавшей произведения Шевченка, уверено в том, например, что Гонта казнил собственных детей, что Палий кончил жизнь в Межигорском монастыре, что Подкова и Гамалия ходили походами на Царьград и Скутари и т. п. И не только читающая публика, не занимавшаяся специально историческою наукою, готова была видеть в поэтических творениях Шевченка точное фактическое воспроизведение исторических событий: по временам, даже исторические писатели разделяли взгляды публики (например, Мордовцев в истории гайдамаччины).

Конечно, с точки зрения строго-критического анализа фактов, такая оценка трудов Шевченка является по большей части ошибочной. Виновен был в этом случае, конечно, не поэт, художественно воспроизводивший народную жизнь, но ошибка весьма, впрочем, естественная зависела от самих читателей. Нельзя отождествлять поэта с историком; поэт — художник, и не его дело путем критики и продолжительного кропотливого труда восстановлять отдельные факты минувшей жизни и потом обобщать эти факты историко-философскою синтезою. Отдавшись такого рода работе, поэт-художник утратил бы значительную долю своего таланта и создал бы, вероятно, лишь весьма посредственное историко-критическое произведение. Известно, например, что Гоголь пытался стать историком, но неудачно. Поэтому данные художнику от природы дарования указывают его деятельности иной путь, не менее плодотворный в восстановлении бытовой истории народа соединением черт в высокой степени существенных, но недоступных историку и критику и истекающих лишь из чуткой наблюдательности и могучего творчества самого поэта. Поэт воспроизводит живой и цельный образ эпохи, оживляет и выводит перед взором читателя отдельные лица, целые поколения; в творчестве его воскресают эпохи и народы с их телом и душею, с их чувствами и помышлениями. Словом, для художника безразлична фактическая точность подробностей, лишь бы они были возможны на фоне изображаемой им эпохи.

Применяя все сказанное к литературной деятельности Шевченка, к историческим произведениям его, необходимо выделить в них великое художественное воспроизведение изображаемых эпох, характер которых всегда верно угадан поэтом. Исторические исследования лишь подтверждают его картины; многое также они подтвердят, без сомнения, в будущем. В виду того не имеют значения многочисленные фактические ошибки и неточности в подробностях. Чтобы убедиться в этом, рассмотрим произведения Шевченка исторического содержания. Их много: две поэмы „Гайдамаки“ и „Гамалія“ и несколько мелких рапсодий и эпизодов: Иван Подкова, Тарас Трясило, Невольник

никъ, Выбор гетмана, Чернець, Рассказ покойника, Швачка, Сдача Дорошенка.

В каждой почти поэме встречаем мелкие фактические ошибки. Это объясняется тем, что у поэта было немного исторического материала. По большей части приходилось пользоваться апокрифическою историею Руссов, приписывавшеюся Кониcскому, или сочинениями Маркевича, Бантыш-Каменского, да несколькими фрагментами неполных летописей в роде летописи Рубана. Вот весь исторический материал, бывший под руками у Шевченка, и не удивительны потому замечаемые у него фактические ошибки. Я укажу на несколько таких ошибок. Подкова и Гамалия, если существовали, то не предпринимали походов в Царьград и Скутари. Есть неверности и в описании выбора гетманов Лободы и Наливайка: поэт рисует картину передачи гетманского достоинства старым гетманом более молодому и приписывает это Лободе и Наливайку. В действительной истории нечто подобное встречаем 30—40 лет спустя в истории Павлюка и Томиленка. Поэма „Чернець" целиком построена на фабуле, что Палий умер в Межигорьи, чего не было; но в ней находим исторически верный факт прощания запорожца. Точно также не мало ошибок в частностях поэмы „Гайдамаки". Смерть титаря, например, событие, имевшее место в действительности, но совершилось оно в ином виде. Описываемые в „Гайдамаках" события занимают почти год времени; на деле же они продолжались не более двух месяцев.

Указывая на эти мелкие факты, я имел в виду предупредить, что от поэта излишне требовать точности их и что произведения его должно оценивать с иной точки зрения. — Художник нередко предугадывает то, что будет установлено историческою критикою много лет спустя. В своем романе „Айвенго" Вальтер-Скотт выдвинул такие мотивы в жизни англо-саксонского племени, которых не касалась историческая наука во время романиста и которые были выяснены Тьерри позднее. В исторических драмах Шекспира воспроизведение целых эпох не оставляет желать ничего лучшего. Я отмечу несколько мест в произведениях Шевченка, где находим подобное предугадывание

благодаря могучему поэтическому таланту. Некоторые черты исторических произведений Шевченка оказываются совершенно верными при проверке доступными нам теперь данными историческими. Таков целый ряд картин, посвященных обрисовке Запорожья: мы видим, чем вызывалось стремление народа в Запорожье, каково было там житье и чем заканчивалась жизнь запорожца. В Запорожьи народ видел существование идеального общественного строя. Потому-то и могла пополняться постоянно эта община. Интересно, как изображено у Шевченка отношение атамана к остальным запорожцам: оно состояло в полной диктатуре с полною зависимостью в то же время диктатора от избирателей. Шевченко как нельзя лучше понял и изобразил дух Запорожья. Выбранный атаман сознавал, что он — представитель общественного мнения, — готов был подвергнуться его контролю и обращался к обществу, как к друзьям, как к равным. Что в таком виде представлял себе Шевченко Запорожский строй, видно из поэмы „Подкова", где атаман останавливает флотилию при устье Днепра и обращается к спутникам с речью, объясняющею цель похода, и с вопросом, продолжать ли этот поход, хотя заранее знал, что ответ будет утвердительный. Господствовало отношение полного доверия к выборному атаману. Тот же мотив выдвинут и в Выборе гетмана. Старый гетман указывает на свои преклонные лета и просит избрать иного. Такая близкая связь указывает на то, что выборные были представителями общественного мнения и могли создать общественную форму, немыслимую при современном устройстве европейских обществ. Упомяну о других картинах, нарисованных Шевченком. В стихотворении, которое я озаглавлю: Сдача Дорошенка, время руины изображено так живо, что подобное наглядное представление о нем можно составить себе только по прочтении обширной монографии Костомарова. Картина борьбы с всесильным дворянским сословием в Польше, наполнявшей первую половину XVII века, мастерски начерчена в том рассказе, который я назову рассказом покойника.

Скажу теперь несколько слов о самой значительной по объему поэме — о Гайдамаках. В ней поэт имел дело

с недалекою эпохою. Он сам упоминает, что о многом слышал от 90-летнего деда. Теперь мы можем рассматривать поэму, как чисто историческое произведение. В ней верно поняты и обрисованы все истинно-трагические обстоятельства нашего края во второй половине XVIII века. Народом, выработавшим известные идеалы и воззрения, владела небольшая группа дворян, чуждая ему и по идеалам, и по экономическим потребностям. Посредствовавшею группою являлись евреи. Таким образом, в крае было три чуждых одна другой группы. По общему историческому закону, не смотря на разнородность интересов, такие отдельные группы могут выработать взаимное уважение, известный modus vivendi, но это возможно лишь тогда, когда господствующая группа обладает умом, сознает, что с одною эксплоатациею далеко не уйти, и готова сделать некоторые уступки. Польская шляхта не обладала таким тактом; еще менее были способны к тому евреи. В результате получилась печальная постановка отношений, разразившаяся трагедией во второй половине XVIII века. Поэт прекрасно понял это положение трех групп населения в то время и обрисовал отношение крестьян к дворянству и евреям, отношение шляхты к схизматикам и евреям, вывел тип еврея в отношении к казаку и к шляхте. Дворянство представлено в поэме всесильным сословием, не умеющим благоразумно пользоваться властью, своевольным, не уважающим личности. Мы видим толпу конфедератов, ловящих еврея, издевающихся над ним, вламывающихся в дом почтенного человека — титаря, с корыстною целью, замучивающих его. Вторую группу составляют евреи. Они кланяются шляхте, но презирают ее с полною уверенностью, что они умнее. Имеем в поэме и крестьянские типы, — типы людей, лишенных просвещения, но чувствующих свою правоту, долгое угнетение которых довело до ожесточения, прорывающегося бесчеловечною ненавистью. Крестьянский тип лучше всего оттенен автором, как родной, и на стороне которого была попранная правда. На ряду с типами Железняка и Гонты, обнаруживающего крайнее самопожертвование в сцене убиения сыновей ради общего блага, ложно, впрочем, понятого, — встречаем более глубокие образы, например, образ

благочинного, освящающего народную правду сознательным словом. Тип благочинного списан с Мелхиседека Яворского. Автора упрекали в том, что он, повидимому, с сочувствием относится к изображаемым им жестокостям. Это несправедливо. Раза два встречаем перерыв в поэме и среди рассказа читаем трогательные лирические строфы о том, как можно было бы ужиться в этом благодатном крае, если бы отношения не были проникнуты такою исключительностью. Дважды высказывается поэт, и нельзя не согласиться с ним [1]).

Надрук. — Чтенія в Ист. Общ. н. л. кн. II (К. 1888) ст. 145—149 також київська газета „Труд" 1881 р. № 10. Цю доповідь читав В. Антонович на засіданні „Общества Н. Л." 1/III 1881 р.

---

[1]) Повного текста цієї цікавої доповіді не заховалося. Подаємо її зміст на підставі тогочасних друкованих видань. *Ред.*

ПОЛЬСКО-РУССКИЕ СООТНОШЕНИЯ XVII в. В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛЬСКОЙ ПРИЗМЕ.

(По поводу повести Г. Сенькевича „Огнем и мечем“),

Известный польский беллетрист, г. Генрих Сенькевич, издал в прошлом году четырехтомную историческую повесть „Огнем и мечем“ [1]), сюжет которой заимствован из истории южно-русского края. Переплетаясь романическими эпизодами, составляющими принадлежность художественного творчества, повесть г. Сенькевича представляет историческое воспроизведение борьбы Хмельницкого с поляками с весны 1648 года до заключения зборовского договора, т. е. до конца августа 1649 года. Автор изучил описываемую им эпоху довольно тщательно; крупных фактических ошибок и неточностей он избежал, и с этой стороны критика обязана отдать ему полную справедливость. Но несколько иначе мы должны отнестись к той стороне произведения г. Сенькевича, в которой он старается осветить бытовые черты общества как польского, так и южно-русского в XVII столетии, тем более, что в этом отношении автор не ограничивается объективным воспроизведением прошедшего, но высказывает беспрестанно и свое субъективное мнение — идеализирует одни принципы, порицает другие, накладывает совершенно произвольно темные краски на одни лица, стремления и общественные группы и непомерно нежно, а иногда и крайне страстно освещает другие. Конечно, мы бы не придавали особенного значения всему этому, если бы произведение г. Сенькевича представляло лишь обыкно-

[1]) „Ogniem i mieczem. „Издание 2-е. Варшава. 1884 г. Русский перевод этой повести в „Живописном Обозрении“, 1884 г. и в „Русской Мысли“ 1885 года.

венное беллетристическое произведение одной из соседних литератур; но повесть г. Сенькевича по приему, оказанному ей в польском обществе и по впечатлению, какое она произвела на это общество, является несомненно выразителем современного состояния исторического самопознания польской интеллигенции, последним словом его патриотических, национальных и общественных воззрений, тем более для нас итересных, что вследствие избранного сюжета воззрения эти высказываются по преимуществу на почве отношений польско-русских в XVII столетии.

Действительно ни одно сочинение польской литературы в XIX столетии не пользовалось таким сочувствием своей публики и не вызывало столь повсеместных и единодушных оваций, как повесть г. Сенькевича; ни к одному сочинению, как бы оно талантливо и художественно ни было написано, польская публика не отнеслась с такою восторженностю и не признавала в нем такого цельного воплощения своих задушевных убеждений. Лишь только появились первые главы „Огнем и мечем" в фельетоне варшавской газеты „Слово", они провозглашены были и в печати, и в общественном мнении небывалым гениальным произведением; имена лучших польских поэтов: Мицкевича, Красинского, Словацкого, Поля, поблекли при блеске нового светила и скромно отодвинулись на второй план. Восторг и похвалы, по свойственному польской народности сангвиническому порыву, дошли до гиперболических размеров: профессор истории польской литературы в краковском университете, граф Тарновский, открыл ряд публичных лекций, посвященных повести г. Сенькевича, в которых заявил, что разбираемое им произведение превосходит художественными достоинствами все произведения Шекспира, Мильтона, Данте, Тасса, Гете и др., взятые вместе; публика, слушавшая лектора, покрыла аплодисментами эгу гасконаду, и вслед за тем, аристократическое краковское общество стало иллюстрировать гениальное произведение, изображая в живых картинах более эффектные сцены повести; мода на живые картины эпизодов романа „Огнем и мечем" распространилась вскоре на другие города и веси, населенные поляками, и в течение года стала любимою забавою

польского интеллигентного общества; затем картины эти воспроизводились в иллюстрированных журналах и т. д. Несколько польских газет и журналов, представляющих более трезвое и прогрессивное направление в своей печати: „Атеней“, „Край“, „Правда“, „Еженедельное Обозрение“ (Prsegląd Tygodniowy) попытались было отнестись критически к обаянию, вызванному г. Сенькевичем, и удержать мнение своего общества в более нормальных пределах; не отрицая таланта г. Сенькевича, они указали с одной стороны на то, что чрезмерные похвалы в глазах объективных читателей могут служить лишь сюжетом для весьма комических выводов, или зародить подозрение в том, что они исходят лишь из спекулятивной книгопродавческой рекламы; они намекали, правда слегка, на то, что если сближения с иностранными литературными произведениями и уместны, то „Огнем и мечем“ гораздо более напоминает „Трех мушкеров“, Дюма-отца, чем Шекспира, Гете или Тасса. С другой стороны эти же органы польской печати указывали, весьма впрочем сдержанно и объективно, на то, что публицистические и исторические убеждения, приводимые г. Сенькевичем в его повести, стремятся к тому, чтобы воскресить общественные идеалы XVII столетия, вредные для народного самопознания уже в то время, совершенно архаические и немыслимые в настоящем, что взгляд автора на международные отношения и несправедлив и вреден для польского общества, так как он разжигает международную вражду, которая стала несколько улегаться под влиянием современной нам культуры, что страстность в этом отношении противоречит и чувству человеческой справедливости и трезвому здравому смыслу, с преобладанием котораго связаны и насущные интересы польского общества и т. д. Мнения эти остались впрочем гласом вопиющего в пустыне, и огромное большинство польского интеллигентного общества оказалось на стороне традиционных идеалов, илюстрированных г. Сенькевичем.

Собрав разбросанные в повести рассуждения, высказываемые то от имени действующих лиц, то очень часто лично от имени автора, и пополнив их картинными изображениями всех слоев общества, описываемого в повести, мы

постараемся восстановить вкратце основные публицистические положения автора, которыми он и подкупил в свою пользу гораздо больше, чем художественными достоинствами своего произведения, безграничную симпатию польской публики; затем оценим степень верности или неверности этих положений по отношению к исторической истине и укажем некоторые приемы артистического творчества автора, исключительно лишь с точки зрения их правдивости исторической и этнографической.

Историко-философский взгляд г. Сенькевича на описываемую им эпоху сводится к следующим положениям: в половине XVII столетия, Польша представляла могущественное государство, опиравшееся на многочисленное, вполне сознательное, исполненное энергии и гражданских доблестей шляхетское сословие; сословное преобладание шляхты в государстве было признаком высшей культуры, на уровне которой стояла тогда Польша. Государство это преследовало великую культурную миссию; оно призвано было цивилизовать, т. е. претворить по своему образцу обширные русские области, входившие в пределы Речи Посполитой. Миссию эту оно исполняло весьма энергично и целесообразно, но наткнулось на неожиданное препятствие — на врожденную дикость и непригодность к культуре русского племени, которое неспособно было по природе усвоить себе какую-бы то ни было гражданственность и цивилизацию; все попытки поляков к насаждению культурных идей разжигали в русском населении лишь ненависть и дикие необузданные порывы, проявление того непонятного для поляков настроения, которое шляхтичи XVII столетия называли весьма метко „хлопскою innata malitia". В борьбе с этой врожденной дикостью польская шляхта напрасно истощала свои доблестные геройские качества, она не могла осилить враждебной стихийной силы. Впрочем некоторые ошибки замечаются и в действиях польского государства; важнейшая из них состоит в том, что в среде правящих польских классов существовала влиятельная партия, которая относилась слишком гуманно к враждебному элементу, предлагала делать русским некоторые уступки, заставляла воздерживаться от слишком крутых

мер, даже намекала по временам на какие-то частные злоупотребления, будто-бы подававшие повод к козацким восстаниям. Эта партия ослабила энергические меры, которые стремились осуществить лучшие представители тогдашней Польши, считавшие необходимым потопить козацкий бунт в целом море крови, хотя-бы пришлось для этого истребить поголовно все русское народонаселение края. По мнению г. Сенькевича, достоинство польского государства требовало не только казнить смертью всех участников восстания, пока они не смирятся и не станут таким образом достойными вкусить плодов шляхетской культуры, которая после расправы готова была облагодетельствовать строптивых, но покаявшихся, ополячением, иезуитскою школою и прежде всего панщиною. Козаки, как представители русского населения, не только не умели понять этих высших культурных стремлений шляхетства, но, благодаря своей дикости и врожденной злости, усумнились в пригодности для своего народа того государства, которое навязывало им свои общественные, не совсем выгодные бытовые формы, и дерзнули после долгих безплодных просьб и заявлений прибегнуть к бунту: конечно, как бунтовщики, они обрекли себя на казнь и истребление, которое, к несчастью, поляки не с'умели применить с нужною энергиею и тем нанесли чувствительный удар своему государству. Полагаем, что это изложение мнений г. Сенькевича нисколько нами не утрировано, и постараемся оправдать нашу резюмировку при подробном рассмотрении отдельных положений.

В положениях г. Сенькевича есть, конечно, и некоторая доля справедливости и некоторые признаки развившагося в польском обществе в последнее время прогресса, только мы полагаем, что такого рода положения высказаны слишком страстно и доведены вследствие этого до абсурда. Таким положением мы считаем особое благовение, высказанное г. Сенькевичем перед государственной идеею. Конечно, государство представляет одну из высших форм человеческого общежития, и идея государства тем дороже для всякого развитого человека, чем более сознательно он к ней относится; мы привыкли в современных нам европейских государствах видеть учреждения, гарантирующие

и материальную безопасность обществ и удовлетворение их высших нравственных потребностей: свободу совести, возможность умственного развития и т. д. Мы привыкли смотреть на государственную власть, как на выражение возможной в данном обществе суммы справедливости и безпристрастия по отношению ко всем своим подданым, без различия их сословной группировки, национального типа, личного положения в обществе, и потому считаем идею государства равно дорогою для всех лиц, входящих в состав его. Г. Сенькевич смотрит на дело несколько иначе. По его мнению, Польша XVII столетия представляла образцовое государство потому именно, что отрицала лучшие стороны государственной деятельности, потому, что не признавала равноправности своих граждан и преследовала свою „мисию“, невозможную по антропологическим законам природы — претворение одного народного типа в другой и несправедливую в общественном отношении — абсолютное подчинение всего народа привиллегированному классу. Наткнувшись на сопротивление национальное и сословное, польское государство не обязано было, по мнению г. Сенькевича, сознать и исправить ошибочное направление своей внутренней политики, напротив того, идея государства требовала от него другого образа действия, который он слишком, может быть, красноречиво высказывает, восстановляя мысли, слова и деяния самого, по его мнению, даровитого государственного человека того времени, князя Иеремии Вишневецкого: князь Вишневецкий сознавал обязанность „наказывать без меры и милосердия“, он полагал, что „достоинство Речи-Посполитой“ возлагает на него обязанность истреблять козаков и хлопов „без остатка“ (co do nogi — излюбленное выражение автора), сажать на кол и рубить головы послам козацким; он дает клятву в том, „что потопит в крови хлопские бунты“; размышляя в решительную минуту о предстоящей ему роли руководителя государственных стремлений Польши, он таким образом очерчивает свою деятельность: „растоптать Запорожье, пролить океан крови, сломить, уничтожить, раздавить, а потом только отменить злоупотребления“, „пожрать бунт и вскормиться его телом“—ему грезится поле, на котором распро-

стерты „сотни тысяч трупов“ и т. д. Читая все эти страстные каннибальские возгласы, невольно образованный читатель нашего времени приходит в недоумение, каким образом в голове писателя XIX века зародились эти кровавые порывы, более приличные клевретам Нерона или сподвижникам Чингизхана чем мыслителю или художнику нашего времени; между тем эти кровавые пожелания являются в повести не результатом об'ективного воспроизведения настроения эпохи, но продуктом политических воззрений самого автора. Князь Вишневецкий изображен идеалом государственной мудрости, гражданских добродетелей и поборником правды и справледливости; автор до того увлекается своим героем, что доходит в отзывах о нем до кощунства; так всякий неуважительный отзыв о Вишневецком г. Сенькевич называет „богохульством“ (sic „Bluznierstwo“, т. II, стр. 231; т. III, стр. 132), он одаряет князя какою-то сверх'естественною силою, дарованною ему свыше, вследствие которой целые тысячи козаков, населения целых округов бегут, об'ятые паническим страхом, при одном имени „Яремы“. Во время приступа козаков к Збаражу на валах крепости появляется среди знамен и факелов князь Вишневецкий и козаки дрожат и выпускают оружие при его виде; может быть ошибаемся, но нам кажется, что краски для этой эффектной картины заимствованы г. Сенькевичем из VI книги потерянного рая Мильтона... Вот до каких геркулесовых столбов договаривается автор, исходя от мысли совершенно верной — уважения к государству и установленному порядку. Утрировку в розвитии этой мысли и неточное понимание автором и сочувствующим его произведению обществом значения государственной идеи мы можем себе об'яснить только одним мотивом, свидетельствующим впрочем о повороте к лучшему польской интеллигенции. Польское общество с конца XVIII столетия постоянно протестовало против тех государственных организмов, среди которых оно размещено было историческою судьбою, протестовало оно упорно и мыслью, и словом, и 4 или 5 раз в течении столетия делом; наконец, оно убедилось вероятно в неосновательности и незаконности своих протестов, в убеждении произошел крутой поворот

и ненавистная до того времени мысль о святости государственных учреждений и о преступности всякого бунта заняла почетное место в кругу общественных принципов польского общества и высказалась в слишком, может быть, резких и необдуманых чертах под пером излюбленного беллетриста. Что-ж, и слава Богу, только на первых порах неофиты зашли слишком далеко и попали в другую крайность — прийдется лишь сказать „trop de zéle“.

Но если в развитии государственной мысли у автора „Огнем и мечем“ мы готовы признать, при всей утрировке в часностях, верную исходную точку, то другое основное положение автора, — что Польша в XVII веке была символом цивилизации, а Русь представителем дикости — кажется нам совершенно ложною и в основаниях, и в развитии. Конечно, обе народности укладывались в силу и естественных этнографических особенностей, и исторического воспитания в разные типы культуры, весьма часто не сходные друг с другом или даже противуположные; может быть в данный исторический момент доля цивилизации была несколько больше на одной стороне, чем на другой, но все это не дает права утверждать, что борьба, вспыхнувшая в XVII столетии, характеризуется исключительно культуртрегерством с одной стороны и абсолютною дикостью с другой. Здесь не место излагать историю параллельного развития культур русской и польской — это задача обширных исторических трудов и исследований. Мы остановимся лишь на моменте, изображенном г. Сенькевичем, и подвергнем краткому анализу приводимые им самим данные.

Если-бы г. Сенькевич прилагал одну и ту же мерку к описываемым им событиям и лицам, то, даже по весьма пристрастно сгруппированным им же самим фактам, он убедился бы, что ни особенной дикости с одной стороны и ни особой гражданственности и цивилизации с другой в фактах этих не заметно; еще труднее заметить их, если устранить все произвольные характеристики и суб'ективные рассуждения, исходящие не из фактов, а исключительно из личного взгляда автора, и проверить передаваемые им события свидетельством современных источников. Увлекаемый побуждениями художественного творчества,

г. Сенькевич не заметил противоречия, существующего между его положениями и им-же описываемыми сценами, но за то широко воспользовался своим правом артиста для того, чтобы эпитетами, голословными утверждениями, априористическими суждениями наложить тени и пролить свет в желательном для него, хотя исторически неверном смысле. Раз задавшись мыслью, что южно-русские козаки и хлопы дикари, он при каждом случае поддерживает это мнение всевозможными стилистическими приемами, иногда даже выходящими за границы литературного приличия. Козаки в его произведении не говорят, не возражают, не кричат, не поют, но всегда верещат, ревут, рычат и воют. Лишь только дело идет о недворянском населении Украины, оно всегда упоминается с эпитетами: „хлопство дикое и разнузданное", „народ дикий", „разбойничий", разбойничья сволоч", „народ дикий по природе", „народ дикий, стремящийся к дикой свободе", „дич сорвавшаяся с цепи", „чернь жаждущая крови и убийства"; если в описании сражения ему нужно сказать, что шляхтич нанес удар козаку, то он выражается так: „треснул ватажка саблею в морду" II, 181) и т. д. Таких стилистических цветков можна набрать в повести целые вороха, но мы ограничимся немногими приведенными примерами для того, чтобы указать, какими приемами автор пользуется для того, чтобы подготовить читателя к восприятию своей мысли о дикости народа, затем уже следуют картины и рассуждения, развивающие эту мысль.

Конечно, козаки и хлопы по мнению г. Сенькевича лишенны всякого инстинкта гражданственности и тени всякого общественного убеждения; они стремятся лишь к „дикой свободе" и безсознательно разрушают плоды векового труда шляхтичей" (I, 132); „дикий народ, преобразованный шляхтичами из разбойников в земледельцев, тяготился существованием права, строгостью управления и существованием порядка" (II, 88); вследствие этого он мечтал о таком ненормальном строе, при котором „вся земля принадлежала бы не князьям и панам, а свободным земледельцам козакам" (II, 77). Религиозные побуждения в козацких восстаниях отсутствовали, Хмельницкий только искуственно прикрыл

инстинкты разбойнические мнимым заступничеством за веру и постарался разжечь религиозный фанатизм (II, 268), до того-же времени запорожцы грабили православные церкви и награбленными церковными предметами торговали на базаре в Сечи; „все то, что рассказывают о религиозном настроении запорожцев — выдумка“ (I, 169). Запорожцы — это сброд людей, „покрытых лохмотьями, полунагих, полудиких, окоптелых дымом, черных, вымазаных грязью и кровью, сочившеюся из язв и т. д.“ (ibid). В Сечи, собираясь на раду, они выкачивали бочки водки и совещались кое как только потому, что асаулы водворяли некоторый порядок палочными ударами, весьма щедро расточаемыми, и пистолетными выстрелами; они заподозренных товарищей предавали казни на раде, терзая их тут же на части, и т. д. (I, 170, 180).

Конечно, из приведенных цитат легко убедиться не только в тенденциозности г. Сенькевича, но и в умышленном извращении им общественных исторических фактов. По его мнению, народонаселение Украины до появления шляхты занималось исключительно разбоем и не помышляло о земледелии, хотя и желало, чтобы земля принадлежала земледельцам. Помимо ясного противоречия в самом положении, оно составляет очевидную историческую неправду. Все исторические свидетельства со времен Геродота и до конца XVI столетия, когда шляхта польская появилась в южной Руси, указывают на занятие земледелием, как на главный промысел жителей этого края. Вспомним, например, земледельческие орудия и зерна хлеба, находимые в курганах языческой эпохи в земле северян или древлян; вспомним характеристику смерда и его занятий, записанную летописью со слов Владимира Мономаха под 1103 годом, вспомним целые округи, которые обязались давать монголам дань пшеницею в XIII столетии, транспорты хлеба, которыми южно-русский край снабжал Константинополь в XV столетии при посредстве хаджибейской гавани (нынешняя Одесса), многочисленные данные о земледелии, занесенные в люстрации украинных замков в половине XVI столетия, т. е. до люблинской унии, и убедимся, что разговоры г. Сенькевича об отсутствии земледелия

и разбойническом быте народонаселения не более, как ег тенденциозная выдумка. Отсутствие религиозного побуждения в козацких восстаниях до Хмельницкого такая-же историческая фальш; можно-бы процитировать до 20 документов: прошений, подававшихся козаками в сеймы и королям, проектов договорных условий и т. п., в которых „войско запорожское“ пред'являя свои желания, на первом месте предлагает статьи о свободе православной церкви и веротерпимости. Довольно, полагаем, указать на то, что Запорожье выдвинуло за 30 лет до Хмельницкого Сагайдачного, который восстановлением православной ерархии на долго устранил враждебный для народонаселения напор униатской интриги, — для того чтобы убедиться, что религиозные мотивы глубоко проникли в сознание низового братства и вовсе не принадлежат к области „выдумок“. — Мы не знаем, откуда заимствовал автор черты непривлекательной наружности запорожцев, но убеждены, что рады не происходили в виде пьяных оргий и что на них никого не терзали на части и т. п. Подобных подробностей нет у авторов цитируемых г. Сенькевичем (Лясоты, Боплана) и они конечно составляют принадлежность его собственной фантазии, настроенной на слишком тенденциозный лад.

Не лучше Запорожья у г. Сенькевича изображено и остальное народонаселение Украины. Автор пытается описать состав этого населения и мы не знаем, чему более удивляться в его попытке: его тенденциозности или незнанию. Вот по его словам группы, на которые распадался малороссийский народ в XVII столетии: чумаки, степные и лесные пасечники, воскобои, смоляры, конюхи, хуторники, охотники, сиромахи, рыбаки, чабаны и просто хлопы (I, 32, IV, 14). По мнению автора, перечисленные категории возникли не только вследствие занятия известными промыслами; это какие-то касты и даже как-бы отдельные племена, из которых каждое отличается оригинальными чертами дикости. Соберем например черты, которыми автор характеризует чабанов, почему-то особенно ему ненавистных. „Чабаны, это пастухи, проводящие всю жизнь в степи и пустынях; они совершенно дики и не исповедуют никакой религии; они вместо песни издают мрачный вой;

примкнув к восстанию Хмельницкого, они не умели даже отличить козацкой старшины и признавали власть лишь за тем, кто их бил или убивал; они конечно не имели никакого понятия о международном праве (sic), но зато сгарали жаждою крови и грабежа; это дикое племя встречалось в лесах около Чернигова, но по преимуществу обитало на территории полтавского полка; последнее обстоятельство явствует из того, что дикий полтавский полковник Пушкаренко предводительствовал исключительно чабанами" (I, 32, 36; II, 132, 155; III 222; IV, 15). Читая эту белиберду, недоумеваешь, заимствована ли она автором из записок какого-нибудь легкомысленного путешественника по Австралии или центральной Африке, или нарочито, хотя не особенно остроумно, сочинена самим беллетристом. Если уже чабаны особенно заинтересовали г. Сенькевича, то ему не мешало бы справиться о значении этого слова — он нашел бы весьма обстоятельные данные в описании херсонской губернии Шмидта, в очерке южно-русских артелей Щербины и т. п.; из справок этих он узнал бы, что чабаны вовсе не особенное дикое племя, а те-же южно-русские крестьяне, составляющие артели для занятия овцеводством; он убедился бы, что артели эти состоят вовсе не из дикарей, а из людей успевших выработать весьма правильную форму рабочего товарищества, с выборным атаманом, с точным распределением разных отраслей труда между членами артели, с правильным, вперед условленным, распределением прибылей и т. п. Не менее чабанов достается в повести г. Сенькевича и рыболовам: „это люди дикие, нравы их грубы, они пребывают в камышах на берегу Днестра" и т. д.; еще оригинальнее характеристика „сиромах"; в одном месте повести слово это означает волка, в другом категорию народонаселения, которая определяется следующим образом: „сиромахи — это Бог весть какие люди, бродяги, пришедшие из конца света" (sic) (I, 32). Полагаю, что достаточно приведенных примеров для того, чтобы дать понятие о приемах исторической этнографии г. Сенькевича.

Но, не ограничиваясь характеристикою отдельных групп, автор утверждает, что и все народонаселение Украйны

носило те-же черты непреодолимой, врожденной дикости, которою отличалось от других народов, даже таких, которые стояли на одном с ними уровне просвещения и в одинаковых общественных условиях. Приведем для примера параллель крестьян польских и южно-русских словами самого г. Сенькевича: „Дикий по природе народ шел охотно к Хмельницкому; в то время когда хлоп в Мазовии и великой Польше без ропота нес бремя гнета, тяготевшее во всей Европе над потомками Хама[1]), украинец вместе с воздухом степей вдыхал любовь к свободе, столь-же без-

---

[1]) Относительно положения „потомков Хама“ во всей Европе в XVII ст. г. Сенькевич повторяет легкомысленно общее излюбленное место польских публицистов, которые стараются тяжелое положение крепостных людей в Польше об'яснить так называемым „духом времени“, т. е. указанием на то обстоятельство, будто во всей Европе в то время крепостные находились в столь же тяжелом положении, как и в польском государстве. Мы не знаем, на чем основано это голословное утверждение польских публицистов; но если обратимся к любой истории крестьянского сословия в Европе, то не найдем подтверждающих это утверждение исторических фактов. Вот в доказательство несколько ссылок, заимствованных нами из сочинения Зугенгейма (Sugenheim — Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa — 1861).

В Англии многочисленное сословие мелких собственников земледельцев (liberi homines) существуют уже в XI столетии; другая еще более численная группа (Ceorls) дает только чинш дворянам, но лично свободна; в XIII в. Генрих III заменяет повсеместно панщину взносом десятины или оброка. в XIV столетии при Эдуарде III крепостных в Англии нет уже вовсе и все земледельческое население состоит из свободных работников (стр. 273, 274, 289, 291).

Во Франции правительство постоянно стремится к облегчению крепостных и доставляет им целый ряд гарантий от насилия дворян. В 1407 году Карл VI уничтожает подати, произвольно налагавшиеся дворянами (droit de prise). В 1479 г. Людовик XI отменяет повинность „сторожи“, В XV—XVII ст. короли поручают парламентам заботу о защите крестьян и назначают специальные комиссии для преследования помещичьих злоупотреблений (Grands Jours d'Auvergne). Комиссии эти ведут дело очень энергично и издают в одну сессию 53 смертных приговора на дворян за злоупотребление ими помещичьей властью (стр. 116, 140—141, 145).

В Германии в XV столетии большинство крестьян составляло класс чиншевиков или наследственных, свободных лично арендаторов, в Голландии же и Бельгии в XV столетии не оставалось никакого следа крепостного права (стр. 351—358, 5:9).

граничной и дикой, как самая степь... конечно он предпочитал буянить и резать панов вместе с Хмельницким, нежели сгибать гордую спину под ударами подстаросты" (III, 237). Этот дикий инстинкт украинцев, заставлявший их не любить нагайки подстаросты, был настолько свойственным их дикой природе, что все народонаселение увлекалось им; „все ушли к Хмельницкому, даже женщины; остались в селах одни старухи и дети" (IV, 14); в начале восстания вообще хлопы, из страха перед Вишневецким, колебались, но более вредные личности „гультяи и резуны" дали почин и увлекли остальных. Поднявшись, хлопы стали жечь все города и села, хлеб, леса и сады, стали грабить и убивать всех, сами-же кормились древесною корою и т. п. (I, 242; II, 166, 172, 266; III, 201, 238). Картины эти, к которым г. Сенькевич возвращается беспрестанно в своей повести, совершенно не понятны: все крестьяне восстали и ушли к Хмельницкому, села запустели: не знаем, кого-же воставшие убивали и грабили, не понимаемъ, зачѣмъ они жгли села и города, то есть свои собственные жилища, почему они истребляли хлеб, для того, чтобы питаться древесною корою. Словом, что ни слово, то необ'яснимая загадка, можетъ быть нужная автору для эффектных картин, но вполне затемняющая их смысл. Так, например, со слов г. Сенькевича не возможно понять, кто и зачем сжег Корсунь в то время, когда происходила в окрестностях этого города известная битва Хмельницкого с поляками; по его мнению не все хлопы ушли в битву, часть их осталась

Въ Италіи, по почину Флоренціи и другихъ городскихъ республикъ, отмена крепостного права началась еще съ XII столетия и вскоре охватила всю Италію (стр. 188—191).

В Швеции рабство было отменено декретом короля Магнуса Эрихсона в 1335 году; в Норвегии всякие следы крепостного права исчезли в XIII и XIV столетиях (стр. 502, 539) и т. д.

Подобных фактов можно-бы набрать десятки из истории крепостного права в Европе; возможно-ли после этого говорить, что гнет, тяготевший над „потомками Хама" в Польше XVII столетия был результатом духа времени, господствовавшего во всей Европе и что отвращение народонаселения к крепостному праву, введенному в южной Руси польскими порядками после люблинской унии (1569), было лишь результатом его дикости и отсутствия европейской культуры?

в Корсуне для того, чтобы разрушить этот город, уже занятый козаками. Мы-бы и не догадались, с какою целью совершено было это разорение, если бы не знали из современных источников, что Корсунь, равно как и Черкассы, Стеблев и окрестные села, были сожжены вовсе не чернью и не хлопами, а отступавшим польским войском, по приказанию гетмана Потоцкого (Ерлич, 64)[1]. Таким образом г. Сенькевич переносит обвинение в разорении края с больной головы на здоровую и приводит, как доказательство неукротимой дикости хлопов, факт совершенный теми, кто по его мнению был представителем культуры.

Убедивши достодолжно читателя в дикости русского народа, г. Сенькевич с увлечением, достойным лучшаго применения, рисует картины тех жестокостей, какие совершали восставшие хлопы; весь запас своей богатой фантазии беллетрист истощает для того, чтобы создать отвратительнейшие сцены. Все действительно бывшие факты крутой расправы среди ожесточенной борьбы, все ужасные слухи, созданные паникою и озлоблением побежденных шляхтичей, служат только канвою, на которой автор выводит узоры собственного измышления, заимствуя краски из описания варварских поступков всех времен и народов. По его словам, козаки, подобно монгольским завоевателям, укладывали пирамиды из отсеченных голов, подобно Нерону зажигали живых людей вместо факелов, подобно ацтекам таскали внутренности убитых жертв и т. п. Для того, чтобы сличить картины дикой жестокости, изображенные г. Сенькевичем, с действительными историческими фактами, возьмем для примера любой конкретный факт. Вот, например, известия современных источников о смерти Барабаша: комендант кудацкой крепости, Гродзицкий, сообщил в рапорте гетману Потоцкому следующее: заметив возмущение реестровых, „асаул... схватил было ружье, но его сейчас стали бить кистенями, арестовали вместе с дру-

[1]) В польском дневника современника читаем: „24 мая гетман выдал Корсунь на разграбление жолнерам, дабы город этот не достался врагам; он был совершенно уничтожен и разграблен“. Jakob Michałowski. Xięga Pamiętnicza, стр. 21.

гими старшинами и того же дня, по приговору рады, всех казнили“ (Памятники киевской коммиссии, I, III, 24). Другой поляк современник сообщает: „козаки реестровые... перешли к Хмельницкому, умертвив своих полковников: Ильяша и Барабаша, отличавшихся верностю Речи Посполитой“ (Michałowski, Xięga pamiętnicza, 33). Пользуясь этими данными, г. Сенькевич изображает следующую картину: „Барабаш предпочел погибнуть, чем изменить своему знамени.. он ответил выстрелами на предложение сдаться... с булавою в руках, с развевающимися седыми волосами он давал приказания громовым голосом, исполненным юношеской силы. Судно его окружили со всех сторон... вскоре верные козаки его, исколотые, изрубленные или изорванные руками на части легли на палубе; но старик продолжал защищаться с саблею в руках... к несчастию он поскользнулся в крови и упал... тотчас многие лезвия пронзили его... лежавший труп продолжали рубить, рассекли на части, отрезанную голову бросали от одного байдака к другому, играясь ею, как мячем, пока наконец она случайно не попала в воду“. (1, 218—219). Подобные параллели можно бы привести во всех тех случаях, где автор желает картинно изобразить варварство и жестокость казаков; конечно, употребляя такие приемы, можно в любом военном столкновении преобразить одну сторону в доблестных рыцарей, другую в каннибалов, лишь только автор пожелает пожертвовать исторической истиною для предвзятой мысли.

Кроме жестокости, наклонности к грабежу и разбою дикость козаков проявлялась, по мнению г. Сенькевича, повальным пристрастием к пьянству. Сюжет этот, излюбленный публицистами известного пошиба, г. Сенкевич эксплоатировал с излишним рвением. Взяв в основание картину Боплана, рассказывающего о том, как помещики южной Руси спаивали крестьян в XVII столетии, он перенес ее в Сечь, украсил плодами собственной фантазии и возвращается к ней много раз в течении повести. По его словам, весь народ пьет поголовно „в смерть“ (I, 115); всякое готовившееся среди народа волнение старосты и паны предугадывали потому, что задолго до него все население

оставляло обычные занятия и пьянствовало в шинках бес просыпу. Начальство строго воспрещало козакам пьянствовать во время похода и наказывало этот порок смертью, утверждает в одном месте повести г. Сенькевич (I, 169); но потом, забыв о сказанном, рассказывает, как Богун спаивает козаков, собираясь в опасный поход (III, 62) и как козаки идут храбро на приступ потому только, что их напоили водкою (IV, 95). Пьянство это, замечает не без повода г. Сенькевич, было особенно отвратительно потому, что козаки употребляли водку не очищенную, издававшую кислый запах (I, 169).

Вот черты, которые г. Сенькевич заметил и изобразил в быте южнорусского народа. Перейдем теперь к обратной стороне медали и соберем те черты, которыми автор обрисовал польское дворянство, представлявшее, по его мнению, антитезу русской дикости: дворяне принесли с собою и старались упрочить в южной Руси гражданственность; правда, они начали с того, что всю поземельную собственность взяли себе и заставили свободный до того времени народ отбывать в свою пользу барщину, но за то они облагодетельствовали край, доставив ему безопасность от татар, водворив порядок и населив некоторые области. — Мы сильно сомневаемся в этих заслугах, вменяемых польскому дворянству XVII столетия и полагаем, что это лишь пустые общие фразы, покрывающие далеко не благодетельную для края реальную действительность, которая обнаружится, лишь только обратимся к историческим фактам. Безопасность от татар была доставлена краю гораздо раньше появления в нем польской шляхты усилиями зародившагося в конце XV столетия козачества и его предводителей литовско-русских старост; довольно вспомнить военные подвиги Евстафия Дашкевича, Дмитрия Вишневецкого, князя Константина Ивановича Острожского, чтобы убедиться, что Южная Русь собственными силами могла отражать татарские набеги. Порядок в крае был водворен весьма прочно еще со времени Витовта; он выражался точным определением прав и обязанностей жителей, правильно организованным судом, обезпечением личности и имущества жителей, старостинскою администрациею и т. д. Правда,

это был порядок не шляхетский, но мы полагаем, что шляхта, ниспровергнувшая его после люблинской унии, наложившая руку на всю поземельную собственность, на свободу „похожих“ людей, на религиозные и национальные стремления народа, именно и принесла с собою зародыш беспорядка и вызвала междуусобные войны. Нам потому кажется, что шляхетский строй, насаждаемый в южно-русском крае, был не символом культуры и порядка, а скорее симптомом отсталости и культурной аберрации самого польского общества.

Что касается заслуг шляхты относительно колонизации края, мы не знаем точно, не смотря на все уверения польских писателей, в чем состояли эти заслуги. Конечно, мы готовы были бы признать заслугу колонизации в таком случае, если бы польские поселенцы заняли незаселенную до того область и превратили пустыню в производительную страну; но этого в южной Руси не случилось. Если в конце XVI и начале XVII столетия и заселяются вновь обширные пространства между Днепром и Доном, то заселяются они не польскими выходцами, а тем-же южно-русским народом; если шляхетство играет в этом деле какую-бы то ни было роль, то конечно скорее отрицательную, чем активную: закрепостив народ, имевший право свободного перехода до люблинской унии, оно заставило крестьян бежать в ненаселенную пустыню, чтобы спастись от рабства; но за беглыми крестьянами на левый берег Днепра последовали шляхтичи, вооружившись жалованными грамотами на земли, без их почина заселивавшиеся; тогда народонаселение поднялось вновь: часть его вступила в отчаянную борьбу с преследовавшим ее сословием, другая перешагнула рубеж Речи Посполитой и нашла, наконец, в Слободской Украйне приют, куда не могли достичь до беглецов ни паны с жалованными грамотами на земли, ни их подстаросты с нагайками. Если проследить возникновение многочисленных и многолюдных поселений, основанных в XVII столетии на территории нынешних губерний: Харьковской, Курской и Воронежской, населенных выходцами из польской Украйны, то во всяком случае мы должны признать, что присутствие шляхтичей не было необходимым усло-

вием развития колонизации. Поселения эти, принятые радушно правительством царей московских, не нуждались ни в панщине, ни в нагайке подстаросты, ни в строгости Вишневецкого для того, чтобы заняться производительным земледельческим трудом; народонаселение их без всякой регулировки, но с разрешения правительства, уложилось в правильные формы быта, из собственной среды выдвинуло выборную военную, гражданскую и судебную администрацию) полковников, сотников, атаманов, судий и т. д. с'умело новые свои земли защищать от татарских набегов, не менее грозных в бассейне Дона, чем в бассейне Днепра и Буга, и, не встретив насилия со стороны нового правительства, не только не проявило инстинктивного стремления к бунту, но, напротив того, отличалось всегда верностью и преданностью государству и в значительной мере вспомоществовало ограждению его южных границ от нападений крымской орды. Таким образом один и тот-же народ, в одно и то-же время и при одном уровне развития, заселял две смежные области; в одной из них колонизация двигалась при участии польской шляхты и привела к кровавому столкновению, стоившему жертв и напряжений, в другой, при отсутствии шляхты, сразу установились правильные формы гражданской жизни и, развиваясь без всяких потрясений, полтора столетия спустя привели к открытию первого на юге России университета. Если остановиться на историческом значении этих двух параллельных типов южно-русской колонизации, то выводы конечно не выскажутся в пользу шляхетского колонизацинного типа, и польским публицистам можно бы посоветовать менее усердно выставлять на вид колонизаторские способности и заслуги шляхтичей XVII столетия.

Впрочем только в общих фразах г. Сенькевича, высказанных от его собственного лица, упоминаются заслуги шляхетского сословия, состоявшие будто в защите края, в наделении его гражданственностью и в колонизаторской предприимчивости; в картинах, изображенных беллетристом, деятельность эта не проявляется, за то с особенною любовью и, может быть, з излишеством изображена одна сторона польской гражданственности—военная организация

и военная храбрость. Странно, что, желая особенно восхвалить свое прошедшее с точки зрения военной дисциплины, стратегии и тактики, г. Сенькевич выбрал именно такое время, когда польские армии терпели самые крупные поражения; неудачный выбор момента ставит очевидно романиста в затруднительное положение, из котораго он должен выворачиваться, пользуясь лишь всею свободою, предоставленною беллетристу. Рассказывая ход военных действий по впечатлениям одного из фиктивных героев своей повести, он благоразумно заставляет его тяжело болеть во время битвы у Желтых Вод, удерживает его в плену, далеко в тылу действующей армии, во время корсунского сражения и удаляет благоразумно в далекую рекогноцировку во время пилявецкого погрома; за то ничтожные стычки у Махновки, у Росоловец, он раздувает до размеров первостепенных битв и старается украсить их безконечным количеством эпизодов и единоборств, заимствуя довольно безцеремонно для этих описаний приемы из Илиады. Воображение его до того разгорается, что в одной из этих передовых стычек (у Росоловец) он истребляет 14 козацких полковников (II, 243), когда всех полков у Хмельницкого было 20. В этих-то стычках или екскурсиях, придуманных самим автором, созданные им герои совершают чудеса храбрости; они являются до того непобедимыми рыцарями, что читатель остается в недоумении, почему собственно князь Вишневецкий и 4 героя, созданные фантазиею г. Сенькевича, не истребили не только всего козацкого войска и всей орды, но и всего населения Украйны и Крыма. Герои г. Сенькевича лица необыкновенные: они изображены с такою долею шаржа и с таким видимым подражанием полубогам Гомера, что, как нам кажется, дают нелестное свидетельство об артистических приемах автора: все они обладают необыкновенною телесною силою; один из них (Аякс-Подбипята) камнями разбивает башни, другой (Диомид-Володиевский) побеждает всякого противника в единоборстве, третий (хитроумный Одиссей-Фальстаф-Заглоба) владеет безграничным запасом наивных военных хитростей и т. д. Правда, при существовании огнестрельного оружия физическая сила отдельных героев потеряла гомеровское значе-

ние, но г. Сенькевич успел устранить и это препятствие: враги его героев настолько дики и глупы, что, нападая на них, догадываются выстрелить или пустить стрелу не раньше, чем герои эти искрошат несколько сот противников в рукопашном бою.

Но допустим, что шляхтичи XVII столетия были действительно неимоверно сильны, что польские армии были прекрасно вооружены и дисциплинированы, хотя несколько странно настаивать на этом качестве в виду пилявецкой паники, допустим, что поляки были очень храбры и прекрасно знали военное дело — все это, по нашему мнению нисколько не свидетельствует о высокой степени их гражданственности и культуры. Храбрость военная свойственна не в меньшей мере, если не в большей, диким народам, чем образованным. Это прекрасно сознает сам г. Сенькевич, изобразивший козаков и хлопов представителями дикости; в его-же собственных картинах козаки весьма храбры — они целыми десятками и сотнями тысяч гибнуть под ударами его героев и не обращаются в бегство. Военная выправка, хорошее вооружение и т. п. — обстоятельства случайные, вовсе не свидетельствующие о культурном превосходстве; качества эти встречаются иногда развитыми в большей степени у народов менее цивилизованных — вспомним для примера историю нашествия варваров на римскую империю или монголов на восточную Европу в XIII столетии. Нам кажется, что, освещая военные доблести польской армии в XVII веке, как признак культуры, г. Сенькевич исходит из ложного понятия о значении военного дела у культурных народов. Военная храбрость конечно качество весьма почтенное, но оно приобретает значение культурного двигателя только в таком случае, если проявляется у лиц или групп, глубоко сознавших правоту своего дела и гражданский долг храбро стоять в защиту его в случае, если ему угрожает посторонняя военная сила; с этой точки зрения конечно мы признаем культурное значение за военными подвигами весьма многих военных людей, от Эпаминонда до Жижки и Вашингтона. Но сама по себе военная храбрость, без сознания правоты дела и гражданского долга, не только не составляет признака культуры, но нередко

служит враждебным против нее орудием, как-бы сильны и воинственны ни были одаренные ею лица. Ведь в храбрости и умении руководить военными действиями нельзя отказать ни Аттиле, ни Чингизхану, ни множеству других крупных и мелких грабителей. Потому мы полагаем, что военные доблести не служат указателем культурного развития данного народа, а напротив того по степени развития этого народа и по справедливости преследуемых им целей определяется польза или вред для человечества его военных подвигов. Приложив такого рода мерку к стратегической части труда г. Сенькевича, мы полагаем, что чем сильнее и воинственнее были его реальные и вымышленные герои, тем вреднее они были в данном случае, потому что преследовали несправедливую цель — желание лишить южно-русский народ его народности, религии, личной свободы и благосостояния и, с другой стороны, сколько-бы г. Сенькевич ни приписывал храбрость Хмельницкого и его сподвижников влиянию водки и дикости, мы не можем не признать, что храбрость эта была благотворна для их народа, потому что стремилась к защите духовного и материального благосостояния этого народа, угрожаемого вооруженным насилием со стороны воинственной шляхты.

Но посмотрим на дальнейшее развитие антитезы у г. Сенькевича; выше было указано, что козаки, вследствие врожденной дикости, отличались страшною жестокостью; следует ожидать, что представители культуры оказались гораздо гуманнее и мягче и если были принуждены к употреблению репрессивных мер, то употребляли их только по приговору надлежащего суда, совершенно бесстрастно и, во всяком случае, не измышляли истязаний, не указанных в уголовном кодексе. Г. Сенькевич чувствует повидимому необходимость этого контраста и по временам заявляет, в весьма впрочем неясных фразах, что „Речь Посполитая проявляла по отношению к козакам милосердие без границ и меры“ (I, 254), но в проверенном им историческом материале он не имел фактов для подкрепления этого положения и сослался лишь на то, будто Наливайку предложено было прощение (sic). За то, фактов, противоречащих мнимому милосердию, оказалось слишком много, до-

того много, что увлеченный артизмом автор не мог удержаться от их воспроизведения. Польские жолнеры, по словам г. Сенькевича, всегда истребляют козаков поголовно, даже тогда, когда они бросают оружие и просят помилования (II, 182, 241). По пути князя Вишневецкого, усмирявшаго бунты, „исчезают села, слободы, хутора и местечка и вместо них торчат окровавленные колы и виселицы (I, 257). Князь этот брал приступом Погребище и истребил поголовно все народонаселение: „700 пленников повесили, 300 посалили на кол", причем князь дает жолнерам приказ: „казните их так, чтобы они чувствовали, что умирают" (II, 152), на пути через леса „он украшал сосны, вешая на них пленных" (II, 133) и т. д. Герои г. Сенькевича неутомимо и несколько дней сряду „жгут села и рубят головы до изнеможения" (II, 255); взяв в плен в битве полковника Кречевского, изнемогавшего от ран, они сажают его на кол (III, 214). Вообще пленных они подвергают пытке и жгут огнем (II, 130) даже в таком случаѣ, если эти пленные покрыты ранами (II. 246). Они хладнокровно, прикидываясь друзьями, снискивают доверие женщины и убивают ее вместе с калекою слугою, на том основании, что признают ее ведьмою (III, 316) и т. л. Словом как ни старается автор стушевать подобного рода данные и сократить в этом отношении слишком велеречивые источники, факты эти все таки выступают наружу. Конечно, жестокость и отсутствие гуманного чувства, вера в существование ведьм и т. п. могут быть в данное время если не оправданы, то по крайней мере об'яснены ожесточением борьбы и недостатком гуманного развития в обществе, но во всяком случае не приходится особенно настаивать на высокой культуре общества, совершавшего подобные поступки и одаренного руководившими ими чувствами. Если обе враждовавшие стороны допускали среди борьбы проявления бесчеловечной жестокости, то приходится лишь сожалеть о слабой степени развития обеих сторон, но невозможно совершенно тождественных фактов вменять в укор одной из них и в заслугу другой.

То-же самое можно сказать и о другом пороке—о пьянстве; г. Сенькевич крайне возмущается пьянством козаков;

между тем излюбленные его герои почти никогда не ведут беседы без кувшина напитка; один из них даже попадает в плен вместе с целым отрядом, находившимся под его начальством, вследствие того, что напивается до безчувствия. Все отличие культурного пьянства от дикого состоит разве в том, что шляхтичи пьют вино, мед, наливку и водку очищенную, хлопы-же должны удовлетворяться только водкою, притомъ неочищенною и издающею кислый запах. Разница, конечно, в гастрономическом отношении серьезная, но не знаем, насколько она важна в отношении культурном.

Таким образом, сличая бытовые черты культурной шляхты и диких хлопов, мы находим разницу лишь в произвольных эпитетах, даваемых автором обеим группам, но не можем ее усмотреть в поступках и деяниях, изображаемых самим г. Сенькевичем; из положений его на лицо остается лишь одно — это его глубокая вера в врожденную добродетель одних и врожденную злость других; к положению этому, весьма на наш взгляд сомнительному, он возвращается довольно часто, как к непоколибимой твердыне. Так, один из его героев, повстречав незнакомого ему до того времени Хмельницкого и заметив в выражении его лица большую решимость, недоумевает, откуда такое выражение явилось на лице человека неизвестного происхождения. Правда, оно напоминало ему выражение лица князя Вишневецкого, „но у князя оно являлось естественным даром природы, свойственным знатному происхождению“ (I, 14). Героиня романа одарена, конечно, небывалою красотою и энергиею“ в силу „княжеской крови Курцевичей“ (III, 17), за то ее тетка, княгиня Курцевичева, груба в обращении, нахальна и своекорыстна, потому что она родом „из семьи сомнительного происхождения“ (I, 63). Полковник Богун, украшенный автором большою силою и храбростью, для того, чтобы его герои имели возможность проявить на его счет свое непобедимое геройство, является обладателем этих качеств только потому, что мать его заподозревают в незаконных связях с шляхтичем (III, 177), но за то качества эти совершенно изуродованы дикостию, наследованною от матери, до того свирепою, что у полковника этого

ночью глаза блестят, как у волка и т. д. Конечно, эту теорию „белой кости“ мы только констатируем в кругу убеждений г. Сенькевича, оспаривать же ее считаем излишним.

Характеристика приемов г. Сенькевича была-бы далеко не полна, если-бы мы не обратили внимания на те черты, которыми он обрисовывает личность Хмельницкого. Романист сосредоточивает на нем всю массу ненависти и злобы, какая накипела в сердцах шляхтичей XVII столетия, и не только не смягчает этой злобы сколько-нибудь об'ективным взглядом на давно минувшие исторические события, не только не старается посмотреть на дело с точки зрения современных нам требовании общественного развития и гражданских идеалов, но относится к покойному гетману с страшною личною ненавистью, указывающею на то, что как сам автор, так и восхищающаяся его произведением публика, ни на волос не подвинулись по пути европейского прогресса в течении 2½ столетий и продолжают по прежнему приносить жертвы религиозным, сословным и национальным кумирам, стоявшим на алтаре Речи Посполитой в XVII столетии.

Конечно на первом месте у г. Сенькевича стоит излюбленное польскими историками и публицистами, хотя странное и с исторической точки зрения невозможное положение, будто Хмельницкий произвел все восстание исключительно из-за личной мести, за причиненные ему Чаплински обиды. К теме этой автор возвращается беспрестанно, полагая вероятно, что от частого повторения она сделается более правдоподобною. Начав с появления Хмельницкого в Сечи, г. Сенькевич рекомендует его так: „этот кровавый гетман, исполин, собрался личную обиду выместить на миллионах людей“ (I, 172). Затем один из героев повести очень патетически упрекает Хмельницкого в том, что он „из-за личной обиды и частной ссоры „поднимает страшную сумятицу“ потому только, что Чаплинский отнял у него хутор и выругал его в нетрезвом виде“ (I, 192). Сам Хмельницкий, по мнению г. Сенькевича, настолько убежден в справедливости этого упрека, что не находит возражения и в ответ лишь выпивает стакан водки и т. д. Мы невольно приходим в недоумение, каким образом обра-

зованный писатель нашего времени, сочиняя историческую повесть, может прибегнуть к таким мизерным приемам в обрисовке исторических деятелей. Мы, конечно, не отрицаем, что Хмельницкий был лично обижен, тем более, что нам известно, что Чаплинский не только отнял у него хутор и ругал его с пьяна, но похитил у него жену, засек до смерти его сына[1]) и подготовил ему самому смертный приговор, от которого Богдан едва спасся бегством. Но если-бы эти обиды носили исключительный, личный характер, если-бы оне не были выражением общего гнета, распространившегося на все южно-русское население края, если-бы другие жители не подвергались таким-же точно, если не большим обидам, то конечно в таком случае восстание не могло-бы произойти, ибо с одной стороны Хмельницкий нашел-бы защиту и удовлетворение в администрации и суде, с другой народонаселение не поднялось бы из-за личной обиды, одного человека. Только общий гнет и общее насилие вызывают общую реакцию и личная месть безсильна поднять народные массы. В чем-же в сущности заключается упрек Хмельницкому и по какой логике в общественной реакции не имеют права принимать участие лица, потерпевшие от безобразного строя общественной жизни? Если-бы это требование имело какие либо основания этические и юридические, то мы-бы имели лучший рецепт для предотвращения всякого протеста против любого общественного насилия. Тем, кто производит насилие, следовало-бы лишь на столько щедро расточать обиды, чтобы наделить ими всех жителей страны и лишить их таким образом права на протест. Вообще росказни о личной мести Хмельницкого напоминают нам анекдот из судейской практики былых времен: некий буян затеял ссору на улице и ударил своего противника; обиженный обратился к четырем случайно проходившим лицам и просил их быть свидетелями случившегося; но буян нисколько не

1) „Чаплинский, рассердившись на Хмельницкого за то, что он подал жалобу в суд на его насилия, сына его, десятилетняго мальчика, приказал своим слугам высечь нагайками среди рынка так сильно, что вскоре после того он умер“ Michalowski. Xięga pamiętnicza. стр. 5.

смутился, он всем четырем прохожим дал по пощечине и об'явил, что они, как „причастные к делу“, не могут быть свидетелями. Так по мнению г. Сенькевича et consortium и Хмельницкий является „причасным к делу“, и потому участие его в востании считается делом греховным. Интересно, такую-ли мерку прилагает г. Сенькевичи к Вильгельму Телю за его столкновение с Гесснером и к Риенци за то, что римские бароны убили его брата. Другие художники, по нашему мнению, далеко не уступающие г. Сенькевичу в силе артизма, но с несколько более развитым этическим чувством — Шиллер и Бульвер, высказали по этому поводу взгляд, противуположный его мнению.

За исключением мотива личной мести, г. Сенькевич не замечает в личности Хмельницкого никаких других побуждений к восстанию; по его мнению, в голове гетмана происходит страшный хаос, среди которого можно заметить лишь проблески самого грубого эгоизма. Вот какими словами автор характеризует внутренний склад мыслей Богдана: „По мере того, как росли силы Хмельницкого, возрастал и его бессознательный эгоизм, равного которому не найдем в истории. Понятия о добре и зле, о преступлении и добродетели, о насилии и справедливости слились в душе Хмельницкого в одно целое с воспоминаниями личной обиды и с представлением о личной выгоде. Он считал честным лишь того, кто ему помогал, и преступником всякого, кто ему противодействует. Он готов был укорять солнце в пристрастии и нанесении ему личной обиды, если-бы оно не светило согласно его желанию (?). Людей, события и целый мир он измерял лишь по мерке собственного интереса. Однако, не смотря на всю хитрость и притворство гетмана, в его мировозрении была какая-то искренняя вера (?)... Весь край превращался в пустыню, в развалины, в одну великую рану, залечить которую было невозможно в продолжении целых столетий, гетман-же этого не видел или не хотел видеть, ибо кроме себя он ни на что не обращал внимания; — в силу чудовищного самолюбия он питался кровью и огнем и топил свой собственный край и свой собственный народ“ (I, 253—254, III, 238). Предоставляем философам оценить, насколько изображенная картина возможна психологически; с истори-

ческой точки зрения, заметим, что она совсем не верна; как-бы мало ни была развита народная масса, она не может единодушно и по собственной инициативе подчиниться руководству лица, преследующего исключительно эгоистические цели, да притом лица бессознательного, не умеющего ни наметить цели своих действий, ни оценить окружающие явления. Южно-русский народ в свое время иначе отнесся к Хмельницкому, оказав ему дружную поддержку и признав его таким образом выразителем своих общенародных интересов. Сам автор знает прекрасно, каково было отношение народа к Хмельницкому; словами источников он описывает в'езд гетмана в Киев после возврата из-под Замостья и встречу его духовенством и народом с крестным ходом, с хоругвями и с речью депутатов киевской академии, в котором Хмельницкий провозглашен был „Богом данным охранителем, спасителем и освободителем народа от ляцкой неволе“ (III, 236). Г. Сенькевич, не ограничиваясь собственною общею характеристикою Хмельницкого, пытается выразить его общественные убеждения и политический кругозор от его собственного лица и производить этот опыт в разговоре одного из своих фиктивных героев с Хмельницким в Сечи. Герой повести, или скорее г. Сенькевич его устами, читает гетману строгую нотацию, мотивы которой заимствованы исключительно из шляхетского политического и государственного кругозора, но весьма не убедительны для лица, стоявшего на точке зрения народной и общечеловеческой; тем не менее в повести г. Сенькевича мотивы эти приобретают значение неопредолимых аргументов; бедный Хмельницкий не находит возражений и, сраженный афоризмами своего собеседника, то хватается за нож, то выпивает стакан водки. Он пытается, правда, поставить на вид, в весьма впрочем неясных выражениях, гнет претерпеваемый крестьянами и всем южно-русским народом от шляхты. Но намек этот г. Сенькевич отражает победоносно следующею аргументациею: „Если допустим, что это правда, то кто тебе, гетман, поручил суд и расправу. Ты увлекаешься гордостью и жестокостью. Суд и наказание ты должен предоставить Богу... Если-бы даже все шляхтичи и князья были изверги, что впрочем неправда,

то судить их может лишь Господь на небесах и сеймы на земле, но не ты, гетман". „Хмельницкий опять выпил стакан водки" и т. д. (I, 194—196). Прием в споре несомненно весьма оригинальный и неожиданно поразивший Хмельницкого, который не догадался даже обратить высказанный аргумент в противоположную сторону и предложить польским гетманам распустить армию и предоставить решение дела на суд Божий. Но этого он не мог сделать потому, что, по мнению беллетриста, дело восстания против шляхетских порядков настолько греховно, что конечно Хмельницкий не мог ожидать помилования от небесного суда. Вероятно при такой постановке вопроса г. Сенькевич так и остался в недоумении, почему Провидению угодно было даровать целый ряд побед гетману, предпринявшему дело столь греховное. Конечно, если-бы писатель был менее суб'ективен, то, может быть, за пределами шляхетской морали XVII века он предугадал бы стремления и идеалы несколько более широкие и гуманные и, во всяком случае, вовсе не обреченные на гнев Господень. Но г. Сенькевич и восхищающаяся им публика не умеют, кажется, в общественных вопросах выйти на путь мышления, проложенный европейским прогрессом, и продолжают вращаться в тесном кругу воззрений, в котором заколдовали их езуиты XVII столетии. Они подходят к старому вопросу с старыми предвзятыми суждениями и невольно напоминают замечательные по наивному суб'ективизму старинные духовные стихи, в которых „салтан турецкий" обращается к св. Георгию с следующею приблизительно речью.

„Ой ты гой еси, святой Георгий Победоносец!
Брось свою веру правую, святую, христианскую.
Прими мою веру нечистую, поганую, бусурманскую"
и т. д.

Читая всю повесть г. Сенькевича и особенно принципиальный разговор, из которого мы привели отрывок, нам постоянно казалось, что перед нами разыгрывается мистерия, сочиненная на тему разговора Салтана с св. Георгием, в которой роль Салтана принял обязательно на себя г. Сенькевич, предоставив великодушно Хмельницкому роль св. Георгия Победоносца.

Остается нам в заключение сказать несколько слов об одном из приемов артистического творчества г. Сенькевича. Уступая художественным требованиям современного искусства, беллетрист счел необходимым сообщить своим образам реальный колорит; вследствие этого он вводит подробности этнографические и даже старается вложить в уста действующих лиц слова, а иногда целые речи на местном языке. Этот couleur locale, может быть и кажущийся польской публике весьма типическим, преисполнен самых грубых ошибок и извращений этнографических и лингвистических, которые ежеминутно заслоняют художественные достоинства повести для всякого читателя, сколько нибудь знакомого с историческою этнографиею и народною речью Руси. Укажем несколько примеров: козаки Хмельницкого называются по временам „гайдамаками“ (I, 94), т. е. термином возникшим в XVIII столетии и раньше неизвестным в Южной Руси; козаки панских надворных милиций носят постоянно название „Семенов“, а термином этим, насколько нам известно, турки называли тех козаков, которые поселились в Бессарабии в конце XVII столетия. Запорожцы изображаются одетыми в мундиры, по которым можно отличить один курень от другого (I, 250). В полках козацких кроме полковников встречаются постоянно никогда не существовавшие подполковники (I, 267). Хмельницкий, возвращаясь из корсунской битвы, куда то заезжал, вероятно, переменять костюм, потому что в'езжает в Корсунь в парадном театральнном облачении, весь в пурпуре. (I, 251). Запорожцы, будто заставляли народ называть себя „шляхетно урожоными козаками“ (sic! I, 245). Описывая княжеский православный дом Курцевичей, будто совершенно одичавший в степном селе, члены которого учились однако у киево-братского монаха, автор заставляет девицу Курцевичеву писать интимные письма на польском языке (I, 108), с явным подражанием стилю XVII столетия; это не виданное ополячение княжны, которой все родственники говорили по русски и воспитывались под руководством русского монаха, вероятно можно себе об'яснить лишь теориею г. Сенькевича о врожденном благородстве тождественном, по его мнению, с польскими национальными формами. Церковь

Николая Доброго в Киеве переделана в женский монастырь, исключительно из-за того, чтобы козаки могли передавить в нем монахинь (?) и укрывшихся в монастыре „ляшек“ (III, 266). Разные лица повести поют по временам народные песни из репертуара, невозможного в XVII столетии. Так в их распоряжении находятся песня о Серпяге, никогда не бывшая народною и сочиненная нарочито псевдо-этнографами для Запорожской Старины Срезневского, песня о Бондаривне, воспевающая деяния старосты Каневского со второй половины XVIII столетия (II, 65), о Дорошенке, ставшем гетманом 20 лет спустя после описываемых событий (II, 73) и наконец книжные силлабические вирши, выписанные из летописи Ерлича, которые никогда не пелись и петь которые едва ли возможно (II, 198). Для козаков г. Сенькевич придумал небывалый, особый, боевой оклик: „коли! коли!“ который они произносили будто бы не только во время схватки (I, 161), но и на раде, когда желали выразить готовность к походу, хотя собственно колоть никого и не предстояло в данную минуту (II, 164) и т. п.

Имена лиц и мест подверглись значительным переделкам для усиления того же местного колорита; так обозный генеральный Гарасим Чернота перекрещен в „Эразма“ (II, 159), полковник Иван Богун в „Юрка“ (III, 61), полковник Половьян в „Пул-Яна“; какой то сотник Овсий в Овсивуя; затем появляются лица с такими фамилиями, которых и восстановить невозможно, как полковники: Пулксенжиц (II, 206), Наоколопалец (I, 267) и т. п.

Еще страннее переделки имен географических, которые коверкаются автором на польский лад. Мы привыкли каждое географическое название произносить и писать так, как произносят и пишут туземцы; полагаем, что и г. Сенькевич не станет называть Лиона Люгдуном, Аахена Аквисграном, Львова Лембергом и т. д.; мы даже уверены, что он возмущается, когда встречает в немецкой печати: Позен, Грауденц, Тешен, Ноймаркт, вместо: Познань, Грудзиондз, Цешин, Новы Тарг; а между тем это общее логическое правило он считает излишним применять к названиям рек и городов южно-русского края. Так мы у него встречаем на-

звания: Пшола, Оржел, Лубне, Пржылука, Мантов (II, 100), Брагим, Бучач (на Днепре, II, 100) вместо: Псел, Орель, Лубны, Прилука, Домонтов, Брагинь, Бучак. Остерский полк[1]) назван остренским (Ostręski) да введен какой то мифический полк карвовский (?) с столь же мифическим полковником Кулаком (IV, 63) и т, д. Вообще географическая картина края сильно утрирована автором с целью произвести возможный эффект. Так низовья Днепра покрыты по словам г. Сенькевича, густыми лесами вишень, до того сплошными, что проезжающим по Днепру во время цветения деревьев кажется, что все берега покрыты снегом (I, 144). В степях нынешней Полтавщины произрастала будто бы столь высокая трава, что всадники исчезали в ней совершенно (II, 46). Берега Сулы, Псла и их притоков покрыты были огромными девственными лесами, в которых обитали „бесчисленные стада бородатых туров" (I, 37) и т. д. Мы удивляемся, зачем автор счел нужным рассказывать все эти небылицы. Если он, как художник, желал представить наглядно пейзажи описываемых им местностей, то проще было бы познакомиться с ними или совершив путешествие в описываемую область, или прочитав любой географический очерк страны, вместо того, чтобы рисовать фантастические картины в Майнридовском стиле, в которых конечно житель южной Руси не может узнать физиономии родного края,

Еще бесцеремоннее поступает автор с народною южнорусскою речью: он постоянно влагает в уста южно-руссов слова и выражения, будто бы заимствованные из их собственного разговорного языка, но по большей части выходят из этих попыток самые странные ошибки, а иногда весьма комические qui pro quo. Оказывается, что слова и речения, приводимые г. Сенькевичем, или вовсе не существуют в южно-русской речи, или употреблены им в совершенно превратном значении, или подверглись слишком усердной переделке на польский лад, даже в таких слу-

---

[1]) Остерскій полкъ вовсе несуществовалъ, онъ помещенъ ошибочно въ спискѣ Коховскаго, вмѣсто полка прилуцкаго (Собраніе Сочиненій Максимовича, т. I, стр. 666).

чаях, где эта переделка не требуется фонетикою и польского языка. Приведем несколько более выдающихся примеров. После опасности, которой подвергся в степи Хмельницкий, его окружают козаки, которым он рассказывает, как злоумышленники чуть было не задавили его арканом. Козаки желают выразить удивление, ужас и сочувствие и вследствие этого дружно произносят: „спасыби! спасыби!“ (спасибо! I, 13). Читатель конечно недоумевает, кого и за что они благодарят. Слепой аскет обращается к присутствующим с мрачным предсказанием и хочет сказать им: „горе вам братия“, но вместо того говорит: „горже вам, браця“. Конечно это не по южно-русски, но кажется и не по польски, потому что по польски эта фраза означает: „горит у вас братия“ (I, 72). Предчувствуя опасность, запорожцы выражают свои опасения фразою: „Сохрани Биг“, вместо „бороны Боже!“ (I, 166, 167). Слово царь (по польски c a r, по южно-русски ц а р) звучит в устах южно-руссов г. Сенькевича „царж“ (I, 225). На вопрос шляхтича, где находится село Сыровата, спрошенный крестьянин отвечает: „не знаем никакий (ниякои) Сыроватей“ (II, 53). Слово м а ж а (чумацкий воз) переделано в мазь (unguentum). Сердце преобразовано в „сердцѣ“. Криныця (в западно-южно-русском говоре керныця) преобразована в крыница и означает не колодезь, но ручей (III, 10). Проезжий в'езжает в село и, желая удостовериться в его названии, спрашивает у крестьян: „скажыте, дитки' вже йе Деміянувка?“ (вместо „чи се Демьянивка?“). Конечно крестьяне в приведенной форме или вовсе не поняли бы вопроса, или поняли бы его в том смысле: „основано ли уже село Демьяновка?“ В другом месте, описывая наружность шляхтича, крестьянин так выражается: „кгрубы як пец, а проклинав как дидко“ (вместо „грубый як піч, а кляв, як дідько“). Козак, привезший письмо к полякам, следующими словами выражает свое желание возвратиться назад: „я письмо виддав, так и п у й д е н“ (т. е. пиду), и т. д. до бесконечности.

Но, не ограничиваясь отдельными словами и фразами, г. Сенькевич рискует сочинять целые речи на языке ему незнакомом. Конечно эта излишняя храбрость порождает

речи, написанные на невозможном, иногда совсем непонятном жаргоне, в котором фонетически и грамматические черты нескольких славянских языков механически перемешаны и речь теряет не только характер живого организма, но и всякий смысл. Мы для наслаждения филологов славистов приведем несколько образчиков этой замечательной тарабарщины, которую г. Сенькевич выдает своим читателям за живую речь украинцев XVII столетия.

Вот например отрывок из речи полковника Максима Кривоноса, в которой он излагает военному совету свою готовность к походу: „раз маты родыла! Война мнѣ маць и сьостра. Висьньовецки режет — и я буду; он вишает и я буду... Так и пуйден(ę) замків будувати (sic) быты, ризаты, вишаты! На погибель им, бялоручким!“ (II, 164).

А вот образчик мнимой элоквенции Хмельницкого: „Згрешы князь — урезаць му шыйен(ę); згрешы козак — урезаць му шыйен. Кгрозицѣ мі шведами, але и они ми не задержо(а)“. (II, 251), или в другом месте он так сообщает о судьбе Богуна: „Мени королѣ пысав, же он в пойедынку усечон“ (II, 260) и т. д.

Таких и тому подобных тирад можно-бы процитировать весьма много, но ограничимся выше приведенными. Ни один славист не будет никогда в состоянии определить, на каком языке сказаны эти слова; многие поляки подозревают вероятно, что это по малорусски; люди, знающие речь южно-русскую, полагают, что отрывки эти написаны на архаическом польском языке. Русские журналы, переводящие повести г. Сенькевича, вероятно воспроизведут эти перлы красноречия, гадая на двое, что если они написаны не по польски, то вероятно по малорусски. Между тем это только общеславянская тарабарщина, придуманная г. Сенькевичем в качестве couleur locale, при чем он не потрудился справиться ни с фонетикою, ни с грамматикою, ни с лексикографиею, и, положившись слишком на свои силы, возмечтал, что талантливый писатель может исключительно силою своей творческой фантазии не только воссоздать эффектные исторические картины, но также и правильно воспроизвести незнакомый ему язык.

Этими, далеко, не исчерпывающими предмета, заметками мы и покончим обозрение повести г. Сенькевича и постараемся кратко резюмировать главные положения общественного и национального мировоззрения автора и той многочисленной публики, которая приняла его произведение с безграничным восторгом.

Г. Сенькевич и его почитатели стоять пока еще на той низкой степени развития патриотического чувства, на которой люди полагают, что все свое непременно хорошо, потому только, что оно свое. В силу этого ложного патриотического чувства, они считают долгом отрицать всякую попытку критического отношения к своему прошлому и стремятся, путем отрицания, или извращения несомненных фактов, путем всевозможных натяжек, оправдать и возвеличить всякое безобразное явление в исторической жизни своего народа. Писатель руководящийся таким чувством, особенно если он писатель талантливый и влиятельный в своем обществе, оказывает этому обществу плохую услугу. Он способствует затемнению народного самопознания, стремится к увековечению ошибок прошедшего, способствует застою и косности и затрудняет прогрес своего народа.

Увлекаясь указанною ложно-патриотическою исходною точкою зрения, г. Сенькевич старается осветить поэтическим воспроизведением, неверными толкованиями и громкими фразами о культуре и цивилизации все те исторические недуги, которые были причиною политического, общественного и культурного падения Польши: эксклюзивность национальную и сословную, необузданность дворянского сословия, презрение к земледельческому классу народа и наклонность к жестокости при сопротивлении насилию правящего сословия.

О государстве и государственной власти у автора совершенно превратные понятия: власть эта должна, по его мнению, не удовлетворять потребностям управляемых, но навязывать им свои предвзятые цели и, в случае протеста, обязана охранять свое достоинство жестокими казнями и даже поголовным истреблением народонаселения, оказывающего сопротивление.

По отношению к южно-русскому народу г. Сенькевич старается возбудить в своих единоземцах презрение, мотивированное мнимою дикостью этого народа и непригодностью его к культуре: он разжигает чувства нехорошие и несправедливые: международную ненависть и народную гордость; он не умеет отнестись к противникам не только об'ективно, но даже сколько нибудь прилично; краски, которыми он изобразил южно-русский народ, не только исторически не верны, но до того пристрастны, что являются скорее злостным пасквилем, чем неверно нарисованною характеристикою.

Не думаем, чтобы все указанные стороны тенденции г. Сенькевича, как-бы они ни льстили национальному чувству, как-бы обаятельно не действовали на его публику, были полезны для будущего развития этой публики или для удовлетворения насущных ее интересов. Самомнение, упорное отстаивание своих ошибок, ненависть и отрицание примирения, на основах более широкого и всестороннего человеческого развития, вряд-ли могут послужить основаниями для лучшей умственной, нравственной и практической жизни как отдельных людей, так и целых групп человечества.

Мы должны с прискорбием константировать, что огромное большинство польской интеллигенции, судя по приему оказанному повести г. Сенькевича, разделяет его взгляды и убеждения—явление, как нам кажется, весьма печальное и не предвещающее скорого поворота к лучшему как нравственного и умственного развития, так и тесно с ним связанной реальной судьбы польской интеллигенции.

Впрочем с отрадным чувством мы можем указать и симптомы прогресса. Среди польской-же интеллигенции нашлось правда малочисленное, меньшинство, которое опротестовало мысли и суждения, высказанные в повести „Огнем и мечем“, и имело достаточно гражданского мужества для того, чтобы на столбцах четырех переодических изданий высказать в сдержанной, но вполне ясной форме несогласие с порывами шовинизма и ретроградного направления, выдвинутыми г. Сенькевичем. Протест этот, основанный на более широких гуманных взглядах, появился в то именно

время, когда увлечение произведением г. Сенькевича находилось в полном разгаре и когда пришлось плыть против порывистого течения почти всего польского общества. Мы полагаем, что дальнейше интеллектуальное развитие польского общества или прекратится совсем, или пойдет по пути, намеченному этим меньшинством, чего конечно мы искренно желаем в интересах человеческого прогресса, который равно дорог всякому мыслящему человеку, в какой-бы среде не проявлялся.

Надр. „Кіевск. Стар." 1885 р. кн. V, ст. 44—78.

ТРИ НАЦІОНАЛЬНІ ТИПИ НАРОДНІ.

Здіймаємо річ про українсько-руську, польську і великоруську національність, властиво про те, чим вони одна від одної відріжняються.

З'ясуємо спершу: що таке національність. За національність треба вважати суму таких прикмет, якими одна група людности відріжняєтся від цілого ряду інших груп. Прикмети бувають двох родів: одні прирожені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії. Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність. Сливе, що в усіх сучасних розправах про національність, як на найголовніші прикмети окремности, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний і інше. Нема що й казати, що, наприклад, мова є вельми значною прикметою національности; а проте не можна її вважати за найголовнішу: не вона перша річ, щоб розпізнати національність.

І давніше були, і тепер єсть нації з такою безталанною історією, що власну мову стратили і переняли чужу, а проте національність свою задержали та все почувають себе і вважають за нарід цілком окремий від інших. От наприклад хоч би Ірляндці: у їх тільки де-не-де задержалася ще власна мова, а взагалі не тільки за урядову, але й за родинну мову вживають вони мову англійську. Не вважаючи на це, Ірляндці і на склад мислі, і на характер

і на темперамент зовсім окремі від Англійців. Або знов Янки (в Америці); вони теж вживають англійську мову, але ні самі вони, ні хто інший не скаже, що то Англійці. Теж саме треба мовити і про инші прикмети національні: звичаї, життя родинне і громадське і инше все таке, що сталося добутком з глибших первісних корінних особливостей та одмін однієї групи людности від другої, себто про те, з чого складається річ антропології. Антропологія твердо свідчить нам, що унітарні теорії, теорії з'єднання, котрі проводять і крайні праві, і крайні ліві не встоюють перед критикою. Кажуть, що найкориснішим і найкращим для новішого розвитку людей буде той стан, коли втратяться або цілком знищаться і викоріняться усі осібности і прикмети національні, себто, щоб усіх людей приподобити до одного типу. Не будемо торкатись питання, чи корисніша була б асиміляція, чі ні, а вдамося до антропології; там побачимо, що таке приподоблювання усіх людей до одного якогось типу річ цілком не можлива, просто абсурд. Безбоязно і корисно можна дбати лишень про поліпшення індивідуума. себто розвивати те, що в йому вже мається доброго, найкращого і відкидати вихованням та культурою те, що уважаємо за лихе, невідповідне духу поступовому.

Нація — це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речи: — о д н у — ті осібності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з прироженим, з своїм власним; д р у г у — се ті осібності, що з'явились і виросли на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням. Вони більш чи менш бувають ориґінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації.

Розглянемо найперше одміни та ознаки, якими сама природа наділила людей. За для кращого досліду будемо триматися методу порівнання.

Вишукуючи і показуючи прикмети українсько - руської національности, нам доводиться розбірати матеріял доволі

убогий і занедбаний. Матеріял антропологічний єсть невеликий; дві-три книжки (праця Коперницького в „Кіевскихъ Университетскихъ извѣстіяхъ“, та в виданнях Краківської Академії Наук кілька статей того ж автора, та Меєра „Антропологічне порівнання галицьких Русинів та Поляків“). Про Русинів українських маємо тільки працю доктора Емме в видані Полтавського Земства: „Наблюденія въ Кобелякскомъ Уѣздѣ“; як додамо ще книжечку доктора Дебельта в Дерпті, то і все.

Отже хоч який ні є убогий матеріял, а про те антропологічні прикмети так важні, що покористуємося з того, що маємо.

Коли в звичайній розмові вживаємо ми слово **нарід**, так розуміємо зовнішні прикмети його: мову, віру, звичаї і т. и. отже ці прикмети завжди залежать від прикмет, чи причин глибших, внутрішніх.

Перед нами три споріднені нації, що історія поселила їх одну попліч одної, а інде і одну між одною: вони одна на одну мали вплив, що відбився на кожній з них більше чи менше: ведемо річ про Русинів, Великоросів, або Москалів і Поляків. Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин географічних, історичних і інших, вони так поріжнились між собою, що тепер мають більше ріжного, свого власного, аніж схожого однакового, спільного. Запевнимось в цьому, рівняючи їх.

Русини опинилися в обставинах доволі ориґінальних: з двох сусідів ні один, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії Поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що Русини ніщо більш, як ріжновидність Поляків; в Росії Москалі правлять, що Русини тільки вітка Великоросів. Тимто нам зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національности, рівняючи їх до прикмет наших сусід — братів.

Почнемо з прикмет анатомічних: твердою засновою тіла людського єсть **кістки**: найголовніша частина їх зветься **черепом**. Коли поглянемо на череп Русина зверху, так формою своєю він походить на яйце, повернене носком на **перед**; у Поляків череп значно довший за українського,

а в Москалів навпаки, формою він наближається ближче до круглого. — Коперницький подає такі цифрові дані: череп Москаля має завишки 75½ *мм.*, череп Русина 76 *мм.*, череп Поляка 77½ *мм.* Завширшки руський череп має як і польський 80 *мм.*, а череп Москаля 78 *мм.*, себто на два міліметри вужче за українського й польського. Щодо вишини, так український і великоруський черепи трохи не рівні, а польський на 1½ *мм.* вище за українського, а великоруський на 2 *мм,* нижче за польського. Бачимо, що ріжниця тут не вельми велика, а проте, як звернемо увагу на те, що отсі три нації рідні між собою, діти однієї сім'ї, або раси слов'янської, так отся невелика ріжниця покажеться тоді геть — хакатерною. Таку ж саму ріжницю добудемо і тоді, коли черепи порівняємо системою графічною. Робиться це так: череп покривають з чотирьох боків посудиною, зробленою з мутного шкла; тоді ріжниця виступає в тих контурах, які покажуться на шклі, коли обвести їх олівцем: дивлячись зверху побачимо, що череп Русина удає форму яйця, поставленного носком наперед; череп Москаля, далеко менший спереду, удає з себе овал; на останку череп польський удає овал більш довгий. Опріч того останні два черепи мають ще і такі особливості: у першого потилиця стоїть дуже перпендикулярно, а в останього біля стрілковидного рубця, що іде посеред голови, де тім'я, трохи підвищується, маючи гребінь.

Склад лиця ще характерніший і більш цікавий. Наука, щоб поміряти лице, чи твар, бере три діяметри: перший так званий п о д о в ж н и й діяметр, що іде вподовж тварі, починаючись з долинки поміж брів зразу над переніссям, аж до краю підборіддя; другий — в п о п е р е к т в а р і — діяметр в е р х н і й поперечний від precessus zigomaticus і третій діяметр низовой п о п е р е ч н і й від внутрішнього краю мускула овального „musculus mastoideus“.

В черепі польському продовжній діяметр сливе що на 1½ рази довше за діяметр і в поперечніх, а поперечні рівні між собою, через що форма тварі вузька, овальна, профіль видається.

Другі дві народності мають тут дещо похожого: продовжний діяметр однаковий в обох з діяметром верхнім

поперечним. У Русина поперечний низовий діяметр трохи не вдвоє менший ніж верхній, через що і лице Русина має форму трекутника; у Москалів через те, що всі три діяметри однакові, вид твари — чотирекутник.

Коли порівняємо довжину ніг з довжиною всього тулоба, то матимемо вельми цікавий добуток: у Поляків ноги довші ніж тулуб, у Москалів коротші за нього; а в Русинів рівні з тулобом. — Ріжниця є і в околишніх (зверхніх) покровах тіла: як візьмемо типічну шкіру, то в Поляка вона буде окрашена найменше і тоньша, через що дає ясні та живі румянці, шкіра Русина видається найбільшою пігментацією, через що і тип Русина чорнявий, тільки без рум'янця; у Москаля шкіра пухка неелястична з помірною пігментацією: типічний колір її бурий і в суб'єктів молодих, повнокровних — просвічується не там тільки, де найбільш зібрано кров'яних посудин, а грає рум'янець на все лицо. У малокровних же заміняє кров — лімфа, окраска зникає, являється блідість.

Гладчання чоловіка залежить від підкожної клітчатки: тут збіраються жирові частки. Не в тих самих місцях тіла з'являється гладчання в усіх трьох типів: у Поляків найчастіше і найбільше гладким буває черево; у Москалів — потилиця; а в Українців бюст, себто та частина підкожної клітчатки, яка лежить поверх грудяної клітки.

Щодо коліру очей та волосся, то для Москалів ми не маємо цифрових дат; над своєю антропологією вони не турбуються ще досі. Про Русинів та Поляків є дати в краківських виданнях, а про Українців, властиво про Кобеляцький повіт маємо працю доктора Емме. Коли ми колір очей поділимо на три групи: на сірих, голубих, та карих, то побачимо, що буде:

	сірих:	голубих:	карих:
Поляків . . .	50%	25%	25%
Русинів . . .	20%	40%	40%

Так само і з волоссям

	білявих:	русявих:	чернявих:
Поляків . . .	45%	36½%	18½%
Русинів . .	32%	34%	34%

З того, що бачив доктор Емме в Кобеляцькому повіті, знати, що там Українців білявих $1^1/_2\%$, русявих 66%, чорнявих $32^1/_2\%$. Отже виходить, що Поляків найбільш білявих, а Русинів найбільш русявих, та чорнявих. Шкода, що про Москалів нема таких дат, але здається мені, що переважного типічного коліру між ними нема: по губерніях, наприклад, Рязанській або Тамбовській переважує пігментація чорна, а далі — на північ вона світліше і вже по Московській губерні, або ще більше по Олонецькій волосся коліром своїм нагадує жменю вичесаного льону.

Геть більшої ваги та частина етнології, що працює аби вияснити функціонування системи нервової якого будь народу, себто працює над інервацією народньою. Від міри чулости, від того, як нарід переймається вражіннями околишніми, залежить характер народу, його суспільність і стан політичний, на останку вдатність його до розвитку. Обмежившися спочатку речами найзагальнішими, спостерегаємо, що нервова система Москалів не вельми чула, а через те і реакція до вражінь околишніх невелика і безсила. Це тип флегматика малочулого до вражінь околишніх. Навпаки у Поляків: чулість у них дуже велика і рефлекс починається безпосереднє, зараз за роздраженям; — се чистий тип сангініка. Русини теж дуже чулі до вражінь; але реакція у них прокидається після довгого перегоду за роздражненням; Русин — тип мелянхоліка. Отже ж і ріжниці в інервації, в особистім, в громадськім в суспільнім життю цих трьох народів залежать від ріжниць зараз наведених нами. Найвиразніше характер народній показується в звичаях. Звичай — це те, як чоловік живе, як він поводиться з людьми, як відноситься до них, як він оріентується в усяких обставинах життя.

На малій чулості Москаля засновані його прямота і грубіянство: він не вважає на те, щоб там когось не зачепити, не образити; він, міряючи усе на власну мірку, гадає, що і всі інші люди, так само як і він, повинні бути необразливими. А щоб образити кого-небудь, Москалеві треба більше вражіння надати; отсе і єсть жерело непоштивости і грубіянських відносин Москаля. В суспільности польській через велику нервову чулість виробляється ха-

рактер відносин такий: кожен Поляк без жадного лихого заміру, силкується вдавати з себе найкращого, і тим самим вказує на те, чого в інших людях бракує: кожен Поляк силкується показатись ліпшим, ніж він є справді і звернути на себе найбільшу увагу у всіх. Оце силкування малюватися, оця пиха цілком залежить від потреби нерви свої задовольнити вражінням безпосереднім. Русин не вміє зразу відповісти на роздраженння; він відповідатиме на нього за день, за тиждень, або що за те ж увесь той час почуватиме вражіння. Тимто в характері Русина з'являється сумірність, гумор і нещиріість. Гумор виробляє у нього поривання спинити і відіпхнути від себе якубудь прикрість; тимто чоловік пильнує в прикрості знайти що будь смішне глумливе і тим чином хоч трохи зменшити недобре вражіння. Навіть у любязностях та в лайках з'являється народній характер.

Москалі виплекали собі вдачу великої практичности. Той час, що дві другі народності віддають на любязності та на щиросердні розмови, Москалеві лишається вільним. Він мало вважає на контрагента свого, або взагалі на того, з ким веде справу, а пильнує лишень про інтереси власні. І тут причина мала нервова чулість: уся любязність у Москаля далі хвалення сили, практичности, авторитету не йде; бо тільки щось дуже здорове робить на його відповідний вплив, а на мале, не гучне, нерви його не обзиваються.

Поляк в любязностях іноді доходить до утрировки „padam do nóg", „całuję rączki" — стали звичайним привітанням у Поляків. Русин мало коли промовляє любязності, тай то найбільше до власної родини, та до людей близких і то все помірно. На любязностях Русина відбивається ліризм.

Щодо лайок, то тут абсолютна перевага за Москалем. Лайка його вельми плодюча, грубіянська і занадто цинічна. Поляк, коли і лається, так не забуває повеличатися: лайка у його кучерява, театральна, не натуральна. Русини лаючись часом теж не цураються цинізму, але звичайно переважною лайкою буває лайка мітольогічна: чорт, трясця, яропуд, та бажання чогось будь лихого.

Щодо відносин родинних, так і тут спостерігаємо ріжницю. В родині Москаля найперше помічаємо, що і всякому кидається в вічі, велику численність родини і абсолютну безконтрольну власть голови (большака), яко ініціятора в сем'ї. Ініціятива його все одно, що закон для останніх членів родини, через що всі інші члени родини доволі таки обезличуються, найпаче жіноцтво. Здається, через свою малу чулість нервову жіноцтво легко піддається, переносить утиски і не помічає браку власної самостійности. В родині польській, де і чоловік і жінка бажають пишатися та величатися, з самого початку прокидається люта усобиця. Річ звичайна — що хтось, або чоловік, або жінка бере гору, запевнивши другого своєю перевагою, а через неї і правом на верховодство. Від дітей вимагають, щоб вони були абсолютно слухняними і часто жінки одна перед одною пишаються та хваляться своїми дітьми. В родині Русина вражає нас невелика численість її: при великій нервовій чулості і вражливості життя щоденне надає багато матеріялу до суперечок, клопоту і сварок. Русин пильнує стояти дальше від гріха, а через те, як тільки трапляються перші сприяючі обставини, сем'я Русина ділиться і розходиться. Звичайна річ, що батько, міркуючи одружити сина, вже заздалегідь збирається йому на хату. У відносинах батків до дітей бачимо багацько всяких комбінацій, відповідних характеру народньому: батько і мати іноді все добре бачать і відають, але вдають з себе, буцім вони нічого не тямлять і не помічають. Дівчата й хлопці, наприклад, беруть крадькома у матерок і несуть на вечорниці або на досвітки всяку всячину, а батько й мати немов би то нічого не помічають.

Коли звернемо увагу на особисті відносини дружби і ворогування, так помітимо, що у Москалів найчастіше дружба ламається через обставини практичних інтересів; а ворогування доходить до лютости необмежованої: „Скрутить въ бараній рогъ". Дружба у Поляків більше стала і твердіша; а вже коли приятелі зробляться антагоністами, ворогування їх тягнеться дуже довгий час, але лютим не буває і зводиться воно на раз-у-разний глум та напосідання на свого супротивника усякими дрібницями. Русини

не скоро і трудно братаються і ніколи дружба їх не заходить до зайвої інтимности. Ворогування їх не буває лютим, зате тягнеться довгий час без устанку.

Б'ються люди отсих трьох типів теж кожен по свойому: Москаль поперед усього пильнує свойому противникові яко мога більше заподіяти болю фізичного „заѣхать въ ухо“, „размозжить“. Бійка у них буває лютою, нелюдською. Основою бійки у Поляків зручність: увесь інтерес в тому, щоб супротивника ударити, а самому випорснути. Бійка ведеться у них з відпочинком. Русин стереже не стільки того, щоб супротивникові наробити болю фізичного, скільки того, щоб зменшити його: супротивники, схопивши один одного „за груди“, доволі довго отак водяться і це вже вважається за велику образу: „Взяв мене за груди“.

Щодо асоціяцій то вони є, як в Українців, так і у Великоросів. Вся ріжниця тільки в значінню товаришів. Українська асоціяція (чумацтво, рибальство, чабанство) видається своєю малочисленністю і рівноправністю товаришів. В тих же асоціяціях, де треба голови або отамана (чумацтво), товариші вибірають його і слухаються остільки, оскільки йому звірились. За більшу знаємість в ділі, обметаність його і привід — нагородою буває шана й повага і ніколи не більший пайок з заробітку.

У Поляків асоціяцій зовсім не водиться — не в характері народу.

Великоруський „большакъ“ єднається сам за всіх і сам порядкує, скільки куди треба робітників. Од роботи сам ухиляється, зіставляючи собі тільки право указчика, право проводиря й доглядчика за роботами. За комісію, за привід і догляд йому відділяється найбільший пайок з заробітку.

Ще ясніше об'являється характер народу в тих політичних ідеалах, які він при відповідних обставинах намагається реалізувати, виконати.

Великоруси охочі слухати тільки авторитету і слухати абсолютно, безперечно. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого незгідного, суперечного, а навпаки ще знаходить таку підлеглість дуже потрібною, пожиточною і корисною.

Русини мають инший ідеал — це правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавнім вічі, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність — всі були однакові й рівні.

Поляки об'явились прихильниками ідеї аристократизму: вироблена ними суспільність була аристократичною.

Звернемо увагу на відносини до віри.

У Русина віра живе чуттям інтимним. Він мало звертає уваги на обрядовість. Релігійне чуття його видається великим теплом і щирістю. До сього ще характерним з'являється поважання віри другого: не чіпай мого і я не займу твого. В польській релігії трудно впізнати, що з'явилось випливом з народнього характеру, а що придбане, як готове, від католицької церкви. Як там не було, а можна сказати, що поляки видавались релігійною нетерпимістю. Вони справдовуються не аналізом та мислуванням, а здаючись на готові, давно вже вироблені афоризми у їх гноблення всього, з ним незгідного. Поляк думає, що його віра абсолютно правдива. У Великорусів головне місце займає обрядовість; вони щиро стоять за всякий, навіть дрібний обряд, букву (роскольничі спірки про те, чи казати „Господи помилуй", чи „О Господи помилуй", про сугубе і трегубе алилуя, чи „рожденна не сотворенна", чи рожденна а не сотворенна") і инше. Дякуючи великому поважанню авторитету, Великорус видається великою нетерпимістю в вірі, як і Поляк. Ріжниця в тім, що Великорус не терпить иншої віри через те, що ця инша віра не придається йому і не вважає на готовий уже авторитет Великоруса.

В штуці у кожного народу є свої осібності і виявляються вони у всяких сферах штуки ріжно.

Оглядаючи архітектуру, чи будівництво, порівняймо ті пам'ятники, які маємо. Своєї власної архітектури в жодного з цих трьох народів нема: всі архітектурні форми перейняті, а згодом перероблені відповідно народному характерові. Найменше об'явились в архітектурі Поляки. В польській церковній архітектурі два типи: 1) готичний та 2) пізніший на лад renaissance, псевдо-

класичний (єзуїтське рококо). Обидва ці архітектурні типи цілком перейняті і не відріжняються нічим від типів германських і инших західно-европейських. Засновою українсько-руської та великоруської архітектури стала візантійська архітектура за часів занепаду. Одначе обидва народи таки доволі переробили її на свій лад. На великоруську церковну архітектуру в XVI та XVII вв. зробила свій вплив буддійська архітектура. Найвидатніша признака — се баня, що мов цибуля ширшає од заснови. Добавки архітектурні — фронтон прикрашується бочками. Ще осібний архітектурний тип шатро, що був у великій моді за Олександра II. Тип сей нагадує юрту, шатро — восьмиребра піраміда, стовби (колони) — глечиками.

Українсько-руська церковна архітектура виробилась теж із середнє-візантійського типу, тільки додала своїх власних осібностей. Візантійська церква має фундамент хрестом і 5 бань; згодом на Україні почали будувати і з трьома банями. Фігура української бані відріжняється від візантійської тим, що ся має форму півкулі, а в українсько-руській архітектурі сі півкулі складаються немов з трьох перерізаних сегментів півкуль, злучених між собою перпендікулярними стінами. Тип церковної дзвіниці трьохповерховий і що поверхом вище, то вікна меншають. Найвищий поверх має вікна малі, середній — доволі таки більші за найвищого, а найнижчий іноді стоїть на арках. Ще одна українська осібність, що й тепер залишилась по деяких старовинних церквах, — це пристроєні кругом церкви галерії напр., як в Межигірській церкві, що поставив Кальнишевський [1]).

Переходячи до живописі, зупинимось на живописі церковній і світській. Я не казатиму про Поляків, бо в їх живопись нічим не відріжняється від західно-европейської. Іконопись зайшла до нас з Візантії. У візантійській живописі форми були заведені і притверджені канонічними правилами і через це для самостійного витвору було мало волі. Для Великорусів це прийшлось якраз до смаку, бо було відповідним народньому характерові, поводитися за авторитетами й здаватись на них; у Руси-

[1]) Опасання.

нів же помічаються спроби реалізму. Як ортодоксія забороняла варіяції, то, звичайно, що до святого, намальованого по схемі, підходять за благословенням миряне і отут-то український маляр давав широку волю своїй фантазії. Особливий простір для вигадливости маляра був ще при малюванню страшного суду: драконова паща, куди спроваджуються грішники; біля неї малюється комічний, а не грізний чорт; тут же не рідко знаходила місце й власна сатира, а иноді підписувались й імення грішників, напр. малювався ткач Іван з основою, що її вкрав. Є й такі образи, де архангелів Михайла й Гавриїла намальовано в запорожському убранню, або грішників у пекло спроваджують Запоріжці і самі ж таки стережуть двері в рай. Так в українсько-руській церковній живописі, хоч обмежованій і здавленій канонічними формами, все таки іноді пробивається прямування до реалізму.

Світська живопись національна великоруська має сюжети не свої а перейняті у західньої Европи, наприклад „миші ховають кота", або „котята граються з раками". Щождо роботи, то нечепурна робота — це вже їх власне. Українська народня живопись має сюжети свої власні Найчастіше можна побачити картини з таким сюжетом: збройний „Мамай" — козак верхи на коні; дід Джур і баба Кваша — двоє старепьких і веселих, мов би молоді; козак Мамай під дубом сидить, біля його стоїть кінь, на дубі висить шаблюка, рушниця, зброя вся, а з боку на дубі намальовано запорожський герб. Козак сидить, п'є горілку. Під картиною вірші.

Між російськими малярами дуже багацько Українців-Русинів і це дуже відбивається на характері живописі. Українсько-руські живописці кохаються найбільше в пейзажах або сценах заснованих на ліричних мотивах, тоді як у Великорусів панує жанр а в Поляків живопись історична.

В більшості до штуки належить і орнаментика. Як ми звернемо увагу на орнаментику і порівняємо її в цих трьох племен, то примітимо тут велику ріжницю в підбіранню красок, їх кількости й мотивах орнаментики. Поляки кохаються в палких колірах, та ще щоб самих кольорів було мало, а краски багацько. Зразком національного смаку

Поляків може станути краківське народнє убрання, де єднаються синє з червоним; в убранні помічається особлива й велика хіть до металічних бляшок; черес з метальовими каблучками, закаблуки вицяцьковані мосяжними бляшками і цвяшками — все намагається на ефект. У Великорусів так само великий смак до палких кольорів, тільки до цього помічається ще велика хіть до пестроти, щоб аж рябот̀іло та горіло 7—8 колірів. Зразок цього можна побачити, де завгодно, на виліплених або вирізаних прикрасах будівель як напр. на церкві св. Василя Блаженного, що в Москві: на неї без того, щоб не зарізало в очах, і глянути не можна. Українсько-руська орнаментика має невелику кількість прикрас і все з помірністю, кількість кольористого на фоні невелика. В українсько-руській орнаментиції два ґрунтовні типи: 1) геометричне перехрещування простих та ламаних ліній — це можна часто зустрінути, а кривих дуже рідко. 2) Форми рослини, тільки не всієї, а фрагменти її (ламанці): лист, квітка, гілочка. У велико-руській орнаментиці беруть гору звірячі форми: голівки, лапки, а перенято це мабуть від Фінів. Як же прикрашають що небудь рослиною, то вже цілою; вазон з деревом, ціла церква, трійка коней з саньми і людьми, тут же з боку й хата.

Про польську орнаментику знаємо небагацько.

Вже ж не можна минути й т а н ц і в.

Кожен танець вийшов з якогось воєнного або релігійного чи любовного, чи иншого якогось мотиву.

Польський народній танець — мазурка — має воєнний мотив, кавалерійська атака; краков'як — партизанська війна; польонез — представляє релігійну церемонію. Великоруські народні танці — „бичок“ та „Комариньской“. Справді це не танці, а всякі викрутаси, зовсім вільні і які завгодно („нраву моему не прѣпятствуй“). Українсько-руські танці: козак, коломийка, метелиця, горлиця — трохи не всі любовного виходу.

Наука й л і т е р а т у р а у всіх трьох народностів відріжняється й змістом і заходами. Великоруси найбільше об'явилися прихильниками до натуральних і технічних наук — це спеціяльність Великорусів. Поляки в науці до

недавнього часу вживали метод доктрінерський, скрізь велике пристрастя до абстрактної філософії та історії, яка й займає три четвертини всієї польської науки й літератури. У Русинів велика хіть і пристрастя до наук гуманітарних — право, історія культури, література, політична економія й інші.

На останку кілька слів про метод і заходи в науці й публіцистиці.

Поляки найбільш хітні до милування афорізмами. В більшості польських літератів можна помітити ряд покладів зовсім мало звязаних і з'єднаних між собою, за те таких, що не терплять суперечок. Характер Великоруса найбільш рель'єфно видається й малюється в його заходах публіцистичних. У великоруських публіцистів водяться дві маніри: 1) маніра авторитету, видатним представником якої був Катков: він становить ряд покладів і не зробивши ще ні жадного виводу, наперед уже лає всіх, хто з ним не згодиться, 2) друга маніра з'являється в простованню, зруйнувати всі логічні методи мислування — це великоруський нігілізм. Перші змагаються за заскорузлі поклади і підтверджують лайкою, а останні, знизивши всякі мотиви мислування, все плюндрують та руйнують, нічого не даючи на місце поруйнованого і, як і перші, кінчають лайкою.

Українець має велику прихильність до аналізу й скептицизму. „Се діло треба розжувати". Обережність до всяких теорій та поклядів a priori національна українсько-руська осібність, осібність Українця-Русина.

Народній характер складається з якостей природжених і вжитих кукьтурою. Звісна річ, що в характері кожного народу єсть якості, як бажані, так і не бажані, як позитивні, так і неґативні. Ніяка культура не в силі знищити природжених якостей, але ж мета всякої культури повинна бути в тім, що культура матиме вплив на характер народу, що дасть спроможність розвинутись бажаним, позитивним якостям і одведе відповідне місце для якостей небажаних неґативних. З тих психічних якостей Русина, які здаються авторові ідеальними позитивного характеру — це етичний критерій. Етика — річ вселюдська, тільки

етика у ріжних народів складається неоднаково, ріжно. В заснові етики в усіх народів покладено невиводне шукання того, як то по правді, як не по правді, що таке правда, а що кривда. Українець-Русин вважає за етичне все те, що справедливо. У Великоруса виступний етичний пункт сила; він поперед усього звертає увагу на те, чи факт дужий, чи не дужий. У Поляків виступний пункт — приємність, любість: коли якийнебудь факт приємний — він повинен бути, а прикрий — не повинен. Етика в суспільнім життю — це одна з найголовніших заснов людського життя, поводження і на останку добробуту.

Низенко.

Надрук. — „Правда" Львів 1888 рочн. XIV в. III ст. 157—169.

ІСТОРИЧНІ БАЙКИ п. МАРІЯНА ДУБЕЦЬКОГО.

(З ПРИВОДУ ПРАЦІ ПРО ПОЧАТОК ЗАПОРІЖЖЯ).

Письменство польське від давнього вже часу визначається багацтвом праць на ґрунті історичному і за нашого часу такі праці не зменшуються. Як загально моральне життя колишньої суспільности, її переконання, її ідеали етичні і громадські, її бажання, надії і мети визначаються в письменстві, так в письменстві історичному визначаються спеціально переконання політичні, національні і соціяльні. Стежачи вдачу історії польської в XIX в., взагалі спостерегаємо, що доволі задовго до рр. 1860—70 панувало в історії прямування не зовсім нормальне; усі історичні праці, винявши з них не вельми велику частину, виходять з становища польсько-державного; пильнують виправдити політику Польщі, яко держави, жадної хиби в тій політиці не признають і катастрофу, що скоїлась над Польщею перед кінцем XVIII віку, вважають не яко добуток з внутрішніх анормальних відносин суспільного устрою Речи-Посполитої, а як несподіване лихо, що зневеля впало на голову Польщі, яко кривду, заподіяну лихими сусідами, і т. д.

Коли уважати на кривду, що сталася польському народові, тоді вельми не трудно зрозуміти отаке становище польського письменства історичного, але коли брати на думку дальший поступовий розвиток польської суспільности, тоді таке становище [1]) признати і некорисним і навіть шкідливим. Тим часом коли инші покривджені народи: Італіяни, Ірляндці, Кельти, Німці, ба навіть народи з меншою культурою: Греки, Серби, Румуни і инші, бралися до науки, широко розгортали власні події історичні, смі-

[1]) Мабуть опущено слово в друкованому тексті. *Ред.*

ливо виводили перед людей свої історичні хиби минулого часу та з жвавою працею і доброю надією прямували назустріч ліпшої будуччини, опираючись на добутки нового европейського поступу і зв'язуючи з ними власне прямовання і надії; тим часом, кажемо ми, письменство польське взагалі, а найпаче письменство історичне, впіралось на архаїчні норми Польщі р. 1772; горнулося до тієї Польщі і бажало вернути той старий Status quo ante bellum, з яким держава польська, не то що на далі, а навіть цілий вік тому назад вже не змогла животіти.—А тим часом після великої французької революції, після оголошення „прав чоловіка" по Европі почався лад життя конституційного. Право чоловіка, хоч і повагом, але все таки ширшало і більше орудувало в реальному життю. Разом з правом чоловіка виступило і йшло признавання прав народностей, що колись покривджено і погноблено їх інтересами великих держав. Власні інтереси всіх останніх примушували їх більш, чи менш удовольняти бажання цієї, або тієї народности, коли вона виходила на сцену з вимаганнями, положеними на міцних підвалинах сучасного поступу. Дипломатія хоч як пильно бажала держати незрушеними постанови віденського конгресу 1815 р. а Европу загальмованою нормами тієї постанови, але ж треба було частіше та частіше поступатися тими нормами, потроху рвати гальмо їх і доспілим народним групам давати волю і життя. Отак здобуває собі самостійність Греція; виростає королівство Бельгія; зводяться до одної держави розшматовані землі Італіянів; Австрія стає на принцип федеративний і признає національні права своїх численних народів; Ірландія бере місце і голос в парламенті Англії, а нині добивається для себе власного, відрубного парламенту; отак знов—з невеличких, знесилених і виснажених господарств виростає королівство Румунське; Сербія скидає з себе турецьку кормигу і стає королівством незалежним; нарешті, підбита під Туреччину Болгарія робиться нацією вільною, самостійною і входить вже до сім'ї рівноправних держав і т. ин. Одно слово, бачимо ми, що кожна, хоч би яка численно невелика народність, здобуває собі права і гарантії на розвиток і на дальше життя.

Що инче діється з Польщею! суспільність польська з великою енергією і з жертвами ще більшими силкувалася від часу до часу обзиватися за власні права і обставати за їх; але-ж усі її надії і змагання фатально розбивалися, не даючи жадного сподіваного корисного здобутку для Поляків: Польща своїми героїчними силкуваннями не тільки нічого нового до прав не придбала, але ще й з тих гарантій, якими наділив її конґрес віденський, одну по одній страчувала; спершу відібрано автономію в королівства Польського (Конгресівки), потім Познанщину влучено до німецької частини Прус; нарешті і останній слід самостійности державної—Республіка Краківська—зникає!.. І ніхто з гурту держав західньої Европи за Польщу щиро та реально не заступився. Ніхто не взяв її справу яко дійсно серйозну; ні в кого не було інтересу запомогти їй: навіть маса народу польського до заходів своїх патріотів стосовалася або байдуже, або й вороже. Архаїчні принципи 1772 р., ексклюзивний (виметний) нетолерантний латинізм, таке ж саме шляхецтво, ексклюзивний національний погляд на непольські етнічні групи колишньої Речи Посполитої,—відбірали силу і вагу у польських патріотів; становили їх осторонь від власної маси народньої і разом з тим не давали вони і европейській дипломатії уважати за силу дійсну і суще міцну—польську справу. Ми не помилимося, мовивши, що при всіх инших рисах народности польської,—справа Польщі ліквідувалася, зводилася на нівець через ті ретроградні принципи, якими письменство польське вигодовало кілька поколінь польської інтелігенції. Видатнішою й найбільш характерною квестією прямування польської інтелігенції були відносини її до справи руської. Загрузши в старих принципах ексклюзивности народньої, релігійної і станової, не бажаючи зрозуміти істоту сучасного руху народнього по цілій Европі, суспільність польська, навіть в другій половині XIX віку, руське питання народнє трактовала так само, як його трактовали її далекі предки ще в XVII віці! Де б тільки не здіймалася річ про руське питання чи то публічно, чи приватно, чи в розмові, чи в письменстві, скрізь можна було почути тоті афоризми, що від них тхнуло труною і розпадом мислі людської. Кому

десятки разів не траплялося чути, або читати отаке: „chłopi jesteście!..“ „Nie ma Rusi!..“ „Co to mi za naród: sami popi i chłopi...“ і т. ин. без кінця. А історики польські, коли їм випадало доторкнутися до справи руської хоч би в давно минулому її часі, страчували повагу учених діячів: замісць того, щоб спокійно — sine ira et studio — вистежити і спостерегти причини колишнього безладдя й ворохобні, вони становилися в ролю адвокатів, або інстигаторів судових і проходили процес з тими руськими поколіннями, що давним давно вже мирно спочивали в могилах. Инколи, ще частіше, вони замісць інстигаторства і процесу вдоволнялися лайками та такими епітетами, що переходили за межі літературної ввічливості.

Отакі відносини до справи, котра вставала яко річ жива, винесена до верху хвилею сучасного европейського поступу, не тільки не відповідали добі в письменстві і в науці, але серед тих трудних обставин, в яких перебували і Польща і Русь, вони у слід себе вели велику силу практичних перешкод життю обох народностей і надовго відсували той modus vivendi, який постановити було-б зарівно корисним задля обох братерських народів, поселених попліч.

Певна річ, що в такому становищі справа не могла лишитися назавжди. Суспільність польська, хоч як ненормально склалися її тенденції останніми часами, пережила доволі культурне життя: поміж неї раз у раз була не мала сила людей здібних і талановитих; тому то чи раніше, чи пізніше, а мусів прийти той бажаний час, коли люди поступові озирнуться на становище Поляків і з тих ненадійних манівців культурного прямовання, котрі завели письменство польське в нетри містицизму і месіянізму і котрі і в будущині не віщують жадного певного шляху до ліпшого життя, звернуть на иншу стежку, єдино спасенну стежку поступу.

З початку рр. 1860-х повстала остання інсуpекція з характером ще більш романтичним і містичним, ніж попередня. Ота ворохобня цілком не виявила сили народньої, але коштовала вельми багато жертв і викликала нелюдські репресалії, за те ж вона примусила інтелігенцію польську

схаменутися. І от після 1863 р., серед суспільности польської все більш та більш чується потреба відцуратися від старого архаїчного прямування і стати твердими ногами на ґрунті загально европейського поступу. Запевне не можна сказати, коли оте єдиноспасенне прямовання обгорне більшу частину інтелігенції польської? Це покаже людям будущина, а ми можемо тепер тільки те повідати, що нове оте прямовання все частіше й частіше спостерегаємо в письменстві польському, найпаче в працях історичних польських вчених.

Що до питання руського, котре спеціяльно нас інтересує, то й тут можна помітити, що поміж істориків польських останнього часу доволі часто зустрічаємо праці вельми поважні, такі, що стоять вже на ґрунті новому. Хоча і в цих працях доводиться инколи не згоджуватися скрізь з думками високоповажних авторів і не всюди можна пристати до їх виводів й фактичного цінування, але ж, читаючи ці праці, чуєш, що під ногами ґрунт спільний і спільні підвалини етичні; бачиш, що той ґрунт і ті підвалини, на яких полеміку можна провадити з шанобою обопільною, з надією помилку вияснити спокійно, суперечку уладнати по сусідськи, стежкою науки і порозуміння. Усі отаки ознаки нового прямування польської історіографії, напр. в працях п.п. Гумпльовича, Яблоновського, Калинки, Корзона, Войтіха Дідушицького, Ролле, Стецького, Пулавського і ин., ми раз-у-раз зустрічаємо радо, вітаємо приязно і бачимо в них хоч далеку надію наукового порозуміння. А з цього порозуміння, на нашу думку, може вирости, може виробитися міцна підвалина сусідського modus vivendi обопільно рівноправного, обопільно потрібного двом народностям.

Помітивши таке нове прямування в сучасному письменстві польському, ми, одначе, тямимо, що йому далеко ще до опанування більшости польської інтелігенції. Навіть поміж історичними польськими письменниками є ще й досі та й не мало таких, що з усієї сили пильнують задержати старі погляди, рутинні. Письменники старосвіцької школи історичної до старого мотиву: „Niema Rusi“, до старого звичаю лаяти історичних діячів руських — додали нового

ще мотиву з пахощами більш тонкими. Нову їх теорію можна зрезюмувати так: коли кому здається, що Русь справді була, нехай той тямить, що то був зовсім не народ, а ватага таких людей, що не могли стерпіти суспільного ладу; коли дещо органічне і складалось у них, то тільки через те, що до них досягала культура польська, а самі вони не здатні були завести у себе жадної організації громадської...

Зараз з першого погляду знати, що отся нова теорія не тільки доволі чудна, але стає всупереч і з правдою історичною, і з елементарною, аби хоч трохи не патольогічною логікою. На таку теорію, як на дурницю, ми, попросту мовлячи, не звернули б жадної уваги, коли б нам не траплялось геть часто чути її, коли б ми не відали, що така думка служить основою консерватизму численної публіки польської і не дає їм прямувати до відносин справедливих з руською землею і з українсько-руським народом. Щоб зрозуміти і показати вартість і вагу наукову нової теорії, візьмемо за зразок працю п. Маріяна Дубецького, надруковану в польському клерикальному віснику „Przegląd Powszechny" р. 1887, місяці жовтень і листопад. Праця п. Дубецького має назву: „Початок історії Січи Запорожської (Zawiązek dziejow Siczy Zaporozkiej). З поміж гурту історичних праць з наведеною в горі новою теорією ми вибрали працю п. Дубецького єдине через те, що автор призначив її за для широкої публіки, піклуючись сіяти пропаґанду своїх думок і поглядів. Певна річ, що тим то він торік прилюдно в краківському технічно-промисловому музею вичитував ту свою працю про Січ, яку ми отсе й беремося роздивитися. До того ж не можна було не звернути нам уваги ще й на те, що деякі польські групи ретроградні вважають п. Дубецького за ученого діяча на ниві історії козаччини; академія краківська пошановала п. Дубецького премією за невеличку працю його „Кудак", написану з таким самісіньким прямуванням і з такою ж ерудицією, як і Zawiazek Dziejow Siczy Zaporoźkiej.

Праця п. Дубецького взагалі невеличка, а коли викинути з неї густо посіяні автором загальники, поетичні екстази, епітети ні на чому не засновані, та всякі инші

його додатки, які зовсім не потрібні були для діла, то праця його стане вельми і вельми невеличкою. Роспадається вона на дві частини: перша з них більша—се опис території запорожської, якою вона була року 1775; опис правдивий, певний, зроблений з праці Скальковського „Исторія Новой Сѣчи“. П. Дубецький тільки злегка притрусив його поетичними та quasi історичними увагами і обмислами власного міркування. Прецінь же на частині географічній ми не будемо задержуватися, мовимо тільки, що тут автор заздалегідь підводить читача до своїх поглядів стежкою перероблювання географічних термінів руських на польський лад; такого звичаю нема ніде в науці, коли про географію якої будь країни пишуть без апріорної тенденції. Нам здається, що в науці цілого світу звичайно географічні назви пишуть так, як вони вимовляються устами тієї людности, що сидить у тому краю, про котрий ведеться річ. П. Дубецький, йдучи по слідам старої польської історичної школи, не хоче признати сього права в відносинах до українсько-руської землі і пише „próg, zapora, Niż, Krzemienczuk, Nienasyciec, Chorcica замісць: поріг, забора, Низ, Кременчуг, Ненаситець, Хортиця.

Що до історичної частини праці п. Дубецького, так ми гаразд не тямимо, чому тут більш дивуватися: чи тій сміливости, з якою автор розповідає свою пречудну теорію, чи несвідомости його про ті головні факти історії, до яких треба йому вдаватися?! Так напр. п. Дубецький не відає, чи може умисне відати не хоче такого фундаментального факту історичного, що до 1569 р. Польща і Литва не складали одної держави, а були дві зовсім самостійні держави і відріжнялися вони одна від одної устроєм державним і громадським, вірою, культурою, мовою, побутом і організацією усіх державних інституцій. По думці п. Дубецького усе те, чим Гедиминовичі володіли в XIV віку, єсть Польща, або польська держава; тим то він і каже: „над горішнім і середнім Дніпром ми (себто Поляки) стали за часу короля Ягели“. „Південний наш (себто польський) край (на межі з Туреччиною). „За перших Ягелонів наша (польська) колонізація швидко пішла за Кодиму і Ягорлик...“ Вже не ми будемо змагатися з п. Дубецьким про цей істо-

ричний і кождому відомий факт; а коли автор нехтує цей головний факт, то можна тільки або констатувати, що п. Дубецький компануючи розправу історичну, не тямить історії елементарної, або—що вже далеко гірше, що він умисне подає її фалшиво. В останньому разі ми ще більш дивуємося, чому п. Дубецький „став над Дніпром“ тільки в XIV віці, коли він з таким самим правом міг позволити собі „стати“ там і в X і в V і т. д.—коли хотів!..

Отак перемішавши по своїй вдачі та на свій лад Литву з Польщею, п. Дубецький дальше становить таку тезу, що Запоріжжя було організоване під впливом культури польської. Він добре не здає собі справи: коли це трапилося, але в праці своїй аж двічі повідає, що Запоріжжя вже в XV віку існувало. Така новинка нас дуже здивувала і примусила докази Дубецького переглянути. Бачимо, що доказ його лежить ось в чому: „Період мітичної історії Запоріжжя сягає до перших років царювання Казиміра Ягайловича... „(стор. 4) „Під кінець царювання цього часто приїздять до Київа з Нижу, се б то з Долішнього Дніпра козаки, котрі провадили крамарство. Козакі ті повинні були платити данину від товару на користь міста Київа“ і т. д. (стор. 243). Оце і увесь доказ п. Дубецького! Доказ чудний більш через те, що, мабуть, автор чи й читав той акт, з якого зробив такий великий ужиток. Ми про цей акт відаємо; його надруковано на стор. 194, тому 1 „Актов относящихся к исторіи Западной Россіи“ (С.-Петербургъ 1846). Цей акт — уставна грамота великого князя Олександра, видана місту Київу року 1499; в тій грамоті між иншим прописано: „Те жь который козаки зъ верху (sic) и зъ инчих сторонъ ходять водою на низъ до Черкасъ и далѣй, што тамъ здобудуть зъ того зо всего воеводѣ десятое мають давати, а коли рыбы привозять зъ верху, або зъ низу, тогды маеть осмникъ воеводинъ... на городъ взяти зъ бочки рыбъ по шести грошей“ і т. д. З цього документу знати тільки те, що тоді вже козацький стан склався на Україні, що козаки у Київі рибою торгували, що вони приїздили до Київа зверху частіш, иноді з низу (від Черкас) і з инших сторін, що вони, як звичайно і всі такі крамарі, платили мито, тай більш нічого! Про Запо-

рожців у грамоті ані єдного слова нема; а п. Дубецькому, мабуть, відомо, що козак не те саме, що Запорожець; автор, мабуть, і сам тямить, що наведений акт цілком виразно повідає про казаків городових, що жили і вверх і вниз по Дніпру, їздили водою аж до Черкас і т. д. Та на останку грамота князя ще виразніше повідає, що козаки їздять зверху і ми жадним чином не зрозуміємо, з якої речи у п. Дубецького в цитаті замість „зверху“ вийшло „знизу“?

Визначивши той час, коли по думці п. Дубецького заснувалося Запоріжжя, автор береться розвязати друге питання: яким робом Запоріжжя заснувалось? І на те відповідає: „Запоріжжя виросло з насіння культури польської (стор. 3). Туди Дніпром з півночі, з Польщі (sic!) плила іскра поступу (стор 5). Елементи наші (польські), вигодовані в польській колисці, під промінням культури західньої, але суперечні ладу громадському, становили головну підвалину інституції січової (стор. 243). Такі загальні фрази багаті на риторику, але не вельми ясні, п. Дубецький силкується зміцнити фактами і до однієї купи горне усе, що трапиться йому з історії: чи йде воно до діла, чи ні, на те він не вважає; чи становить воно аргумент дійсний, чи тільки фіктивний—і про те йому байдуже. Ось роздивімося лишень на те „посполите рушення“ фактів историчних, яке зробив п. Дубецький, та покажім їх дійсну вагу історичну. Аби ж і нам не встряти за автором в хаос, мусимо докази його звести до систематичного ладу і звернути увагу на кожду поодиноку тезу.

1. „Якась недовідома сила, котрої нічим не можна вияснити хіба тільки історичним атавізмом племен (?), тягла нас (Поляків) до Дніпра; оцим прямуванням ми йшли туди ще за давньої давнини; туди ми прямували за давніх віків з лицарями Болеслава яко завоюvателі“,—так повідає п. Дубецький на стор. 7. Які були відносини Болеслава Хороброго до Січи Запорожської, про те відає хіба що Господь Бог; ані п. Дубецький, ані ми про те не скажемо. От що Болеслав хотів підбити під себе Київ, та йому це не вдалося і він з серця пограбував київські скарби і захопив в полон бояр київських, та сестер князя київського про це ми відаємо з Іпатієвської Літописи під р. 1018

відаємо і про те, що на велику заможність торговельного міста Київа лестився не сам тільки Болеслав; були й другі такі чужинці: Хазари, Печеніги, Половці й инші, але ж не тямимо, яка в сій справі“ приплила до Київа іскра західнього поступу“, яким чином усе то відноситься до Запоріжжя“.

2. „В половині XIII віку наші (польські) вандрівники-ченці, простуючи яко посланці до хана Гаюка, зустріли на Запоріжжю околицю зовсім нову“. Так повідає п. Дубецький!.. нам — запевне що й иншим історикам, — відомо, що справді в половині XIII віку, коли про Запоріжжя й чутки не було, два ченці, прямуючи до хана Гаюка, яко посланці від папи, дійсне переходили через низові степи: то були—італіянець Плянокарпіні, та фляманделець Рубриквіс. Вже ж певна річ, що отсі „вандрівники“ XIII вельми б здивувались, коли б довідалися, що є на світі такий письменник, що залічує їх до народу польського та ще у відносинах їх до Запоріжжя надає їм вдачу культур-трегерів польських!

3. Було вже нами говорено про те, як п. Дубецький у купі з королем Ягайлом стояв по над Дніпром, то про це годі вдруге річ здіймати.

4. П. Дубецький повідає, що Запорожці здавалися на той привилей організаційний, який вони добули від короля Степана Баторія року 1576, а через те і стара Січ, що лежала біля Чортомлика, називалася ще инакше—Січею Баторієвою (стор. 3 і 12). Ми думаємо, що такого привилею від короля Степана до Запорожців ніколи и на світі не було: п. Дубецький слідом за п. Скальковським помилився і той універсал, який король Баторій видав до козаків городових, перемішав з тим універсалом, яким король Степан козаків городових обмежував реєстром на шість полків (Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Переяславський і Біло-Церківський) і віддав місто Трехтемирів на гармату, на шпиталь і таке инше. Але ж в цілому розпорядку короля Степана ніде єдиного слова про Запорожців нема. Той фіктивний універсал, про який згадує Скальковський, не вказуючи жерела, з якого він добув звістку про нього, мав би то бути виданим до гетьмана

Якова Богданка; але ж такого гетьмана ніколи не було. Січ Чортомлицьку охрестив Баторієвою сам п. Дубецький, а з письменників ніхто про це не відав: як старі письменники Ласота, Боплян, Машкевич і инші, так і Скальковський про це нічого не кажуть, не вважаючи на те, що у Скальковського в його історії Запоріжжя до XIII вику велика сила помилок. Такої назви не чув і професор Еварницький, а він вельми пильно збірав по території Запоріжжя усі назви географічні, навіть занадто дрібні. Та такої назви (Баторієва)—Січ і мати не могла: з певних документів відомо нам, коли Січ засновано (див. Акты Южной и Западной Россіи т. XI. стор. 12. Н. 5).

5) „Князь Самійло Корецький і князь Дмитро Вишневецький та поперед їх ще Остап Дашкевич і Предслав з Березя Ляндскоронський, можний пан малопольський, принесли ідею запорожської інституції, положили підвалини її, або ж квітчали і підносили її. Поміж них треба шукати ініціяторів і осадчих січової інституції; бо вони занесли на Ниж польські думки лицарські, вироблені за віковий час під впливом лицарства західнього „Отаке повідає п. Дубецький на стороні 245! З показаних у нього діячів историчних князь Дмитро Вишневецький справді заложив першу Січ на острові Хортиці, але ж Остап Дашкевич на Низу Дніпровому і не бував, бо за його часу туди не досягала ще колонізація козацька; він мусив ще Черкаси від Татар боронити, яко найважнішу фортецю козацько-руську на півдні. Що до князя Самійла Корецького, так він ані до козаків, ані до Запоріжжя жадних відносин не мав. Отже коли б ми і пристали на одну годину до думки, що оті три лицарі бували на Запоріжжі, що вони клали там основи Січи, або пильнували поліпшити організацію, то навіть і тоді теза п. Дубецького не вельми виграє; бо усі ті три лицарі були Русинами, а не Поляками. Дашкевич був земянином землі Київської; Корецький і Вишневецький були князі Волинські; усі вони були віри православної.[1])

---

[1]) Самійло Корецький перейшов на латинську релігію року 1617, батько його, Яким, був братчиком Люблинського братства православного, а дід Богуш в тестаменті своєму пише: „Вірую в сьвяту церкву, ею же правлять чотири патріярхи“.

Велика сила підписаних ними документів свідчить, що вони говорили і писали мовою українсько-руською. Коли б вони могли принести, або й справді принесли на Запоріжжя які думки, то хіба лишень рідні думки руські. Предслав Ляндскоронський дійсне був пан польський, але будучи старостою Хмельницьким, він сидів на Поділлю за тимчасовою межею земель русько-литовських, через що у нього, яко підданка иншої держави, не було спроможности закладати на чужій землі, за межами королівства польського, яку будь інституцію. Правда, відаємо ми, що він двічі ходив, у купі з Остапом Дашкевичем, проти Татарина Білгород і Очаків, але ж це ще не дає нам права гадати, що він закладав Запоріжжя, котре за його часу ще не існувало.

6. У двох публіцистів польських: біскупа Верещинського і Подледовського п. Дубецький вичитав „мрії" про те, що було б добре заснувати лицарський орден на Україні (стор. 247). З того він виводить що один з отсих проектів мабуть якось дійшов до козаків і зародив у них думку заснувати Запорожське братство. Се б то козаки, що знали свій край, що лягали головами за нього в боротьби з Татарами, що їздили з Канева і Черкас вже сто літ на „уходи" і промисли Дніпром у Низ, самі не догадалися заснувати Січи доти, доки якось нишком не прийшла до їх мрія польського публіциста! Трапляються і такі історичні погляди.

7. „Культура польська ширилась над Дніпром ще через ченців, закона св. Домініка... Ченці несли з собою слово супокою, слово християнської любови і будували міста задля цивілізації, що мала цей далекий закуток світа злучити з огнищем культури західньої". Нам відомо, що ченці Домінікани під кінець XIУ віку отримали від київського князя Володимира Ольгердовича великі грунти, повідривані від грунтів міста Київа. Вже за Богдана Хмельницького грунти ті повернено назад місту Київу. (Див. Описание Киево-Софійскаго собора і Кіевской эпархіи, прибавленія ст. 16, грамота Александра Владиміровича 1411 года). Далі ми знаємо, що Домінікани принесли з собою прозелітизм католицький, котрий одначе ні од чого не довів їх

при толерантній державі великих князів литовських; а що до любові християнської, то Доміниканам не треба було носити її над Дніпро, бо там християнство і без них укоренилось вже 400 літ тому назад. Що знов до того, що Домінікани несли слово супокою, так гадаємо, що про це чудно навіть слухати тому, хто відає, що з початку XIII віку закон домініканський був установлений папою Інокентієм III і що цьому ордену препоручений був суд святої інквізиції. Чи вже ж п. Дубецький думає, що дуже спокійно було тим, котрих палили на кострищах домінканських auto-da-fe.

От майже що і увесь історичний запас аргументів п. Дубецького вигодований в колисці ретроградного польського публіциста під „проміннем“ краківського дневника клерикального.

На лихо п. Дубецький самими історичними аргументами не удовольняється: свою легеньку історичну збіранину хоче він підперти аргументами географічними. Розгляньмо і цей запас авторової ерудиції.

1. Під Одесою біля Куяльницького лиману росте три берези; легенда, яку чув п. Дубецький, переказує, що ті берези виросли на тому місці, де померли з нужди та з голоду три сестри, що втікали з неволі татарської (стр. 19). П. Дубецький запевняє, що ті три сестри були Польки!.. Далі автор в степах запорізьких знаходить (стор. 234) дві могили: Маріонову, біля Кудака, вона б то названа так на память убитого козаками француза Маріона (1635 року); друга могила Потоцького недалеко від Жовтої-Води. Про ці могили ми досі нічого не чули, не змагаємось: може воно і справді де є серед десятків тисячів инших могил. Нехай буде так; quid ergo?

2. По території Запоріжжя багато є таких могил і балок, що мають назви польські; мешканці не вміють вияснити, звідки взялися такі назви; а вони, коли бракує жерел писаних, свідчать, що край той колись вобрав в себе чималу польську колонізацію, що на протязі кількох віків, несвідомо для самої себе, виконувала місію цівілізаторську. Назви ті виходять від назв людей, що селились тут хуторами і т. д. (стор. 234). Вже нехай нам вибачить на цьому

слові п. Дубецький але нам здається, що він просто розминається з правдою. В двох томах подорожі Еварницького по Запоріжжю заведено кілька тисячів назв балок, хуторів островів, забор, урочищ і сіл, а між ними ми не здибали ані єдиної назви польської: правда, ми зустрічали кілька таких назв урочищ біля Одеси (Потоцьке, Илинське, Станіслав), але ж вони виходять від назвища тих панів, яким цариця Катерина II пороздаровувала порожні степи під кінець ХУІІІ віку. Не про польську колонізацію вони свідчать, а лишень про те, що між придворними панами цариці, опріч Росіян та Німців, були її польські пани і що вони зуміли придбати собі ласку цариці. А стара колонізація польська степів запорозьких, коли і існує де будь, то лишень в фантазії п. Дубецького.

До отаких вигадок географічних автор додає ще вигадки філологічні; на самому кінці своєї праці він виголошує неначеб то в ХУІ віку „усі більше відомі лицарі січові говорили мовою польською"; на те єсть, як каже автор, поважні свідоцтва і цитує Більського і Боболинського та на превеликий жаль не вказує, де і в якому місці знайшов він у тих авторів таку звістку; він наводить тільки призвища 12 шляхтичів, що наче б то перебували в рядах січовиків в поході проти Татар. Скільки помилок, неправди, риторики налигав п. Дубецький, щоб сплести отаку нісенітницю, про те сам Господь відає. Ані Більський, ані Боболинський ні же єдного слова не говорить про польську мову на Січі; те місце, яке автор хотів ужити на свою користь, наскільки можна дорозумітися, єсть оповідання про війну господаря молдавського Івоні (1574); оповідання заведено Більським до своєї історії, взяте у Леонарда Горецького і скорочене Більським; або Боболинський узявши його у Більського, знов скоротив і завів до своєї хроніки, про що і сам говорить у заголовку. Усі три названі історики зовсім не говорять про Січ, а повідають, як господар Івоня наняв ватагу авантуристів з шляхти воєводства Брацлавського, Подільського, Любельського, Плоцького і инших. На таку ватагу, під проводом шляхтича Свірчовського, хотів опертися Івоня, щоб всидіти на господарстві, ся ватага і названа козаками, бо в XVI віці під сло-

вом „козак“ розуміли всяке військо нерегулярне і неурядове, а таким військом і була ватага Свірчовського. (У Стрийковського зустрічаємо козаків крижацьких, литовських і инших). З ватагою своєю Свірчковський ходив не проти Татар, а на Волощину; його ватажники—шляхтичі ніколи Січи і в вічі не бачили і в рядах січовиків ніколи не стояли. Про те, якою мовою вони поміж себе балакали, історики нічого не кажуть; гадаємо, що шляхтичі в Брацлавщини розмовляли так, як уміли, себто мовою українсько-руською, а шляхтичі з Люблинщини, мабуть ще польською; але ні одному з них ніколи і не снилося, що колись п. Дубецький з Волощини поверне їх аж на Січ і примусить їх учити Січовиків польської мови.

От майже і всі головніші аргументи п. Дубецького, позбірані на те, щоб „з польської колиски“ вивести Запоріжжя! З погляду наукового аргументів небагато; перед критикою, хоч трохи поважною, вони розлітаються легше ніж та полова; але для шовіністів ретроградної школи і їх доволі. Щиро бажаємо, щоб п. Дубецький знайшов в їх осередку групу, котра б дала йому ще одну премію, коли вже не за ерудицію, то хоч за ту відвагу, з якою він порядкує факти мало йому відомі, та ще вигадує задля свого ужитку і нові ad maiorem gloriam псевдо-патріотичного шовінізму.

Вивівши початок Запоріжжя з Польщі, п. Дубецький фатально зустрівся з великою трудністю: треба було йому вияснити: чому ж оце Запоріжжя не зосталося польським? чому воно ворогувало з Польщею? На що воно запомагало Хмельницького проти Речипосполитої? і таке инше. П. Дубецький не дорогим коштом спромігся і на це назбірати аргументів; ось вони:

а) хоч Поляки і осадили Запоріжжя, хоч вони і носили до нього з Польщі усякі культурні „іскри“ та „проміння“; але ж на лихо, то були такі Поляки, що стояли в суперечці з громадським ладом; замісць того, щоб показати, проти якого ладу, проти яких подробиць протестували Запорожці, п. Дубецький загортується в загальну риторику і вдає, ніби то він не тямить, що опріч такого ладу, який був у Польщі, був і є на світі ще инший лад і що не в

усякому ладі панує ексклюзивність кастова, народня й инша; на останку, що проти того, чи цього устрою можна протестувати на те, щоб натомісць завести ліпший. Напр. по Швейцарії панував колись лад феодалів германських, але через протести війтів швейцарських запанував лад вільних кантонів. Це правда, що Запорожці, як і все казацтво і вся Україна раз-у-раз змагалися проти шляхетчини кастової, та, на скільки спромоглися, заводили устрій вічовий, громадський, являючи його в радах Запоріжських і чорних, в еманціпації селянства. Шаноба усякого ладу, хоч би який він не був, залічування до анархії усякого протесту — ради ідеалів кращих, це ніщо инше, як те ж veto проти поступу і ми сміливо гадаємо, що освічена і поступова частина суспільности польської пристане швидче до нашої думки, ніж до шовіністичного піклування п. Дубецького про старий лад шляхетський.

б) причина друга, чому польський лад не міг задержатись на Запоріжжю — єсть тобто, що Запоріжжя заняло степи, де колись Половці, Торки, Берендії та Чорні Клобуки кочували. Ці народи, по думці п. Дубецького, були побратими Монголам, вони потім перемішались з Слов'янами і прищепили їм інстинкти розбишацькі (ст. 8, 237, 238, 242) і з такої б то мішанини і склалося Запоріжжя. Тут п. Дубецький знов таки намішав усякої всячини, що теорію його можна висловити хіба приказкою: „Де Крим, де Рим, де Бабинські корчми! „Народи, про яких згадує п. Дубецький, кочували не тільки там, де потім Запоріжжя було, а по цілому просторі широкого степу південного: і там де пізніше була гетьманщина до рр. Сейма і Сули, і по Слобідській Україні і біля Дону і Донця, і по Київщині, і на Поділлю до Росі і Мурахви; деякі з них, напр. Чорні Клобуки, відомі нам тільки побіля Росі, а Берендії побіля Роставиці. Усі ті народи були роду не монгольського, а туркського; а це далеко не те саме, бо Турки і Монголи два племена такі далекі одно від одного як би напр. Германці і Семіти. В історії, здається нам, не можна нехтувати елементарних етнографічник відомостей. Коли п. Дубецький не пійме нам віри — нехай він зазирне до половецького словаря Петрарки; там він довідається,

що Половци вживали мови туркської, а не монгольської. Про всіх тих народів на південній Руси згадується в останній раз в XIII віку; Запоріжжя з'являється в XVI в. Чим п. Дубецький заткне оці три віки, що стоять між тими народами і Запоріжжям, ми б не вгадали того, але він сам виручив нас з біди і, щоб запевнити нас, здався на авторітет науковий, тай не аби-який а таки досить значний!... Він здається сам на себе і на доказ бере п'ять віршів лайки на українсько-руський нарід взагалі з старої своєї праці (ст. 238). Risum teneatis amici!..

На останку третя ще причина, чому Запоріжжя не лишилося польським, це та, що до Січи заходила велика сила хлопів-голоти, через що польсько-запорозькі лицарі перевернулися на розбишак, на волоцюг і т. и. (епітетів у п. Дубецького не бракує) ст. 246. Любити герби, родовід шляхетський, генеалогію панську — вільно кожному, але ж вважати шляхецтво за незамінимого фактора культури — історикові не вільно; найпаче коли вже по цілій Европі мусіла шляхетчина відступити перед силою негербовної мислі, так годі тут показувати вагу всякої аристократії в історії людей. Тема ця занадто широка для п. Дубецького-та й не гадаємо, щоб варто було розводити її задля автора, у котрого слово хлоп і розбійник — сіноніми. Ми можемо лишень констатувати, що нікому ще і ніколи такі погляди які повідає п. Дубецький, не надбали користі, за те багато декому шкоди великої накоїли! Щиро бажаємо дожити до того слушного, бажаного часу, коли погляди п. Дубецького et consortium будуть по правді оцінені більшістю інтелігентної публіки польської так, як цінить їх давно вже інтелігенція українсько-руська.

Надруковано в „Правді" Льв. 1888 в II-III за псевдонімом П-ск (Пасічник). ст. 110—116 (в. II) ст. 194 –203 (в. III).

ЛИСТ ПОДОРОЖНЬОГО.

Мадрид, 12 січня 1889.

Трохи, що не одного і того самого дня довелося мені перечитати дві праці — двох учених публіцистів: Великороса Пипіна і Гішпанця Помпейо Генера; обидва вони, хоча перший тільки принагідно, говорять про одну і ту саму річ—про літературу російську. Властиво д. Пипін пише про „особый русский язык“ наших Русинів в Галичині. Я певен що редакції „Правди“ ся стаття відома[1]), та не про неї я й річ веду. На статтю Пипіна я тільки тим і зауважив: раз що він, як кажуть, попав пальцем в небо: вашого львівського Івана Левицького д. Пипін взяв за українського Івана Левицького (Нечуя) та перенісши заслуги і талановитість останнього на першого, повідає, що отой ваш Левицький, єсть „один из лучших южнорусских писателей“. Друга причина моеї згадки про статтю Пипіна— більше важна: д. Пипін, здаючись на історію, сам вельми грішить проти неї, бо для тих думок, які проводить д. Пипін, історія дуже непевна підстава і свідчить як раз навпаки тому, що доводить д. Пипін... Але ж я взявся писати не задля полеміки.

Примусило мене що инше. Д. Пипін, здається позаторік, радив вже Русинам братися до російської литератури, а коли що, то й зовсім її взяти. Тепер він знов, докоряючи Галичан за те, що вони не знають російської мови і письменства, каже, що широке простання в Галичині російської мови далоб Русинам „обширную литературу, при всех ее недостатках, богатую однако и высокими произведениями искусств и научным запасом“. Отже цікаво знати, як про

[1]) Про сю працю д. Пипіна у нас була виготовлена стаття, але брак місця примусив нас одложити її аж на VI. вип. „Правди“. Там повідаємо і свої думки про літературу російську. — Ред. „Правди“.

російське письменство гадає гішпанець, чоловік цілком безсторонній і добре відомий учений на ниві позитивної філософії. З праць Помпейо Генера найпаче видається La mort et le Diable. Paris 1880 (Смерть і Чорт). Цю книжку Генер написав французькою мовою. Виходячи з тієї думки, що міркування про те, що буде після нашої смерти, є недобродійний добуток нашого мозку, нігілістичний прояв у нашому мозку, Генер з цього погляду розбірає розуміння усіх народів про тогосвітнє життя і чорта.

Що до російського письменства, то він надрукував про нього дві статті в письмі „El Liberal“ 3-го і 19 падолиста. Генер з французьких перекладів знає твори: Тургенева, Толстого і Достоєвського. Ні один з творів цих письменників, на його думку, не тільки не геніяльний, але навіть не першорядний і оригінальний. Усіми своїми правдиво чоловічними елементами російське письменство, починаючи від Лермонтова, мусить дякувати виключно латинському світові. У „Ідіоті“ Достоєвського Генер завважає великий вплив „Дон-Кишота“. Успіх російського письменства на заході автор приписує змаганням Французів, котрі, задля політичних мет, усіма способами шукають прихильности Росії, а крім того і пропаганді російських нігілістів, що затоплюють Париж. Сучасну російську літературу взагалі автор вважає і варварською і початковою (примітивною), і вироджуючоюся;[1]) в ній відбиваються хижість і грубість народа перше побутового і утонченість, сентіментальність, скептицизм, запеклість народа вже роспустного. Пильний, тонкий аналіз належить тільки до періоду сталости та стиглости літератури, але його не можна зрозуміти в молодій літературі, в юнацькім народі. Російські писателі, по думці Генера, не дбають про ширення ідей — вони видумують тільки характери; нехай їх герої будуть вульгарні, чудні і навіть злочинці — усе питання тільки в тім, щоб намалювати їх в найчистішім не підмальованім виді, дати найдрібязніше та докладніше справоздання про ці хворобливі, поламані істоти. Змагання це до дрібязків, подробиць

[1]) Про сучасне письменство в Росії трохи чи не те саме промовив і російський учений Солов'єв. (Див. Вестн. Евр. 1888, февр. Россія і Европа). Про погляди вп. Солов'єва у нас буде річ. — Ред. („Правди“).

знати в усій російській літературі, від цього не вільні, відома річ, і Достоєвський, і Толстой: їх описи є добуток дрібного, майже мікроскопічного досвіду; їх малюнки дуже докладні і переняті почуттям—справжні мінятюри.

Навпаки основному характеру героїв західньо-европейських літератур діяльному, шпаркому та палкому, герой кожного російського твору є деморалізуючий приклад „обломовщини“. Обломовське лінтяйство та забобонний страх є характеристичні риси цеї літератури, про котру дбають, щоб видати її за щось міцне, відроджуючеся. Усі діячі в російських романах кволі та мляві істоти, не здатні до життя, котрі не мають навіть сили вплинути на другорядні пригоди, а навпаки цілком залежать від них, як Лаврецький і Літвінов, або Бабурін, котрий виявляє усі муки немощного революціонера. В „Дневнике лишнего человека“ цей „зайвий чоловік“ є типічний взірець хронічної млявости і нездатності, котрих неможна вигоїти. У взаєминах Софії і Раскольнікова (в „Преступлении и Наказании“) події Софії, коли той узнає своє злодійство, викликає у Генера таку увагу: не відаю, може це татарська психологія: але я певний того, що це не є психологія натуральна, та людська психологія, котру ми добачаємо в усіх европейських геніїв.

Усі російські романи, по думці автора, переняті змаганнями жертви за для жертви, якоюсь смутною любовю і милосердєм не тільки к пригніченому, але навіть злодійському — к душегубу, к злодюзі. Ще одна ступінь і в цій літературі прокличуть перевагу гріха і злодійства, тому, що це кличе по собі каяття і покуту. Жовта кров (монгольська), котра тече у жилах Скита, породжує в нім цю песимістичну пропасницю, сю будійську бридню. Російських письменників головне принаджують описи самогубства смертей від висилення, душогубств, важких розчарувань, і усе це малюють вони так майстерськи і з такою ледяною докладністю, що кров стигне по жилах і на лобі виступає холодний піт. Одна тільки пригода, по думці Генера, розважає таке важке враження: почуття безкорисности усякого людського змагання не перенято ненавистю до чоловіка. У кожнім російським романі є якесь жалосливе голу-

блення, котре й покликує до смерти. В російській літературі не знайти сарказмів на зразок Свіфтових; замісць того є слези співчуваючи, туга навіть і до шкодливого, і до злодійського. В цій літературі, каже далі автор, існує якійсь божеський огонь любови, котрий залучив стільки дівчат до монастирів, стільки святих на муки, але ця любов мелянхолічна, сумна така, яку малюють нам писання буддістів. Усю мораль цього письменства становить змагання показати, що усе існуюче — мрія, пар, дим; що все зміняється і пропадає без сліду; що один пров йде по другім, справді ж усе зникає, незвісно куди йде. Взагалі усе оце письменство переняте доріканнями і нігілізмом. Не можна булоб і чекати, щоб російський роман був чим иншим, як не епопеєю переполоху та запеклості: вищі верстви розпустні та переняті жидівсько-німецькими елементами, нарід півтатарський з візантійською барвою, небагато університетів з усіми новинами французької та німецької науки по містах, що стоять серед степів — усе оце може викликати тільки виродливу, хворобливу літературу одночасно і сложну, і початкову, котра виявляє тільки запеклість, що породила неможливість з'єднати те, чого не можна з'єднати, покревнити те, що не згоджується існувати разом; розвязати одним загальним синтезом те, що не має ніякого можливого розвязання.

Кінець кінцем автор питає, яку можуть мати користь із такої літератури народи латинської раси, мешканці світлих і радісних країв, певні себе, котрі раюють з життя і в усіх красах його, народи-артисти, котрі прикладають науку до оздоблення і поліпшення життя, і відома річ, відповідає не на користь російського письменства.

Турист.

Надр. „Правда“ Льв. 1889 в. 17 за м. марець. ст. 478—481.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ Г. КОРЗОНУ.

В третьем выпуске за 1892 г. журнала „Kwartalnik historyczny“, издаваемого во Львове, помещена статья г. Т. Корзона под заглавием: „Новая книга о Колиивщине“. Статья эта представляет отчет и критику исследования г. Я. Шульгина, помещенного на страницах Киевской Старины. Мы, конечно, очень благодарны г. Корзону за то что он обратил серьезное внимание на предложенную нами роботу г. Шульгина; полагаясь на научную репутацию г. Корзона, мы ожидали строгой об'ективной критики, основанной, конечно, на взглядах, господствующих по данному вопросу в польской исторической литературе, но во всяком случае исходящей от общих для всех занимающихся историей положений науки. Рецензия г. Корзона не вполне оправдали наши ожидания. Правда, в статье г. Корзона до известной степени есть научная (хотя и не вполне беспристрастная) полемика относительно проверки источников, правильности оценки фактов и т. п., но эта сторона работы отодвинута на второй план и является только как бы аксесуаром. Главная задача рецензии носит характер публицистически-обличительний; это направление не только высказывается в отдельных, ничего не имеющих общего с наукою тирадах, но сквозит во всей статье, то в виде иронии, то в виде прямых нападок и обличений, направленных как против самого разбираемого исследования, так, в большей еще мере, против ее автора, журнала, поместившего исследование, и созданной воображением г. Корзона „Киевской исторической школы“, которой органом будто-бы служит „Киевская Старина“. На исторические замечания, возражения и разногласия, высказанные г. Корзоном, мы предоставили отвечать автору разбираемого им сочинения, по поводу-же

публицистической обличительной окраски, по нашему мнению неуместной в исторической работе, считаем нужным сказать несколько слов в ответ на рецензию.

Поводом нерасположения г. Корзона и к исследованию о колиивщине, и к его автору, и к „Киевской Старине", и к „Киевской школе" служит его глубокое убеждение, что крестьяне, восставшие против панов в 1768 г., были изверги, разбойники, чудовища и т. д., что в исторических рассказах о данном событии взгляд этот должен господствовать безусловно, что всякий историк, позволяющий себе усумниться в непреложности этого взгляда, совершает преступление, подобное деяниям участников колиивщины [1]) что наконец, репрессалии, со стороны польского правительства не менее жестокие и кровавые, чем деяния колиев, были вполне справедливы и заслуживают полного одобрения [2]). Взгляд этот был бы вполне уместен, еслибы г. Корзон исполнял должность инстигатора в 1768 году, а не состоял историком в конце XIX столетия. По нашему мнению, вероятно

---

[1]) При сем удобном случае г. Корзон распространяет свой приговор и на тех историков, которые не порицают Богдана Хмельницкого и Запорожья „Г. Шульгин,—говорит он не без иронии, до конца сохранил искусственное соболезнование к судьбе малорусского народа, угнетаемого Поляками, и чествование Хмельниччины, Колиивщины и преславного запорожского товариства".

[2]) Увлекшись своею тенденциею, г. Корзон оклеветал польское судопроизводство: встретив у г. Шульгина сомнение в справедливости смертных приговоров без означения вины обвиняемых, г. Корзон утверждает что эти приговоры были постановлены на основании данных, не внесенных в приговор потому, что будто в Польше существовала исключительно „изустная процедура". Мы видели в городских архивах сотни уголовных и политических процессов и можем удостоверить г. Корзона, о чем несомненно он и сам знает, что процедура в этих процессах была письменная. Нормальный ход процесса был следующий: инстигатор (прокурор) вносил в городской суд письменный обвинительный акт (propozycia literalna), суд назначал подсудимому адвоката (patrona) и снимал с него допросы (Konfessata dobrovolne i korporalne), которые записывались, затем составлял допросные пункты на письме (interrogatoria), вручал их прокурору и подсудимому и обязывал представить по ним в суд письменные показания свидетелей (inkwizycje swiadcow), затем поставлял письменный приговор, в котором подробно указывал мотивы назначенного наказания. Неужели г. Корзон думает, что все эти приемы судопроизводства относятся к „устной процедуре?".

и по мнению г. Корзона, роль историка не должна совпадать с ролью ни прокурора, ни адвоката; задача его не состоит в том, чтобы вызвать приговор обвинительный или оправдательный, а в том чтобы точно установить без предвзятых суждений характер данного исторического явления и, главное, указать вызвавшие его причины, чем и устанавливается по преимуществу историческое самопознание. — Мы, равно как и г. Корзон, признаем, что события 1768 года были очень печальны; сцены убийства и жестокости, где бы ни появлялись, всегда возбуждают отвращение в сколько-нибудь цивилизованном и гуманном человеке; потому и истребление крестьянами множества шляхтичей и евреев, и жестокая расправа шляхетских судов с крестьянами, не менее жестоко свирепствовавшая в течение 4 лет и истребившая также тысячи жертв, по нашему мнению факты печальные и достойные сожаления. Но эти чувства наши совершенно суб'ективны и не составляют цели исторического исследования. Мы необходимо должны и себе, и г. Корзону предложить вопрос: какие причины вызвали опечалившие нас явления? Мы вполне убеждены, что г. Корзон не станет их искать, подобно шляхтичам XVII—XVIII столетия, „в врожденной хлопской злости“; сам он отрицает взгляд тех польских публицистов, которые желали взвалить ответственность на „заграничное подстрекательство“. Значит, причины приходится искать в ненормальном строе общества в Речи Посполитой. Для нас эти причины ясны и вполне логичны: крестьянская масса, не смотря на продолжительное и упорное сопротивление, была закрепощена, обезземелена и лишена всяких, самых элементарных, гражданских прав. Ее повседневно раздражали шляхтичи безграничным и бесконтрольным произволом. Помимо материального гнета, крестьяне были раздражены и очень жестоким религиозным преследованием [1]) из за введения унии. Наконец, польское правительство и общество,

[1]) См. II — III томы 1-й части Архива Юго-западной Россіи. Г. Корзон упрекал г. Шульгина в том, что он не пользовался материалами консисторского Архива, не обратив внимания на то, что названные томы процитированы в числе его источников; они заключают 339 актов, извлеченных именно из архива консистории.

не позаботились о каком бы то ни было просвещении крестьян, хотя бы в самых скудных елементарных размерах. При таком строе последствия, конечно могли быть только печальные. Обиженная, оскорбляемая и раздраженная масса, конечно, должна была вспыхнуть при первой возможности, при первом ничтожном толчке, и вспышка эта, в силу совершенного отсутствия гражданского развития и гуманного образования, должна была выразиться в формах крайне жестоких и кровавых.

Относительно шляхетских репрессалий, менее на наш взгляд извинительных, потому что они исходили от сословия более образованного и обеспеченного во всех отношениях и притом продолжались слишком долго (4 года) и потому носили характер не вспышки и увлечения, а систематической хладнокровной мести, можем тоже сказать, что жестокости этих репрессалий об'ясняются состоянием общества в данное время: образованием шляхетского сословия, слишком поверхностным и бессодержательним, стоявшим далеко ниже того уровня прав, которое успело приобрести это сословие; направлением общественной организации, слишком односторонним, исключительно сословным. При таких условиях, конечно, всякая реакция крестьянская, вместо того, чтобы вызвать необходимые меры гарантии существующего строя путем уступок и какого-бы то ни было обеспечения интересов массы, могла вызвать лишь чувство мести, проявляющееся жестокостью, пропорциональною, испытанному страху.

Если эти об'яснения наши покажутся г. Корзону ошибочными, мы готовы будем выслушать его мнение и доводы и постараемся обменяться с ним аргументами, под условием конечно, если уважаемый историк поведет речь с подобающим его науке достоинством и откажется от „политики нервов", бесполезной на всяком поприще и вполне неуместной в науке.

Что касается положения г. Корзона о том, что „Киевская Старина" служит органом известной исторической школы, мы думаем, что сам автор, обдумав хладнокровно свое положение, должен будет видоизменить его. Что он разумеет под „школою" и какое полагает ее направление—

для нас не вполне ясно; если он, помимо исследования г. Шульгина, процитировал еще другую статью помещенную в в том-же журнале десять лет тому назад, сходную по направлению с исследованием г. Шульгина, то мы полагаем, что на основании двух статей невозможно записывать в „школу“ исторический журнал, издающийся в течении одиннадцати лет. Мы можем удостоверить г. Корзона, что единственная цель и задача журнала состоит в том, чтобы по мере возможности, раз'яснить историю южной Руси и собрать для этой цели возможно больший научный материал. Особой тенденции, предвзятой a priori, особых рамок для разработки материала в том или другом направлении, особых обязательных взглядов на те или другие исторические события редакция никогда не имела и не высказывала. Она охотно принимала все труды, направленные к расширению исторического самопознания, каковы бы ни были личные взгляды ее сотрудников на то или другое историческое явление. Г. Корзон может сам в этом убедиться, просмотрев наше издание за 11 лет его существования. Если у нас встречаются довольно часто статьи, посвященные историческим исследованиям интересов крестьянского сословия, населяющего южно-русский край и если мы к этому сословию относимся с такою-же симпатиею, как и к другим туземным сословиям края (духовенству, мещанам, дворянам, козакам) то, по нашему мнению, мы поступаем с должным беспристрастием и, во всяком случае, не могли ожидать, чтобы отсутствие хлопоненавистничества было нам поставлено в укор серьезным историческим писателем какой бы то ни было литературы.

В заключение остается нам сказать несколько слов по поводу одной весьма странной выходки г. Корзона, которою он заключил свою рецензию. Совершенно неожиданно г. Корзон в финале своей статьи сбрасывает с себя тогу прокурора для того, чтобы надеть мантию авгура-сердцеведца и, попрекая г. Шульгина в характере его отношения к крестьянам XVII и XVIII столетий, производившим восстания против поляков, высказывает предположение, что „автор питает надежду на то, что излюбленныя им происшествия XVII и XVIII столетий повторятся в столетии

XIX". Несомненно, в тираде этой г. Корзон вышел далеко за пределы исторической науки, насколько нам известно никогда не ставившей своею целью копаться в чужой душе и предугадывать чужие мысли и надежды. Это может составлять в науке и в практике задачу разве експериментальной психологии и ее поборников, но ничуть не истории. Впрочем, можем успокоить встревоженное воображение г. Корзона: на повторение колиивщины в XIX столетии никто (за исключением умственно расстроенных людей) не питает и не может питать надежды. Г. Корзону известно, что южно-русский край не принадлежит Польше, следовательно и восстание против Польши физически не возможно. Сверх того в течение последнего столетия, так много явилось совершенно изменившихся условий жизни крестьянства, что крестьянские волнения стали невозможны и немыслимы. Очень жаль только, что праздное предположение о их возможности послужило почтенному ученому поводом для выходки, неприличной для историка, да и не только для историка... Не желая распространяться далее по этому неприятному поводу, мы можем разве напомнить г. Корзону границы ученой полемики словами французского оратора: „Je vous rappelle á la pudeur".

Надр. К. Стар. 1893 № 1 ст. 161—166.

ПОГЛЯДИ УКРАЇНОФІЛІВ[1]).

С шестидесятых годов в русской прессе появился термин Украинофильство и Украинофилы, которым официозные публицисты окрестили известную часть интелигенции южнорусского края. Кличка эта установилась в русской литературе и, уснащаясь постоянно то бранными эпитетами, то инсинуациями политическими, применялась и применяется постоянно к группе людей, имеющих известный определенный взгляд на южно-русский край, его национальный характер и бытовые отличия, создавая все более и более ненормальное и невыгодное положение для лиц, входящих или предполагающихся в составе группы. Ненормальность положения зависела не от того, чтобы люди, разделяющие взгляды „Украинофильства“, были уличены в ошибочности основных положений своих взглядов, или в недостаточности разработки их подробностей, а от того, что противники и гонители „Украинофильства“, чувствуя себя менее прочно вооруженными научными аргументами, знанием края и возможностью об'ективно относиться к спорному вопросу, начинали всегда полемику бранью и инсинуаціями и продолжали ее полицейскими мерами общим и частными, предотвращавшими возможность всякого серьезного возражения: запреты собрания и разработки фактов запреты цензурою статей раз'ясняющих вопрос, наконец личное гонение и высылка из края лиц, подозреваемых в сочувствии к Украинофильству по выражению распоряжения, подписанного одним из администраторов [2]), — все эти приемы и меры создали то положение, при котором

---

[1]) Цей заголовок належить редакції.

[2]) Распоряжение кн. Ширинского (Шихматова), по которому шести учителям предложено было переехать на службу в Приуральский край.

возможно только изустное или частное раз'яснение вопроса, но изучение его по литературным данным может привести лишь к одностороннему и хаотическому представлению о нем; в печати по большей части есть лишь нападки, обличения, предположения и инсинуации, высказываемые одною стороною, и весьма несмелые, редкие и неясныя возражения другой, по большей части направленные исключительно к цели самозащиты.—При таком положении вопроса, возможность высказаться совершенно чисто и откровенно, при условиях безнаказанности за откровенность представляется столь редко, что, даже при отсутствии надежды на какое-бы то ни было признание хотя малой доли справедливости по спорному вопросу, сама по себе уже возможность высказаться представляет удовлетворение естественной потребности каждого образованного человека: заявить свое мнение и привести положения в его защиту.

Подъ словом Украинофилы мы понимаем тех уроженцев Южно-Русского края, которые на столько знакомы с своею родиною, что успели констатировать отличительные черты ея народонаселения; на столько развиты, что изложить могут и литературно свои убеждения; на столько любят свою родину и желают ея развития и преуспеяния, что считали бы делом греховным умалчивать о ея особенностях и вытекающих из этих особенностей нуждах и потребностях; на столько не исключительно поглощены заботою о личной карьере и благосостоянии, что по мере возможности в законных рамках, готовы отстаивать свои убеждения, не смотря на предубеждения, которые обыкновенно встречают их мнения и на последствия этих предубеждений.

Убеждения Украинофилов, основанные на возможном всестороннем изучении своего народа, состоят в следующем:

Народонаселение Южно-Русского края представляет ясно выделяющуюся этнографическую единицу, о тождественности которой с народонаселением великорусским, бѣлорусским, поволжским, новгородским, сибирским и т. п. можно утверждать только на основании или грубой этнографической ошибки при совершенном незнании края, или в силу апріорной, обязательно навязанной мысли, исходящей не из реального факта, а из

сферы соображений искусственных, кабинетно созданных на основании идеализированной космополитической утопии. Не входя в излишние подробности, которые потребовали-бы целых научных трактатов по различным отраслям народознания, в коротких чертах постараемся указать главные характеристические черты этой этнографической особенности. Черты эти представляют довольно полную характеристику в отношениях: 1) антропологическом, 2) филологическом, 3) психологическом и 4) культурно-историческом.

1) Южно-Русский народ занимает территорию, лежащую в условиях географических и климатических значительно отменных от условий средней и северной полосы государства; говорить об отличиях климата, почвы, флоры, сельскохозяйственного производства и промыслов, считаю излишним, — предметы эти слишком общеизвестны. Навряд-ли кто либо сочтет возможным отрицать продолжительное влияние окружающей природы на постепенное развитие этнографического типа; мы не находим достаточных причин для того, чтобы признавая этот закон общим антропологическим и историческим законом для всего человечества, отрицать его исключительно лишь в применении к восточной ветви славянского племени; мы уверены, что если-бы допустить совершенное исчезновение нынешнего южно-русского народа и колонизацию занятой им территории великоруссами, то под влиянием географических и климатических условий через несколько столетий поселившиеся на юге великоруссы образовали-бы отличную от оставшихся на севере родичей этнографическую особь, подобно тому, как переселившиеся на север в X—XII столетиях южноруссы выделились в тип нынешнего великорусса. Но кроме географических и климатических условий на образование типов малорусского и великорусского влияло еще и другое природное условие, важности которого в антропологии отрицать невозможно — это расовая помесь; оба типа не могут служить представителями чистой славянской расы (чистоту славянской крови мы можем признать на основании известных поныне данных разве за Белоруссами). В состав малорусского типа вошла весьма многочисленная помесь тюркская (Печенеги, Половцы, Крымские татары

и особенно Черные Клобуки, некогда заселявшие почти одну треть всего пространства нынешнего Южно-русского края и расплавившиеся в славянской массе его населения) между тем как в состав великорусского племени вошли многочисленные обрусевшие финские племена. Мы не станем заниматься указанием физических отличий обоих типов как потому, что пришлось-бы нам уйти в чисто технические подробности антропологии, так и потому, что обставить каждую подробность вполне научно можно только путем собрания многочисленных данных и разработкою статистических выводов на основании этих данных; желая проверить наш взгляд и, если он оказался-бы верным, научно констатировать его подробности, мы постоянно стремились к собиранию и разработке данных местной антропологии [1]); стремление это было признано незаслуживающим терпимости и потому мы, волею неволею, должны ограничиваться сферою личнаго наблюдения; в вопросе о констатировке физических особенностей этнографического типа, как и во всех последующих вопросах, мы находимся в положении подсудимых, от которых требовали-бы на суде точных доказательств для всякого высказанного ими положения, но вместе с тем запретили-бы собирать эти доказательства; на основании же отсутствия последних потребовали-бы вердикта о лжи или легкомыслии. — Тем не менее, оставаясь на почве единственно нам доступной — на почве личнаго наблюдения, мы уверены, что отдельность антропологического типа существует и при первой возможности научной разработки будет доказана строго-научным образом во всех подробностях; от размеров скелета до пигментной окраски покровов; от степени нервозной восприимчивости до интенсивности мускульной силы.

2) Для констатировки особенности этнографическаго типа гораздо более важное значение, чем физическое телосложение, представляет речь, как первый признак духовной жизни. Каждый из нас по мере сил и возможности старался изучить язык южно-руссов и собранный лингви-

---

[1]) См. программу для собирания этнографических сведений, изданную Ю. З. От. И. Р. Г. общ.

стический материал подвергал научной филологической разработке. Некоторые из этих работ (Потебни, Житецкаго, Огоновского и др.) были изданы и признаны вполне научными и добросовестными в ученом мире[1]). Другие, какъ например объемистый, строго научный труд Михальчука встретил „независящие“ препятствия для выхода в свет. Знающие и сколько нибудь без предубеждения относящиеся к данному вопросу ученые признают за речью южно-русса признаки самостоятельного языка. Мнение это высказали лучшие славянские филологи: Миклошич, Ягич, Новакович, Максимович, Лавровский, Пыпин ect. Еще Шафарик в своем славянском народоописании привел до 30 фонетических и грамматических отличительных признаков малорусского наречия и т. д. Но ни авторитет этих ученых, ни говор 15 милионного населения, пользующегося малорусским языком, не убедительны для тех, кто в силу предубеждения и aprior'ной утопии порешил, что малорусского языка нет, потому что его не должно быть. Лица эти ограничиваются, правда, не научными доводами, а весьма легко составляемыми афоризмами и изречениями: одни говорят, что малорусский язык есть простая механическая смесь русского с польским, другие, что это диалект русского языка подобный диалектам: Рязанскому, Костромскому ect, третьи, что даже диалекта вовсе не существует, а только пустая затея нескольких праздных литераторов, выдумавших жаргон, которым никто, кроме этих праздных литераторов не говорит и т. д. Если же вы попытаетесь попросить противников продолжать разговоръ на поле филологии, если укажете законы этой науки, в силу которых язык народа считается естественным организмом и признается невозможною в устах целого народа механическая смесь; если вы попросите указать точно научные границы между языком, наречием и диалектом и применить эти границы к данному вопросу, если вы укажете особенности ф о н е т и к и, синтаксиса этимологии, или даже предложите простое л е к с и ч е с к о е сличение, то вместо продолжения

[1]) Книга Житецкаго удостоена Академеею Наук Уваровской премии, но автору книги запрещено жить на родине — habent sua fata libelli.

научного спора встретите прежде всего красный карандаш цензора, затем газетные статьи, трактующие уж не о филологии, но объ измене отечеству и посягательстве на целость государства, и наконец негласные сообщения и ряд невольных „путешествий“ за подозрение в сочувствии к Украинофильству. Не смотря на такую невыгодную для спорящих систему доказательств, мы тем не менее убеждены, что малорусский язык существует и ошибочность своего убеждения могли бы признать только перед лицем веских научных доказательств, буде таковые нашлись-бы при полной свободе высказать с обеих сторон все доводы pro и contra.

3. Еще более важный признак особенности этнографического типа представляет та группа психологических явлений, которую обыкновенно называют народным характером; язык есть не более как внешний признак духовной жизни народа, но главное духовное отличие одной группы населения от другой лежит, конечно, в психологическом складе ощущений, понятий и сложившихся воззрений и идей; от этого внутреннего склада зависит и выбор тех сферъ, на которые направляется по преимуществу деятельность народа, и способ устройства личной и семейной жизни, и вообще взаимных отношений между отдельными личностями, и направление стремления к развитию, и симпатии или антипатии, возбуждаемые у разных групп однородными внешними явлениями. — Если в этом отношении сличим группы великорусскую и малорусскую, то не можем не заметить во многих отношениях ясного контраста: великоросс прежде всего человек практический: все его внимание обращено на внешнюю борьбу, на житейскую деятельность, онъ поколениями приобрел к ней навык и приемы, необходимые для практической борьбы. Он деятелен и подвижен, он не привязывается к месту и идет охотно в отдаленные страны для заработка; он знает цену ассоциации и привык сплачиваться в артели, вести хозяйство многолюдными семьями; большая семья или артель представляют силу только при условии подчинения общей руководящей воле — и является безграничный авторитет отца семейства или хозяина предпринимателя. Среди практической борьбы

личности сталкиваются резко и в силу этого вырабатывается в одно и тоже время и привычка грубо обращаться с другими, и равнодушие к грубому обращению с собою. Среди постоянной практической деятельности умосозерцание представляст мало интереса и недостает досуга для того, чтобы ему предаваться—и потому внутренний мир слагается в формулы, практические афоризмы, внешние символы, не подлежащие ни обсуждению, ни критике, ни толкованию, но формально обязательные и постоянные в силу своей косности. Совершенно другой тип внутренней жизни малоросса: в складе его натуры чувство преобладает над практическим разсудком; он сильно привязывается ко всему окружающему и сохранение привязанности дороже для него практических выгод; только в случае крайности он разстается с своею хатою, с своим селом, с родиною; необходимость удалиться для заработка из села в город, на завод, на чужбину, сама по себе составляет бедствие; как всякая натура по преимуществу лирическая малоросс выше всего ставит уважение и свободу своей личности. Во вред своему экономическому разсчету он стремится постоянно уединиться, съузить разделом круг своей семьи; продолжительное пребывание под авторитетомъ даже семейной власти для него невыносимо; личное оскорбление для него очень чувствительно, он всячески старается его избежать и с трудом его забывает; традиционная ненависть к Полякам несомненно развилась не столько вследствие экономического гнета польских дворян, сколько вследствие презрительного обращения шляхтичей, видевших в крестьянах людей низшей породы.

Щекотливый относительно всякого нарушения личного достоинства, малоросс весьма осторожно обращается с личностью другого; он вообще мягок в обращении и въ семье, и с посторонними. Всякого непривычного к быту Малоросса поражает даже в крестьянской обстановке количество соблюдаемых приличий и изящество приемов в обращении. Любовь к уединению, к свободе, живая привязанность ко всему окружающему отражается и на его мышлении.

Малоросс привык обдумывать, отыскивать существенную сторону своих верований и понятий; формулою, внеш-

ностью, символом онъ не дорожит, для него важна сущность: истина, справедливость, или по его выражению „правда“.

Сличая оба психологические типа, насколько они подлежат наблюдению, несомненно в каждой бытовой подробности видим контраст: тот и другой тип являются с свойственными себе, противоположными друг другу качествами и недостатками. При свободном развитии обоих несомненно великорос найдет удовлетворение в приобретении богатства, силы, власти, малорос во внутреннем сознании свободы, в развитии личности, в возможном сознании справедливости и истины.

4) Наконец сознание особенности южно-русского типа дополняется историческими бытовыми данными, в которых выразилась личность этого народа в прошедшем. Между темъ какъ великорос в продолжении вековъ напрягал все силы для создания крепкого политического организма, южнорус не только не заботился о нем, но никогда не проявлялъ стремления к политической самостоятельности. Поочередно входя в состав государств Литовского, Польского и Русского, он признавал и уважал власть каждого из них. Ни стремления отдельных личностей, ни выгодные политические обстоятельства, ни даже сознание своей силы после победы, никогда не побуждали южноруса искать или даже воспользоваться шансами самостоятельного политического существования. Довольно вспомнить несколько исторических моментов (Михайла Глинского, Хмельницкого, Мазепу) чтобы убедиться в том, что мысль о политической самостоятельности никогда не встречала отголоска в настроении южно-русского народа; даже удаленная в степь Запорожская община никогда не пыталась стать независимою; в течении двухъ столетий, она без всякого принуждения признавала над собою верховную власть, весьма долго чисто номинальную, сначала польских королей, потом русских царей. При совершенном равнодушии народа к политической самостоятельности, при полной готовности признавать и уважать авторитет верховной государственной власти, малорусский народ очень живо всегда отстаивал свои общественные идеалы по отношению к внутрен-

нему устройству своей страны. Насколько можем судить по фактам прошедшего, начиная с древнего веча и до козацкой рады, и в копных судах, и въ устройстве Запорожской общины, и в городских магистратах, и в церковных братствах, основные черты народного идеала, за сохранение которых онъ велъ вековые войны и стоял поголовно, состояли в следующем: равноправность всех перед законом, отсутствие сословных отличий, соборное управление земскими делами, свобода религиозной совести, право развития и совершенствования собственных народных начал, примененіе выборнаго начала в управлении. Конечно в прошедшем, особенно в столкновении с аристократическим строем Польши, идеалы эти оказались неосуществимыми, но неосуществление их причиняло народу нестерпимые страдания и вызвало с его стороны страшные жертвы.

Я привел все вышеизложенное для того, чтобы хотя в самых общих чертах обрисовать исходную точку украинофильства, чтобы хотя только наметить те мотивы, в силу которых известная группа людей имеет серьозное основание думать в известном направлении, не подвергаясь упреку в легкомыслии. Украинофильство истекает не из моды, не из каприза, не из подражания кому бы то ни было, а из сознания факта действительно существующего; от факта тем более наглядного, чем более он освещается светом знания. Приятен-ли или неприятен факт; желателен-ли он носителю той или другой искусственной теории или комбинации или нежелателен, он тем не менее существует и может быть всесторонне доказан. Не говоря уже о научном значении всякого отрицания существующего факта, мы не думаем, чтобы это отрицание заведомо реального факта могло кому-бы то ни было принести какую бы то ни было практическую пользу кроме извращения нравственного кругозора отрицающих и большей или меньшей доли страдания для отрицаемых.—Если допустить постепенное развитие самосознания в русском обществе, а мы позволяем себе верить в его прогрессивное развитие, то для нас ясно, что чем дальше вперед, тем более сознательных добросовестных и развитых южноруссов и великоруссов станет на стороне отрицаемого факта, тем в более трудном нравственном

положении окажутся отрицатели и раньше или позже должны будут: или сознать свою ошибку, или запрещать quand même неприятную для себе истину.

В настоящем положении вопроса попытаемся разобраться в хаосе упреков и нареканий, которыми осыпается украинофильство, и произвести им безпристрастную оценку. Несомненно, что большинство этих осуждений основано не на различии взглядов в изучении или понимании фактов, а скорее на различной степени самого изучения или, что еще чаще, на причинах не имеющих никакой связи с каким бы то ни было изучением. Большинство возражателей руководится, естественно, рутиною: каждый новый взгляд, появление каждого нового научного или житейского положения вызывает обыкновено в публике среднего развития неудовольствие, как нечто выходящее из круга обыденных уже усвоенных и воспринятых понятий, как нечто нарушающее умственный покой и заставляющее обдумывать еще один вопрос; рутинеры относятся обыкновенно к украинофильству с некоторым раздражением, но, если, кроме рутины, их не одушевляет какая-либо посторонняя причина, они относятся к вопросу добросовестно; они не подтасовывают фактов, не примешивают инсинуаций; они больше сетуют о старине и ссылаются на примеры предшествовавших поколений и т. п.

Притом мнения рутинеров редко проскальзывают в печати и более слышатся в частных беседах; они составляют лишь тот хор, на который в случае нужды ссылаются другие, более деятельные группы противников украинофильства.

Другой ряд недоброжелателей украинофильства опирается в иных случаях на искреннее, в других на напускное недомыслие; понятия о народности и государстве неясно определены в их мышлении; они полагают, что каждое государство должно стремиться к установлению однородного этнографического типа в своих пределах и что это установление может быть достигнуто путем административных мероприятий, как-бы разнообразен ни был племенной и культурный состав его населения; однообразие они считают необходимым условием порядка и силы государства

и несомненно, если бы природа не ставила непреодолимых границ их тенденциям, они бы попытались циркулярами регулировать не только однообразие этнографическое, но и телосложение, цвет волос, высоту роста, длину носа и т. п. Ведь мы еще припомним то время, когда у солдат, набранных среди белокурого народа, полагались обязательно черные усы и порядок в этом отношении старался одолеть природу ваксою или накладкою на усы бараньего меха.

Поборники порядка, основанного на однообразии, не обращают внимания на то, что народность создается природою а не законоположением, что самые разнородные и многочисленные народные типы могут не только жить совместно в одном государстве, но и в равной мере дорожить его прочностью, его законами и учреждениями, если эти учреждения гарантируют их общие права и равно всем оказывают покровительство и защиту; что раздор, а следовательно и общее ослабление государства происходит лишь тогда, когда господствующая народность становится по отношению к подчиненным в роль завоевателя, властелина, рабовладельца, преследующего утопическую цель: стремление изгладить природную их физиономію и претворить их по своему образу и подобию; что если и возможно подобное претворение, то оно может случиться только путем постепенного культурного влияния при дружном сожительстве и только отдаляется мерами насилия, гонения и нетерпимости; что, наконец, преследуя подобную цель, государство лишь затрачивает на безплодную и безцельную борьбу лучшие запасы своих сил и энергии.—Не обращая внимания на все вышеисчисленные мотивы, не давая себе труда взглянуть на примеры дружелюбного сожительства различных народностей в составе многих государств, как в прошедшем так и в настоящем, поборники однообразия видят в каждой попытке констатировать этнографический состав населения, изучить его типы и заявить на основании изучения пожелания и надежды относительно путей дальнейшего их развития и преуспеяния, как на государственную измену, как на тенденцию политического сепаратизма.—Раз став на эту точку зрения, перепутав понятия о народ-

ности (как организме созданном природою) и о государстве (организме, основаном на стремлении взаимно гарантировать безопасность и благоустройство жителей одной территории) любители прямолинейного порядка чувствуют непреодолимое стремление достичь своего идеала мероприятиями. Это обходится тем легче, что к числу поборников государственного однообразия принадлежат, в силу изпавна установившейся привычки, за малым исключением все лица, занимавшие и занимающие в южно-русском крае крупные административные должности.

Наконец третья и несомненно самая злостная и недобросовестная группа противников украинофильства состоит из лиц, фарисейски преследующих, под личиною будто безграничной преданности государству и его целям, свои личные виды. В общественных вопросах люди подобного закала совершенно индиферентны по существу своих убеждений; они убеждения эти готовы менять ежедневно, под условием личной выгоды и влияния; они готовы примыкать к каждому веянию и направлению, под условием, что в данное время сила и власть будут на их стороне и вознаградят их усердие известною выгодою; пользуясь недоразумением по отношению к украинофильству, спекуляторы раздували это недоразумение, усиливали предубеждение властей подтасованными или заведомо выдуманными фактами и предупреждали раз'яснение истины, вызывая репрессивные меры, препятствовавшие гласному обсуждению вопроса. С одной стороны интригующие дешевою ценою снискивали себе репутацию ревнителей и спасителей целости государства, спасая ее лишь от фантомов собственного сочинения, с другой они не упускали случая создать мутную атмосферу для более удобного производства личных недобракачественных делишек, для сведения личных счетов из за оскорбленного самолюбия и т. п. Подробные примеры подобного рода целей и приемов будут указаны при очерке причин, вызвавших распоряжения 1876 года.

Исходя таким образом из рутины, недостаточно ясного общественного развития или личных побуждений, противники украинофильства в течении 20 лет выставляли против украинофильства три различные обвинения. Поста-

раемся вкратце передать мотивы этих обвинительных актов и оценить их относительную правдивость.

Первые гонения на украинофильство возникли в 1860 году вследствие жалоб польских помещиков южно-русского края о том, будто лица, занимающиеся малорусскою литературою, представляют направление ультра демократическое, стремящееся произвести в крае поголовное истребление дворян; администрация, не дав себе труда проверить фантастические доносы польских дворян, приступила немедленно к ряду репрессивных мер: бывший генерал губернатор князь Васильчиков, безпрестанно тревожимый нареканиями дворян и выслушивая самые странные сплетни сочиняемые ими, старался избавиться от зарождавшегося направления рядом административных распоряжений: то один циркуляр воспрещал в крае продажу букваря, изданного Кулишем, за то что в нем помещена была, как образец народной поэзии, давно известная в печати дума о Наливайке, усматривая в ней возбуждение к истреблению помещиков; то предписывалось полиции проверить, не привезены-ли из Петербурга в гробу ножи для резни, под видом тела покойного поэта Шевченка и наряжен строжайший надзор над посетителями его могилы; то производились обыски, аресты и следствия над молодыми людьми, носившими малороссийский костюм, и начальник края с крайним недоумением и свойственным ему добродушием узнавал из следствий, что подсудимые нисколько не думают о резне, а занимаются составлением букварей и изучением этнографии края; комизм мероприятий дошел до того, что в праздник св. Тройцы, 1860 или 1861 года, по жалобе дворян запрещена была в ярмарочних балаганах уже 100 лет установившаяся пьеса кукольного театра, изображавшая подвиги Ваньки Каина, так как помещики усмотрели в содержании этой пьесы великорусского происхождения украинофильское подстрекательство народа против дворян.— Готовность местной администрации удовлетворять жалобам дворян...

Тут уривається рукопис автора, надруковано: „Україна“ 1928 кн. 6. ст. 58—66.

К ВОПРОСУ О ГАЛИЦКО-РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.

(По поводу статьи проф. Т. Д. Флоринского).

Осенью истекшого года профессор Т. Д. Флоринский поместил в газете „Киевлянин“ ряд статей, посвященных разбору „старых толков“ о малорусском языке (наречии). Действительно, это старые толки за и против, которые мне приходилось встречать в печати в течение почти 40 лет; в полемику эту я никогда не вмешивался главным образом потому, что писатели, высказывавшие мнения, с которыми я не был согласен, употребляли приемы несколько странные: трактуя о вопросах филологических, литературных этнографических и вообще культурных, они соединяли их тесно с вопросами политики, до которых лицам, интересующимся только культурными отношениями, не было никакого дела; возражать таким писателям, по большей части публицистам, по моему мнению, было невозможно с точки зрения объективно-научной, да пожалуй, под час, и не совсем безопасно. Иной характер носят статьи проф. Флоринского: он отстаивает положения, в справедливости которых он глубоко убежден, в силу чего положения его, в случае даже несогласия с ними, заслуживают полного уважения; с другой стороны, автор заявляет на первой-же странице своего сочинения, что „правильное решение спорного вопроса может быть достигнуто только после всестороннего спокойного и безпристрастного обсуждения его в печати“. Эта точка зрения, вполне отвечающая условиям культурного обсуждения, побуждает несомненно лиц, несогласных с некоторыми положениями проф. Флоринского, высказать свои мнения для всестороннего обсуждения вопроса. Кроме этого общего мотива, мне кажется, что я поставлен проф.

Флоринским в необходимость дать объяснения чисто личного характера, по поводу сделанных им указаний на мою деятельность в качестве председателя Киевского отделения предварительного комитета XI археологического съезда, по моему мнению, не вполне справедливых и несколько тенденциозных.

В первой половине своей статьи проф. Флоринский держится довольно точно заявленного им научно-объективного метода, и потому мы не можем не согласиться с некоторыми его выводами: он доказывает, что малорусское наречие (язык) принадлежит к группе русских наречий, в чем мы никогда не сомневались, что, впрочем, вполне признают и те писатели, с которыми автор ведет полемику; затем, переходя к этнографическим особенностям малорусского народа, проф. Флоринский утверждает, что все три разновидности русского народа составляют одну етническую особь, но представляют и свои индивидуальные черты; относительно „удельного веса" вошедших в эту особь стихий: малорусской и белорусской, проф. Флоринский находит неуместным привести данные в своей статье, но заявляет вообще, что его мнение представляет „неоспоримый факт"; что несогласие с ним „на страницах ученого журнала нужно считать, по меньшей мере, странным недоразумением"; что люди несогласные с его мнением, „не понимают или не хотят понять истины" и т. д. Мы позволим себе заметить, что такой высокомерный тон по отношению к мнению противников не отвечает условиям научной полемики. Прав-ли или не прав в своих положениях проф. Флоринский — это вопрос открытый, пока не будут подведены точные итоги русской этнографии; до того времени о „неоспоримых" истинах рассуждать преждевременно. Полагаю, что ученые, дорожащие раскрытием истины должны бы воздержаться пока от абсолютных приговоров и заняться собранием и исследованием научного этнографического материала; такая попытка и была сделана в семидесятых годах текущего столетия в Киеве Юго-Западным отделом русского географического общества, но благодаря ревнителям, стоявшим на точке зрения проф. Флоринского (конечно, менее просвещенным и потому более склонным к

мероприятиям, чем к научным доводам), деятельность отдела была прекращена и собирание этнографических данных при помощи широкой интеллигентной публики края (в составе отдела было до 300 членов) остановилось. Во всяком случае, точные этнографические выводы относительно характера различных разновидностей русского племени еще впереди и едва-ли в настоящее время можно безошибочно произнести приговор относительно „удельного веса“ отличительных черт каждой разновидности. Если относительно этнографии можно сохранять некоторое сомнение, то относительно другого рода научных исследований нам кажется, что проф. Флоринский, вероятно увлекшись жаром полемики, поставил совершенно невозможный тезис. Ссылаясь на авторитет другого ученого, он приводит фразу из его руководства, подчеркивая ее, как положительный вывод: „русский народ как в антропологическом, так и в лингвистическом отношении представляет единое целое“. Полагаю, что положение о лингвистике, в виду авторитетности цитируемого автора, вероятно справедливо, но к чему присоединено к нему мнение относительно антропологии? ведь поныне сделано так мало наблюдений относительно антропологических признаков русского племени, что обследованные сколько—нибудь в этом отношении местности являются лишь крошечными островками на обширной територии России. Между тем, приняв во внимание как громадное пространство расселения племени, так и в исторические данные о русской колонизации, навряд—ли можно ожидать единства антропологического типа, и этом отношении великорусская ветвь вероятно представит весьма резкие типические разницы, так-как она ассимилировала путем браков и обрусения чистокровных инородцев, а также большое количество самых разнообразных племен и народов. Верны—ли эти априорные соображения или нет, во всяком случае провозглашать единство антропологического типа при настоящем состоянии русской антропологической науки нам кажется и преждевременно, и не научно.

Переходя к характеристике общерусского литературного языка, проф. Флоринский утверждает, что все три

ветви русского племени принимали участие в его создании, хотя „в силу исторических и политических условий, великорусское наречие (преимущественно московский его говор) заняло первенствующее положение в ново-русском образованном языке“. Это первенствующее положение так сильно, что слушая московский говор, образованный русский человек признает в нем тот язык, на котором он сам привык говорить. По нашему мнению, это положение проф. Флоринского совершенно справедливо, но из него, как кажется, можна сделать следующий вывод: усвоение русского литературного языка для москвича не представляет никакой трудности и он, по мере развития своего умственного кругозора вообще, в своем-же языке находит всегда материал для выражения своих понятий и представлений; но чем дальше говор отстоит от московского, тем усвоение литературного языка представляет все большие и большие трудности; для тех-же говоров, наречий или языков (не знаю, какой термин употребить, чтобы не нарушить чиновной иерархии, установленной филологами), которые, в силу исторических условий минувшей жизни, представляют значительные отклонения фонетические, морфологические, синтаксические и лексические, усвоение русского литературного языка представляет серьезную и довольно трудную задачу: оно требует в первоначальном обучении затраты двух—трех лет, т. е. курса сельской школы, и в случае, если этим курсом кончается все образование (что обыкновенно и бывает в массе сельского люда), не оставляет ни сколько—нибудь прочного знания литературного языка, который вскоре забывается, ни тех элементарных знаний, которые должна-бы сообщить первоначальная школа, так—как все время учения ушло на борьбу с говором или наречием. Кроме этого педагогического затруднения можно-бы указать много других в сферах деятельности: литературной, судебной, административной и т. д., где отдаленность данного наречия от литературного языка причиняет неоднократно значительные практические затруднения как властям, так и народной массе; но мотивы эти повели бы нас далеко за границы этои статьи. Впрочем, повидимому и нужды нет в том: профессор Флоринский

признает, что значительная относительно разница некоторых наречий от общерусского литературного языка вызывает „естественную, хотя и не необходимую потребность“ существования некоторой областной литературы, „прежде всего простонародной“, которая, однако, „должна довольствоваться скромною ролью подлитературы, служащей дополнением к общей главной литературе“. Уважаемый автор пытается даже определить сюжеты этой подлитературы, за пределы которой она выходить не имеет права. По его мнению границы эти допускают в малорусской литературе: художественные литературные произведения, рисующие народную жизнь малороссов; издания памятников малорусского народного творчества; театральные представления и простонародные книги, имеющие целью распространение просвещения в малорусской деревне. Относительно малорусской литературы в пределах России мы совершенно согласны с мнением проф. Флоринского и даже находим его более толерантным и прогрессивным, чем то status quo, в котором заколдована данная литература. Так например, последняя, указанная им, категория книг, стремящихся к распространению знания в деревне, не пользовалась за последние 25 лет правом гражданства. Насколько нам известно, за весь этот промежуток времени только три или четыре брошюры подобного рода: о рациональном методе запашек, о приемах скотоводства и о рациональных приемах летних заработков в степных губерниях, увидали свет и то лишь благодаря неимоверным усилиям авторов, которым приходилось тревожить два министерства и затратить 2—3 года хлопот и стараний; между тем, десятки может быть и сотни подобного рода книг, например: практические советы о гигиене при эпидемиях холеры и дифтерита, о приемах рационального пчеловодства, нравоучительно—религиозные рассказы, жития святых, популярные книги по физической географии и т. д., так и остались не изданными.

Притом нам кажется, что пределы „подлитературы“, поставленные проф. Флоринским, не вполне точно размежеваны: мы не знаем тех признаков, по которым можно—бы было определить границы простонародной и сюртучной ли-

тературы и которые могуть быть указаны лишь самою жизнью. По нашему мнению, самый крупный пробел в определении проф. Флоринского относится к самому существенному условию просвещения народа. Во всех христианских государствах основным источником народного просвещения считают просвещение, основанное на религиозных началах: конечно, в народной, мало — культурной сфере первые лучи просвещения проникают из церковного учения; общедоступная церковная проповедь на вполне понятном языке, жития святых и, наконец возможность читать святое письмо, не стесняясь филологическими затруднениями, по нашему мнению, составили — бы самый важный елемент подлитературы, назначенный для просвещения малорусской деревни. Конечно, существование таких произведений в подлитературе способствовало — бы значительному подъему религиозного и нравственного кругозора деревни и, может быть устранило — бы те предразсудки и наклонность к сектанству, которые заслоняют ортодоксальное учение церкви. Примеров подобного рода можно — бы привести очень много; укажем хотя на Бельгию, в которой духовенство, по воспитанию французское, поставленное в необходимость бороться в народной среде с рационалистическими учениями, читает проповеди в сельских церквах и издает популярные религиозные книги на наречиях валлонском и фламандском, не смотря на то, что язык литературы и образованного общества страны есть язык французский.

Если мы готовы согласиться с главным положением проф. Флоринского относительно значения малорусской литературы или подлитературы в пределах России, то совершенно расходимся с его взглядом о значении этой литературы в Галиции. Здесь, в силу течения исторической жизни, интеллигентное русское общество говорит на своем наречии, пользуется им в церкви, суде, в административных сношениях; оно получает на нем образование в школах сельских, гимназиях и в университете. Очевидно для всякого беспристрастного наблюдателя, что употребление этого языка в культурных сношениях выработалось условиями самой жизни. Конечно, среди галицких писа-

телей есть некоторое количество лиц, усвоивших русский литературный язык, но люди эти далеко не многочисленны и не особенно производительны в научной литературе, да и существование такой группы писателей совершенно естественно: нет культурного общества, в котором среди интеллигенции не было-бы известного количества людей, пишущих не только на том языке, на котором они говорят, но и участвующих в других литературах. По мере интеллектуального развития галицкой Руси, многие литераторы усвоили несколько языков, на которых и излагают свои мысли; без различия партии как староруссы, так и народовцы по временам печатают свои произведения на языках: русском, немецком и польском. На этих языках мы встречали статьи и даже целые сочинения, как г. Адольфа Добрянского, так и г. Франка, професора Шараневича и проф. Огоновского и т. д., но все это явления исключительные, не характеризующие общих культурных потребностей страны. Большинство членов старорусской партии, к несчастью, русского литературного языка не знает, не может на нем ни писать, ни говорить, и потому пожелание их не признавать своей областной литературы является лишь убеждением теоретическим, — своего рода платоническою любовью, встречающею большие затруднения в житейском применении. Эта рознь теоретического убеждения с практическим его применением отражается прежде всего на учено-литературной продуктивности этой партии в отношениях количественном и качественном, — достаточно сравнить для примера издания „Русской Матицы", существующей уже много лет и издания „Наукового товариства імени Шевченка", начавшего свою деятельность лишь семь лет назад, чтобы убедиться в том, насколько направление, основанное на потребностях самой жизни данного общества вызывает энергию, деятельность и продуктивность и насколько теоретические соображения, идущие наперекор жизни, являются элементом, вызывающим апатию и безсилие. Нельзя же серьезно принять за общерусский язык тот гибридный говор, на котором говорит огромное большинство старорусов, на котором издавались труды „Матицы" и писались поэмы г. г. Гушалевича, Дедицкого

и др. Для илюстрации языка, употребляемого старорусcами позволю себе привести довольно характерный эпизод. Один заслуженный ученый, принадлежавший к этой группе, был избран профессором русского языка и словесности в одном из русских университетов. Получив извещение о своем избрании, он написал в совет избравшего его университета письмо с из'явлением благодарности; в письме этом, состоявшем из 20 строк, оказалось 23 ошибки в русской лексике синтаксисе и правописании. После этого, конечно, кандидатура на кафедру русского языка и словесности оказалась невозможною, и почтенный ученый получил другое назначение.

По нашему мнению, весьма знаменательный факт представляет то обстоятельство, что старорусская партия за 50 лет своего существования не произвела ни одного, не только выдающегося, но даже среднего хорошего поэта или беллетриста. Все более талантливые представители галицкой литературы, как гг. Франко, Федькович, Кобрынская, Кобылянская и т. д. — представители исключительно группы народовцев.

Профессор Флоринский особенно негодует на то, что Галичане пишут научные статьи и издают научные журналы на своем разговорном языке; он считает эти начинания затеею „трудно исполнимою, лишнею, ненужною, бесцельною, бесполезною, которая, при насущных силах галицкой интеллигенции, не может состояться и в 100 лет“ — даже причисляет ее к явлениям отрицательным и вредным. Автор до того глубоко убежден в справедливости своего мнения, что считает спорный вопрос „бесповоротно решенным жизнью“ в желательном ему смысле.

Мы уважаем убеждения проф. Флоринского, как и всякое глубокое и искреннее убеждение, но тем не менее, не можем согласиться ни с его эпитетами, ни с его прогностикою. Конечно, создание научного языка из языка разговорного требует больших усилий, но препятствие это далеко не непреодолимо, что, конечно, прекрасно знает профессор Флоринский, изучивший историю возрождения в XVIII и XIX столетиях многих славянских литератур. При известной любви автора к преуспеванию славян, он,

несомненно, относится с сочувствием к усилиям, которые предприняты были чехами, сербами, болгарами, словинцами, словаками, лужичанами для разработки их литератур; но совершенно аналогические усилия галичан не только не пользуются его симпатиею, но вызывают в нем страстное отрицание и порицание. Очевидно, что кабинетные занятия филологиею могут вселить дух нетерпимости в равной мере, как занятия науками богословскими, политическими или юридическими.

Что спорный вопрос далеко не решен бесповоротно, в том мы убеждены отзывами многих органов русской печати, мнением проф. Ягича (см. ссылку в конце статьи г. Михальчука), постановлением огромного большинства членов Московского археологического общества и отзывом многих славянских гостей, посетивших Киевский археологический с'езд, с которыми нам довелось беседовать о спорном вопросе. Во всяком случае, при оценке данного вопроса верно одно из двух мнений: или желание галицких литераторов применить свой язык к научной литературе есть лишняя, вредная и т. д. затея, вперед обреченная на смерть, или же это действительная потребность, вытекающая из условий жизни Галичины. В первом случае нам непонятна страстность, с которою относится к данному вопросу проф. Флоринский: все то, что лишено реальных условий быта, что безповоротно решено жизнью, должно неминуемо исчезнуть, не представляет ни для кого опасности и не может вызывать ни раздражения, ни экстренных мероприятий; но если верно второе мнение, то страстное к нему отношение и особенно преждевременные мероприятия, не только не достигнут цели, но вносят лишь ненужное раздражение, усиливают дух протеста и все-таки не предотвратят того исхода, к которому естественно стремятся потребности жизни. К какому решению в будущем приведет данный вопрос, за отсутствием дара прорицання, мы не знаем; во всяком случае, полагаем, что по аналогическим вопросам люди ученые разных времен неоднократно высказывали прогнозы и гороскопы, не оправдывавшиеся в последующее время. Так например, проф. Флоринскому лучше чем нам известны отзывы немецкой печати по по-

воду возрождения чешской литературы; так лет 40 назад один, несомненно весьма ученый русский славист, пришел к убеждению, что только четыре славянские литературы: русская, польская, чешская и сербская имеют право на существование и что поэтому болгары не должны мечтать о своей литературе „лишней, вредной, бесцельной“ и т. д., но должны усвоить литературу сербскую. Проповедывая страстно эту мысль, ученый славист чуть было не разогнал один из отделов славянского благотворительного комитета, которого он был председателем и в состав которого входили очень многие болгары. В истории западной Руси мы встретили очень характерный аналогичный факт. В начале XVII ст. знаменитый проповедник и ученый иезуит Петр Скарга, в пылу полемики по вопросу церковной унии попрекает православных между прочим тем, что они пишут на языке, который не может стать языком культурного общества и не имеет никакой будущности. „Еще не было на свете, говорит он, академии, где-бы философия, богословие, логика и другие гуманитарные знания преподавались на славяно-русском языке; с таким языком нельзя сделаться ученым. На этом языке нет ни грамматики, ни риторики и быть не может. Вот откуда у вас невежество и заблуждение“. В настоящее время мы видим, насколько преждевременны были страстно высказанные гороскопы ученых: и чешская, и болгарская литература существуют, ответом же на предсказание Скарги служит вся русская литература.

Если проф. Флоринский действительно убежден в том, что попытка создать научную малорусскую литературу есть утопия, „осужденная жизнью и законом культурного развития народов“, то для нас совсем непонятны его опасения относительно пропаганды этой утопии. Если его мнение верно, то, конечно, утопия не может никого прельстить и кончится лишь тем, что утописты потратят несколько тщетных усилий, никого не увлекут, сами одумаются и повернут на другой путь культурного развития; но если проф. Флоринский ошибается (а ошибаться все мы можем, за исключением разве папы), то в таком случае весьма странными являются провозглашаемые им будто-бы

непреложные истины и тем более отстаиваемые им мероприятия о всяких недопущениях, пресечениях и т. д. Спор этот пока открытый, и люди науки могут лишь приводить аргументы pro i contra и выжидать решения вопроса от дальнейшего течения жизни, не вызывая практических мероприятий по вопросу, пока открытому.

Порицая усилия галичан, направленные к созданию литературного языка, проф. Флоринский указывает, что язык этот искусственный, не сложившийся и переполнêнный словами, заимствованными по преимуществу из языка польського, или вновь созданными; в доказательство этого положения автор приводит список до 200 слов, яко-бы заимствованых из польского языка. Рассматривая этот каталог, мы не могли не прийти к убеждению, что составляя его проф. Флоринский не остался на высоте своего филологического образования: в числе случайно им выдернутых слов замечается несколько категорий самого разнообразного характера; так к числу заимствований из польского языка отнесены слова, несомненно присущие как в бытовой речи малорусского народа и в произведениях его народной литературы, так и в западно-русских литературных памятниках XVI—XVIII столетий и в языке документов того времени; таковы напр. слова: кавалок, увага, камяныця, умова, докладно, зныщыты, звычайно, справа, вага, шанувати, мусити, праця, малювати и т. д. Доказательства всенародности многих из этих слов были указаны в статье г. Науменка. Ошибка проф. Флоринского в этом отношении зависит вероятно оттого, что при изучении им разных славянских языков, очередь еще не пришла на малорусское наречие, не смотря на то, что в Киеве, среди малорусского населения, за 18 лет к этому могло представиться довольно много удобств. Другую категорию слов, будто заимствованных из польского языка, составляют слова немецкого происхождения, вошедшие и в современную народную речь, и в литературу минувших столетий, как например: штука, кошт, друкарня, рахунок, решта, грунт, папер и т. п.; почему эти слова отмечены как польские для нас не понятно; но мы во всяком случае константируем, что слова эти существуют как в народной речи, так и суще-

ствовали в западно-русской литературе XVII столетия. Наконец, в списке проф. Флоринского помечены многочисленные слова латинские, вошедшие во все европейские литературы, и в том числе получившие право гражданства и в русском литературном языке, как например: институция, культурные интересы, эмиграция, публикация, еволюция, функция, аргумент, интегральный и т. д. Вообще, предвзятая мысль проф. Флоринского о полонизации галицкого литературного языка до того увлекла его, что он записывает в полонизмы и чисто русские слова, как например: урядник, запас.

Мы привели эти примеры единственно с целью указать, что укоры автора, направленные к порицанию галицкого литературного языка, основаны более на суб'ективном впечатлении самого автора, чем на строго продуманных лингвистических основах, вследствие чего они возбуждают недоумение даже среди не специалистов-филологов. Но допустим, что лексическая выкладка проф. Флоринского была сделана несколько неудачно, вследствие поспешности газетной работы. Сущность этих упреков сводится к тому, что галицкие литераторы, стараясь дать литературную обработку своему наречию, прибегают для выражения понятий более высокой культурной жизни или к образованию новых слов, или к заимствованию их из других литератур; да это положение совершенно верно: при развитии любой литературы, приемы эти неизбежны; — нам кажется, что через эту стадию развития проходили все европейские литературы; нет, полагаю, ни одной славянской литературы, которая бы при своем возрождении не прибегала как к образованию новых слов, так и к их заимствованию; причем в одних, как например, в чешской, преобладает первый метод, в других, в том числе в русской, второй; этим и об'ясняется такое литературное явление, как существование издания, озаглавленного „100,000 иностранных слов, употребляемых в русском языке". Это крупное заимствование не только не может быть поставлено в укор русской литературе, но, напротив, возбуждает чувство благодарности у всех пользующихся этою литературою, за возможность высказать вполне точно свои мысли, благодаря

усилившемуся, вследствие заимствований, количественному материалу языка. Нам только кажется несколько странным, если пред'являют к другой литературе такие требования пуризма, которые считают не обязательными для собственной литературы.

Конечно, как при образовании новых слов, так и при заимствовании их, могут произойти ошибки, неудачные попытки и т. п., но в этом мы большой беды не видим: всякая попытка ввести в язык неудачно придуманное слово, противное его духу, окажется несостоятельною; слово не привьется, не получит хода в литературе и будет забыто; за то удачными нововведениями литературный язык обогатится и получит нужное для своих потребностей развитие. Всякий искренний труд сопряжен с возможностью ошибаться — errare humanum est — но из-за неизбежных ошибок нельзя порицать весь труд вообще, если на то не имеется предвзятого намерения.

Кроме сетований на искусственность языка в галицких изданиях, проф. Флоринский считает особым преступлением со стороны галицких литераторов то обстоятельство, что они употребляют, так называемое, фонетическое правописание; причем, вместо критики пригодности или правильности этого правописания, чего мы в праве были ожидать от специалиста по славяноведению, он высказывает лишь свое личное подозрение, что правописание это введено исключительно для того, чтобы „с внешней стороны делать малорусскую книгу возможно более непохожей на общерусскую“. Мы сомневаемся в справедливости высказанного подозрения, но спорить о нем не будем, так-как оно относится к области более сердцеведения, чем науки. Вообще-же по делу правописания, сетования на фонетику нам кажутся странными: все ведь европейские народы употребляют фонетический, а не графический метод правописания т.-е. изображают знаками письма произносимые звуки, а не понятия, подобно египетским гиероглифам, письму китайцев или древних мексиканцев. Если раз принято изображать знаками звуки, то правописание будет тем удобнее и логичнее, чем точнее сохранено будет соответствие произносимых звуков с придуманными для них

знаками. Если придумано такое правописание, в котором каждый звук изображается одним только начертанием и каждое начертание изображает только один звук, то такое правописание можно считать образцовым; такое правописание представляет то большое удобство, что при изучении грамоты, избавляет учащихся от изучения всяких правил правописания, на которые в иных языках затрачивается много времени и лишнего труда, так-как вся теория правописания сводится лишь к единственному правилу: „изображай всякий звук соответственным знаком“. Впрочем, в некоторых литературах мы встречаем значительные отступления в смысле, так называемого, этимологического правописания. Кажется, что отступления эти, основанные на рутине, главным образом, произошли от того, что, установив свое правописание в известное историческое время, пользующиеся им желали норму данного времени сохранить неизменною, между тем как звуковой материал каждого живого языка подвергался с течением времени значительным переменам. Следствием такого консерватизма в этимологическом правописании и являются языки, в которых изображаются звуковые особенности не современного языка, а того-же языка давно минувшей старины, чему образцовые примеры мы видим, например на языках английском и французском.

Выходя из общего желания сохранить основной логический принцип фонетического правописания, естественно возрождающиеся литературы стремятся к тому, чтобы подогнать свое правописание к звуковому составу своего языка; такие поправки произведены были в XIX столетии в правописании языков чешского и сербского, причем в последнем — Вуку Караджичу пришлось натолкнуться на весьма страстные протесты рутинеров; такую-же попытку мы видим у галичан. Правильно-ли придумано их правописание и отвечает-ли оно точно звуковому материалу языка, о том компетентное слово должны высказать филологи, путем критического разбора данного правописания, не вводя в спор сторонних суб'ективных подозрений, не относящихся к спорному вопросу.

Вообще во второй половине статьи проф. Флоринского

мы находим довольно много того постороннего не научного материала, который не отвечает положению, высказанному им в начале статьи о спокойном и беспристрастном обсуждении вопроса в печати. Увлекаясь страстностью полемики, проф. Флоринский, по примеру публицистов 60-х годов, вводит в свою статью соображения не научного, но политического характера; так он утверждает, что существование в Галиции своей областной литературы может „ослабить политическое могущество России", „вызвать падение образованности и ослабление политической мощи всего народа"; что для галицких литераторов „ученые интересы занимают едва-ли не последнее место, а на первом плане стоят известные политические цели" и т. п. Мы недоумеваем, к чему автору понадобились эти намеки в споре, касающемся исключительно филологии и лингвистики, придающие лишь его статье не надлежащий оттенок. Ведь обязанности по отношению к государству одно дело, употребление-же в разговоре и письме любого говора или наречия совершенно другое; произносит ли человек *ѣ* или *і, он* или *він* и т. д., он может совершенно исправно исполнять все государственные повинности, уважать предержащие власти, добросовестно исполнять возложенные на него обязанности и трудиться на любом поприще полезной деятельности. Государство управляется не филологами, а людьми умудренными политическим опытом, которые требуют от граждан патриотизма и единодушия, а не однообразия внешних и культурных форм быта. Если-бы на дело правящие власти смотрели с точки зрения проф. Флоринского, то давно, вероятно, был бы учрежден особый департамент для руководства филологическими отношениями страны, в котором состояли бы особые столы: прононса, правописания, склонений, синтаксиса и т. п., и лица, не исполняющие предписаний этого ведомства, подвергались-бы: внушениям, штрафам, заключению и другим невзгодам. Неужели такого порядка желал-бы автор? А ведь его намеки на мнимую политическую опасность, на „неведомые и темные силы", как будто ведут по указанному пути.

В суждениях о галицкой литературе проф. Флоринский держится не одного взгляда в оценке фактов. Утверждая,

что литература эта есть лишь пустая затея ничтожной кучки литераторов, он пытается даже свести статистику ее членов, но цифры его весьма разнообразны; в одном месте сказано, что весь контингент этой кучки состоит из 8—10 человек, в другом уже передается цифра 10—15 и в третьем обозначается цифрою 74. При таком колебании цифр, мы в праве думать, что все они произвольны и не основаны на точном вычислении; сомнение это подтверждают некоторые данные, сообщаемые самим проф. Флоринским: так он указывает, что стремление к областной литературе было перенесено в Галицию лишь 30 лет назад но сразу пустило здесь довольно глубокие корни; затем автор передает, что на нежелательном для него языке в Галиции „печатаются учебники для низших и средних школ, издаются газеты и журналы, появляются книги не только беллетристического, но и ученого содержания", что одно Товариство имени Шевченка издало 80 томов научного содержания (в течение 7-ми лет). Нам кажется, что такие явления не мыслимы при существовании лишь кучки лиц, не только в числе 8—10 человек, но хотя-бы и в количестве 74, если-бы деятельность их не находила поддержки в местном обществе и его жизненных потребностях. Книги ведь не могут издаваться, если они не находят ни издателей, ни сбыта; очевидно то и другое имеется в Галиции, если издательская деятельность не только не ослабевает, но постоянно усиливается.

Одна из главных забот проф. Флоринского состоит в том, чтобы галицкая литература не повлияла, как нежелательная пропаганда, на „наших украинофилов"; в этом отношении мы встречаем у него также некоторые противоречащие друг другу показания. С одной стороны, автор утверждает, что число „наших украинофилов" крайне незначительно, состоит лиш из нескольких десятков лиц, что усилия галицких литераторов находят очень слабые отклики и сочувствие в пределах России, что „масса образованного общества южной Руси, не говоря уже о простом народе, остается равнодушной к галицкому сепаратистическому движению потому, что „издания Товариства имени Шевченка не имеют доступа в Россию и известны очень

немногим“; с другой стороны, проф. Флоринский указывает, что Общество им. Шевченка пользуется более или менее значительными пожертвованиями из России; он даже собрал поименные сведения о некоторых более крупных пожертвованиях и утверждает, что они были достаточны для основания типографии; — одно из этих пожертвований он определяет в 45.000 [1]). Очевидно, что в справках автора есть некоторый диссонанс в оценке статистических цифр сочувствия или не сочувствия в южной Руси галицкой литературе; одно из двух: — или ей сочувствуют только несколько десятков лиц, и в таком случае это явление настолько ничтожное, что едва-ли стоит обращать на него внимание; или цифра эта приведена произвольно, и тогда только понятны те крупные пожертвования, о которых говорит автор. Да не удивительно, что данные проф. Флоринского в этом отношении не точны и сбивчивы; в одной из своих статей он заявляет, что за время своего пребывания в Киеве он избегал сношений с „Украинофилами“. Очень просто, что в таком случае, вместо точных данных он располагает лиш гипотетическими произвольными цифрами, основанными на предвзятых мнениях: разве можно судить о большей или меншей доле сочувствия к известному изданию потому лишь, что издание это не имеет доступа к лицам желающим его читать? Но если проф. Флоринский не ошибается в своем наблюдении, то для нас

[1]) В паралель с приведенными фактами проф. Флоринский жалуется, что старорусская партия „не получает ни откуда помощи“. Конечно, доходы партии нам не известны, но, по некоторым, проскользнувшим в печати данным, полагаем, что это утверждение не вполне справедливо. Сочувствие к старорусской партии довольно сильно в некоторых сферах русского общества; так например, мы встречали в отчетах разных славянских обществ в России сведения о субсидиях для изданий этой партии; случалось нам читать судебное разбирательство по делу г-жи Ольги Грабар; мы встречали газетные статьи по поводу ликвидации земельного банка, заведенного старорусскою партиею и не избежавшего краха, несмотря на весьма солидную помощь, оказанную со стороны. Но, может быть эти газетные сведения и неверны; во всяком случае, ничто и никто не препятствует лицам, живущим в России, уделять в пользу старорусской партии субсидии гораздо более крупные, чем те, которые, по сведениям проф. Флоринского, были сообщены народовой партии „нашими украинофилами“.

непонятны его опасения „пропаганды“: неужели стоит ее вести или опасаться ее влияния по отношению к нескольким десяткам лиц?

Если оставим в стороне цифровые данные, то, во всяком случае, перед нами на лицо факт, что есть какая-то группа интеллигентных лиц, более или менее численная ad libitum, как в Галиции, так и в России, которая не разделяет взглядов проф. Флоринского. Так как в этой группе числятся люди интеллигентные: писатели, беллетристы, профессора[1]) и т. п. то нужно бы определить причины, почему они заблуждаются? Но на вопрос этот автор не дает конкретного ответа; он или относится высокомерно к своим противникам, предполагая какую-то, присущую им innatam malitiam, или заявляет, что они действуют под влиянием „фанатизма и незнания“. Конечно, нет ничего легче, как применить к своим противникам любой неприятный эпитет; но если всмотреться в дело, то эпитеты эти не только сомнительны, но даже является вопрос, к которой из двух спорящих сторон следует применить их. Что такое фанатизм? Это предвзятое убеждение, что данное лицо по данному вопросу обладает абсолютною, непреложною, неоспоримою истиною; что все, несогласные с этою мнимо абсолютною истиною, действуют лишь по наущению злого духа или по крайнему невежеству; что рассуждать с ними нечего, но следует к ним применять лишь фактические мероприятия, возможные при данном культурном развитии общества: некогда — костер, теперь — административные препоны и взыскания. В данном вопросе навряд-ли фанатизмом можно попрекнуть противников мнения проф. Флоринского, которые, заявляя свои убеждения, никогда не выдают их за абсолютную истину и желают лишь свободной научной полемики и публичного обсуждения дела. О знании или незнании — конечно, вопрос открытый; но, во всяком случае, из предыдущего явствует, что почтенный автор исследовал в меншей степени малорусское наречие, его этнографические памятники и минувшую литературу, чем его противники.

[1]) Ем. и Ал. Огоновские, Смаль-Стоцкий, Грушевский, Пулюй, Колесса, Студинский.

Говоря о галицких литераторах народовцах, проф. Флоринский постоянно применяет к ним эпитет „сепаратисты“. К значению этого термина у некоторых русских публицистов мы прислушались давно и привыкли в нем видеть своего рода „caveant consules“; но мы убеждены, что автор не придает ему того значения и желает обозначить лишь литературный, по его мнению, нежелательный разлад. Во всяком случае, даже в последнем значении, нам кажется, что эпитет употреблен автором неправильно: сепаратизм есть выделение из общего целого известной его части, стремящейся к самостоятельной жизни. Но о таком литературном сепаратизме галицкой литературы не может быть и речи по той простой причине, что общерусская литература никогда не распространялась на Галицкую Русь. Общерусский литературный язык стал слагаться только со времени Петра Великого в начале XVIII столетия; в то время Галицкая Русь находилась под влиянием польского господства, не принимала участия в создании этого языка и не пользовалась им; затем, в 1772 году она стала провинциею Австрии, подверглась разным приемам германизации, но никогда не пользовалась общерусскою литературою; попытки некоторых галицких деятелей привить ее в половине XIX столетия оказались несостоятельными потому, что сами деятели весьма слабо владели общерусским языком и имели довольно скудные понятия о русской литературе. Между тем, германизация, а потом ополячение все более и более надвигались; единственным спасением своей национальности народовая партия сочла литературную выработку своего-же наречия и усердно принялась за нее; при этом не было нужды сепарировать себя от чего-бы то ни было, так как *общего* в Галицкой Руси не было; возникла просто самостоятельная, а не сепаратистическая деятельность. Может быть она идет не в униссон, с некоторыми кабинетными теориями возможного об единения, но во всяком случае, сепаратизмом ее назвать нельзя, так-как ей не отчего было отделяться. Проф. Флоринский высказывает при этом мысль, что обще-русская литература могла-бы привиться в Галиции, если бы были устранены препятствия, главнейшее из которых представляет деятельность

народной партии; т. е. иными словами: все было-бы хорошо, если-бы не было людей несогласных с моим мнением. Мы не беремся судить, что произошло-бы, если-бы не существовало известных жизненных фактов; во всяком случае, раз они существуют, то аргумент автора является обоюдо-острым: народовцы Галицкие могут точно также сказать, что развитие их литературы пошло-бы гораздо успешнее, если-бы часть галицкого общества не стремилась к насаждению литературы, не привившейся к условиям страны. Но пререкания подобного рода нам кажутся несущественными: перед нами на лицо факт, что в Галиции существуют две группы, желающие дать различное направление своей литературе. Спор между ними будет решен самою жизнью, — та партия, которая лучше поняла нужды своего народа, несомненно восторжествует, так-как она окажется вооруженною более животворною мыслью и неминуемо привлечет к себе симпатии своего народа и воспользуется его поддержкою.

Обсуждая литературную деятельность галицких народовцев и „наших украинофилов", проф. Флоринский приписывает им много раз, по нашему мнению, совершенно несправедливо чувства какой-то особенной ненависти и вражды „к русскому государству", „неприязненное и пренебрежительное отношение и враждебные чувства к русской литературе" и т. п. Он настолько проникнут этим предубеждением, что заканчивает свой труд и как-бы делает общий из него вывод следующею тирадою: „известные зарубежные земляки, таящие в себе, под прикрытием науки, непонятную фанатическую ненависть к России, русскому языку и русской образованности". Мы утверждаем, что это положение автора совершенно суб'ективно и произвольно. Если галицкие литераторы отстаивают право на существование ученой литературы на своем наречии, то из этого вовсе не следует, чтобы они относились враждебно к русской литературе; напротив того, из сведений, приводимых самим автором, мы усматриваем, что лица, не разделяющие его точки зрения по данному вопросу, довольно много потрудились на пользу общерусской литературы; что то общество имени Шевченка, которого дея-

тельность ему кажется очень вредною, в своих „Записках" посвящает значительную, и притом лучшую часть своего издания, обзору и пересказам содержания ученых сочинений и изданий на общерусском языке; что издающаяся во Львове „Историческая библиотека" вся состоит из переводов сочинений русских историков: Костомарова, Иловайского, Дашкевича и др. Прибавим, что мы встречали в галицкой литературе переводы произведений лучших русских беллетристов: Тургенева, Пушкина, Достоевского, гр. Толстого, Чехова, Гл. Успенского и др. Неужели желание знакомить свою публику с произведениями русской науки и культуры свидетельствует о ненависти к этой культуре? Нам кажется, что проф. Флоринский просто ошибается, отождествляя свой личный взгляд на данный вопрос с интересами русской культуры, и тем более, русского государства вообще. Мы держимся несколько иного взгляда на отношения России к славянству, чем уважаемый автор. В виду могущества России, как государства и как средоточия больших культурных сил, мы всегда смотрели на нее, как на естественную покровительницу всех славянских народностей, борющихся за сохраненне своей национальной самостоятельности с иноземным натиском: германским, мадьярским, турецким и т. д.; подтверждение нашего взгляда мы находили во многих фактах политической и культурной истории разных славянских земель. Поддерживая своим влиянием и помощью национальные стремления славян, Россия имеет в виду удовлетворение своей высокой миссии. Но не думаем, чтобы выполнение ее было сопряжено с желанием предписать культурный путь каждому народу, регулировать подробности его развития и ставить шаблонные рамки славянскому прогрессу; полагаем, что такая мелочность недостойна высокого положения России и что отсутствие этой мелочности и вызывает ту благодарность и братскую симпатию, которою одушевлены славянские народы по отношению к России. Гармонию эту могут в некоторой мере нарушить лишь те попытки некоторых кружков русской интеллигенции, которые желали-бы a priori предписать путь развития той или другой группе славян; и в этом, по отношению к Галичине играет, как нам кажется, отри-

цательную роль та группа русских ученых, которая желала-бы предписать галичанам a priori тот или иной путь развития, не предоставив права выбора естественному течению местной жизни. Если проф. Флоринский заметил у некоторых галицких литераторов тон раздражения и неудовольствия, то тон этот относится исключительно к указанной группе русской интеллигенции, но отнюдь не ко всей России; напротив того, ми могли-бы процитировать отзывы благодарности по адресу Императорского Московского Общества и тех органов русской печати, которые не сочли нужным налагать регламентацию на развитие галицкой жизни. По нашему мнению, эти органы русской культуры и представляют настоящее, более широкое и толерантное отношение русского интеллигентного общества к славянству и более отвечают плодотворной роли России в данном вопросе.

Остается нам сказать еще несколько слов pro domo sua по поводу вопроса об XI археологическом с'езде, из-за которого сыр-бор загорелся. В заседаниях московского предварительного комитета принято было по предложению проф. Флоринского постановление, что на с'езде будут допускаться рефераты на русском языке, а равно на южных и западных славянских языках; но в правилах с'езда не было оговорено, имеют-ли право доступа на с'езд наречия русского языка. Товариство имени Шевченка и некоторые галицкие ученые, получив приглашения на с'езд и екземпляры правил с'езда, направленные к ним проф. Флоринским, пришли в недоумение относительно языка своих рефератов и попросили раз'яснения у киевского отделения предварительнаго комитета. Заметив страстное отношение с обеих сторон к данному вопросу, я предложил передать дело на обсуждение центрального московского комитета, менее причастного к областным спорам и потому более об'ективно относящегося к данному вопросу и стоящего более всего на соображениях пользы русской науки и и культурного влияния России на славян.

Московский комитет признал возможным допустить чтение рефератов на галицко-русском языке; но дальнейшие перипетии спорного вопроса вышли из сферы научного

обсуждения и перешли в область административних отношений, которые рассказаны в статье проф. Флоринского. По поводу хода этого дела, уважаемый автор поместил несколько упреков, как полагаю, совершенно несправедливых, по адресу как моему, в качестве председателя киевского отделения предварительного комитета с'езда, так и граф. Уваровой, как председателя московского предварительного комитета и всего с'езда.

Проф. Флоринский утверждает, что запрос в предварительный комитет с'езда был направлен Товариством имени Шевченка потому, что оно „рассчитывало на деятельную помощь председателя киевского предварительного комитета, а через него и на содействие председателя московского археологического общества“. На каком фактическом основании построено это утверждение автора, я не знаю,— мне кажется, что оно относится к области серцеведения. Фактически я могу положительно утверждать лишь следующее: о запросе Товариства им. Шевченка я ровно ничего не знал не только тогда, когда он составлялся во Львове, но даже и тогда, когда он был получен в Киеве. По странному распоряжению судьбы, полученный отзыв Товариства имени Шевченка не был мне показан, как председателю предварительного комитета, и без моего ведома был препровожден к непосредственному начальству,—я о нем узнал совершенно случайно, зайдя в учреждение, в котором он читался с участием лиц, не входивших в состав комитета, и подвергался насмешкам и порицанию [1]). Конечно, факт этот лишил меня возможности употребить зависевшие от меня усилия для того, чтобы предупредить или смягчить частными сношениями угрожающий с'езду неприятный инцидент. Я прекрасно понимаю, что после данного случая мне следовало отказаться от звания председателя киевского отделения предварительного комитета, но я этого не сделал лишь потому, что инцидент случился во время самого большего разгара приготовлений к с'езду, и отказ вызвал-бы необходимость новых вы-

[1]) В професорській лекторії Київського У-ту це читали ректор, декан Іст.-Філ. факультету, секретар проф. Флоринський та де-хто з правої професури. *Ред.*

боров, сношений по этому поводу с Московским предварительным комитетом, передачу новому лицу начатых работ и завязанных сношений и остановку всех приготовлений на 1—2 месяца, что несомненно нанесло-бы значительный вред будущему с'езду. Вследствие этого, дорожа интересами русской науки, я предпочел проглотить личное оскорбление. Теперь оказывается, что в статье проф. Флоринского на меня сваливается ответственность за факт, происшедший помимо моего ведома, и в тоне для меня лично оскорбительном. Да простит мне автор цитату на нежелательном для него наречии,—я мог-бы определить свою роль в данном инциденте лишь малороссийскою пословицею: „За моє жито мене-ж побито“.—Странно, что проф. Флоринский, жалуясь на невежливое будто поведение тов. им. Ш. и на не соблюдение им должного, по его мнению, этикета, игнорирует совершенно отсутствие корректности лиц, сочувствующих его направлению. Автор утверждает, что Товариство им. Ш. рассчитывало через меня повлиять на гр. Уварову,—это опять область ни на чем не основанных догадок. Все лица, хотя несколько знакомые с общественною и научною деятельностью гр. Уваровой, не могут игнорировать присущих ей качеств: огромной энергии, духа инициативы и полной самостоятельности мнений,—ни о каком влиянии и речи быть не может. Если я имел основания, изложенные выше (справедливые или нет—это вопрос) не соглашаться с мнением проф. Флоринского, то почему-же он не может допустить, что такие-же основания, а может-быть, и иные, гораздо более широкие, не могли сложиться и в убеждении гр. Уваровой? Наконец является недоумение, каким путем я мог оказывать влияние на гр. Уварову:—конечно письмами или частными разговорами; но проф. Флоринский не читал моей переписки и при частных разговорах не присутствовал,—следовательно, содержания их он не знает. Таким образом, его утверждение является лишенным фактических оснований личным подозрением; высказывать-же в печати неприятные для других лиц голословные гипотезы, по нашему мнению, не составляет корректного приема в полемике.

Нет ничего более нежелательного в научной полемике, как сводить дело на личные счеты; с крайним прискорбием и лишь вынужденный встречными в статье проф. Флоринского указаниями, я счел необходимым дать вышеизложенные поясненя. Еще более резкий экскурс в область личных отношений сделан автором по поводу деятельности проф. Грушевского. Здесь передается вкратце его биография, затем сведения о его энергии, предприимчивости, научной большой производительности, и все эти качества ставятся ему в вину потому лишь, что его взгляды на развитие галицкой литературы не согласны со взглядами проф. Флоринского. Автор настойчиво утверждает, что, так как проф. Грушевский русский подданный, магистр и бывший стипендиат Киевского университета, то он должен был читать лекции и писать научные труды на общерусском языке, и если он этого не делает, то виною тому являются „какие-то неведомые и темные силы". По нашему мнению, все это обвинение против проф. Грушевского является действительно „неведомым и темным". Состоя стипендиатом и магистрантом Киевского университета, г. Грушевский оправдал доверие факультета, издав два крупные исторические труда на русском языке: „Очерк истории Киевской земли" и „Барское староство" и более десяти мелких исторических монографий; затем, переехав во Львов, он должен был преподавать на том языке, на котором, по местным законам, преподавание должно происходить; если-же в своей научной и литературной деятельности он стал на сторону народовцев, то это произошло, по нашему убеждению, не из мутного источника „темных сил", а из трезвого взгляда на потребности и стремления местной жизни. Потому нам кажутся излишними сетования проф. Флоринского на то, что он, в качестве члена историко-филологического факультета Университета св. Владимира, „испытывал чувства душевной горечи и обиды" от характера деятельности проф. Грушевского. Позволю себе заметить. что я не меньше проф. Флоринского дорожу честью и университета св. Владимира, и его историко-филологического факультета, с которыми я связан и воспитанием, и тридцатилетнею служебною деятель-

ностью, и тем не менее расхожусь с ним диаметрально во взглядах на деятельность проф. Грушевского. Одним из мотивов гордости нашего факультета я считаю те факты, когда его воспитанники несут светоч науки в славянские земли. как например, г. П. Стретькович в Белграде и г. Третяк в Кракове. Если такое-же положение во Львове занял г. Грушевский и обнаруживает на своем посту должную энергию и трудолюбие, то, в таком случае, приготовивший его факультет может лишь радоваться, а не скорбеть из-за специальных филологических взглядов.

Если, оставив в стороне мелочи и личные отношения, посмотрим на общую постановку вопроса о допущении галицкого языка на археологическом с'езде, то для нас становится непонятною аргументация проф. Флоринского: он искренно убежден в абсолютной истине своего взгляда, в чем мы не сомневаемся, но нам кажется, что всякое искреннее убеждение стремится к возможно широкому гласному обсуждению своих тезисов, а не к лишению права голоса своих противников. Если уважаемый автор действительно глубоко убежден в своих положениях, то, по нашему мнению, он должен-бы стремиться к допущению галицкого, по его мнению, искусственного и эфемерного языка к гласному обсуждению и посрамить его попытки научными доводами и аргументами; тогда и недоразумение было-бы порешено скорее, и истина восстановлена торжественнее. Все-же меры, направленные к лишению права голоса своих противников, несомненно, оставляют в обществе впечатление сомнения в силе аргументов запрещающей стороны. Напрасно, полагаем, проф. Флоринский ссылается на опасность пропаганды, на важное будто-бы значение санкции и оффициального признания русским ученым миром нежелательного для него языка. Ведь пропаганда публично обличенной нелепости никого не прельстит, а любая санкция или признание не могут спасти заведомо искусственного направления, точно также, как недопущение и препоны не могут задержать действительного жизненного развития.

Раз сойдя с почвы научного обсуждения спорного вопроса на скользкий путь административных мероприятий,

допустив в своей статье эпитеты, которые читающая публика привыкла встречать в значении не научном (пропаганда, сепаратисты, темные силы), проф. Флоринский неминуемо должен был вызвать те неприятные по его адресу эпитеты, на которые он жалуется в своей статье. Заметим от себя, что эпитеты эти лицами, знающими проф. Флоринского, должны быть признаны не только утрированными, но и несправедливыми. Мы, с своей стороны, могли бы упрекнуть почтенного автора лишь в излишней страстности в обсуждении научного вопроса, которая по временам побудила его держаться не слишком точно пределов научной полемики и делать экскурсы в области чуждые науке.

Надр — „Кіевск. Стар.“ 1900, кн. 3 ст. 396 — 423.

ЗАПИСКА ВОЛ. АНТОНОВИЧА В СПРАВІ ОБМЕЖЕНЬ УКРАІНСЬКОЇ МОВИ[1]).

Малорусская литература регулируется особенным постановлением, изданным в 1876 году; в силу этого постановления на малорусском языке могут быть разрешаемы цензурою только оригинальные беллетристические сочинения и исторические документы, и то не иначе, как с разрешения местного цензора, утвержденного главным управлением по делам печати, т. е. должны проходить две степени цензурного контроля. Все другие сочинения, преимущественно же содержания религиозного, педагогического, книги для народного чтения, для детского возраста, сочинения ученого содержания, а также переводы беллетристических сочинений из других литератур безусловно были воспрещены.

Очевидно, об'ектом воспрещения служило не содержание книг, в котором не возможно была предугадывать нежелательного направления, а самый язык, на котором написаны были эти книги. В истории цензуры всех стран подобное отношение к языку встречается довольно редко — нечто подобное мы встречаем разве в отношениях немцев к чешскому языку при Фердинанде II и его преемниках, в отношениях англичан к ирландскому языку при Кромвеле или в деяниях польской духовной цензуры в XVII столетии, истребившей десятки тысяч экземпляров русских летописей и книг потому только, что они написаны были

[1]) В. Антонович написав цю записку в 1905 р. з доручення Істор.-філол. факультету Київського У-ту, до якого в цій справі звернувся комітет міністрів, Тоді під тиском ходу революційних подій Комітет міністрів заходився переглянути старі накази 1876 та 1881 рр. що до заборони української мови і в цій справі звернувся до Академії Наук, Київського та Харківського У-тів.. *Ред.*

по-русски и, по мнению истреблявших их духовных цензоров, признаны были ненужными. Но в указанных случаях, помимо условий места и времени, цензурные меры об'ясняются с одной стороны религиозным фанатизмом и с другой — предшествовавшею упорною борьбою политическою и литературною; между тем как в данном случае ничего подобного не существовало и малорусская литература, проявляя любовь к родине и своему народу, в малейшей мере не нарушала общегосударственных интересов и обязательного правового порядка. Мотивы запрещения 1876 года нам вполне не известны, но, насколько можно судить по отзывам поборников запрещения, мотивы эти сводятся к следующим положениям;

1. Малорусский язык не существует — это лишь говор общерусского языка, и затея создать малорусскую литературу — попытка праздных людей, не имеющая никакой будушности. — Есть ли малорусская речь — язык, наречие, говор или диалект, не беремся судить; это вопрос спорный, и назначение ранга, к которому следует отнести эту речь, охотно предоставляем филологам-специалистам по славяноведению; но для нас несомненно то, что на этом говоре или наречии говорит много миллионов народа, что, при изгнании семейной речи из церкви, школы и даже из книги, народ задерживается в своем развитии, быстро забывает приобретенное в школе, с трудом приобщается к культурной жизни и, в лучшем случае, теряет много времени на усвоение знаний, преподносимых ему в форме не вполне понятной и привычной. Опасение, что праздные люди могут создать литературу на несуществующем языке, ниже всякой критики. Если-бы возможно было допустить существование странных людей, которые стали бы писать на несуществующем языке, то от деяний их никому не произошло бы вреда; они в должной мере были бы наказаны, неся непроизводительные затраты на напечатание книг, которых никто не стал бы читать, и плачевные результати такой деятельности прекратили бы попытку лучше всяких запретительных мер.

2. Малорусская литература не нужна. Образованные малороссы могут пользоваться русскою литера-

турою; для народа же может существовать областная литература на его семейном языке, отвечающая его несложным духовным потребностям. Но запрет 1876 года именно упраздняет возможность существования такой подлитературы: не говоря уже о запрещении священного писания в малорусском переводе, не смотря на предстательство Академии наук и на издание этого перевода лондонским библейским обществом, по малоруски нельзя издать ни житей святых, ни молитвенника, ни духовного поучения и т. п. — Если в этом отношении является преграда для удовлетворения настоящей духовной потребности, то не менее стеснены и потребности житейские, более материального характера; так, цензура стесняется пропускать книги для народного чтения, посвященные гигиене, сельской медицине, хлебопашеству, скотоводству и т. п. Нам известны факты запрета популярных книг, трактующих о дифтерите, холере и т. п. Один автор, написавший о новом, весьма полезном способе запашки (черный пар), успел добиться права напечатать свою книгу только благодаря покровительству министерства земледелия, где он доказал, что со времени введения этого способа запашки в его уезде прекратились платежные недоимки крестьян. И то сочинению своему он должен был придать діалогическую форму, выдавая его таким образом как бы за беллетристику. — Таким образом запрещение 1876 г. упраздняет даже возможность существования этой скромной областной литературы, которой пользу готовы признать противники малорусской литературы.

Насколько нужна малорусская литература для интеллигенции, об этом можно спорить, вести научную и литературную полемику, но странно решать дело запретом, пока есть люди, желающие писать и читать книги на данном языке. Вопрос этот может решить лишь самая жизнь. Если действительно существование малорусской литературы окажется излишним, то она сама собою прекратится: никто не станет писать и издавать книг, которые останутся без читателей и покупателей; если же малорусская интеллигенция действительно нуждается в своей литературе, то никакое запрещение не в состоянии уничтожить

этой нужды, оно лишь вносит мотивы ненужного раздражения и ставит обывателей в несколько унизительное положение, подвергая их культурные потребности предусмотрению посторонней опеки.

3. Малорусская литература не имеет будущности, потому что стала развиваться слишком поздно. Трудно судить, насколько верно это положение, так как оно основано не на фактическом материале, а на соображениях о будущем. Насколько можно судить по фактам настоящего и давнего прошлого, гороскоп будущего представляется нам не столь безнадежным: за время недолгого своего существования малорусская литература сделала неимоверные успехи; она выросла и количественно, и качественно и, не смотря на запрет, пользуясь возможностью издавать книги в Галиции, выросла до значительных размеров.

Около половины прошлого столетия один из противников малорусской литературы любил повторять остроту, что вся эта литература равняется $6^1/_2$ фунтам; между тем в настоящее время литература эта производит множество книг популярных, беллетристических, научных; на малорусском языке издаются разнородные периодические издания, читаются лекции в университетах Львовском и Черновицком, ведется преподавание в гимназиях, снабженных полным набором учебников, ведутся дебаты в галицком сейме и общественных собраниях и т. д. Число малорусских писателей насчитывает сотни имен, как в том можно убедится по истории литературы проф. Огоновского или по антологии „Вік", изданной в Киеве. Будет ли этот рост продолжаться в будущем в той-же прогрессии, или остановится, мы не знаем — на это ответ может дать лишь будущее, но во всяком случае запретительные меры могут лишь усилить рост запрещенной литературы и притом, к крайнему прискорбию, приучить любителей этой литературы искать удовлетворения своей культурной потребности за границами своего отечества.

4. Существование малорусской литературы ведет к политическому сепаратизму. Этот аргумент, имевший, как кажется, преобладающее влияние как

главный мотив, вызвавший стеснительные цензурные меры, построен на странном смешении двух совершенно различных понятий: национальности и государства. Национальностью мы называем совокупность антропологических, этнографических и духовных признаков, которыми отличается одна група человечества от другой; признаки эти выработались самою природою под влиянием весьма сложных природных факторов: смешения рас, климата, занятий, пережитой исторической судьбы и т. д.; как все, созданное природою, признаки эти отличаются большою устойчивостью. При больших усилиях можно, конечно, истребить какой-нибудь внешний признак национальности: например, воспретить национальный костюм, национальную архитектуру или, в редких случаях, национальный язык, но от такого истребления, требующего с одной стороны больших непроизводительных усилий и причиняющего другой стороне значительную долю страданий, национальность не исчезает: так, после 600 лет давления, англичанам удалось лишить большинство ирландцев их национального языка, но тем не менее ирландцы сознают себя отдельною национальностью, и в парламенте, и на митингах ведут упорную борьбу с англичанами на английском же языке.

Совершенно другое значение имеет понятие о государстве. Государство возникает не вследствии сил природы; оно — продукт человеческого ума, сложившийся по требованиям исторической жизни; это союз, в который вступили люди одной или многих национальностей с целью обеспечить внешнюю безопасность и внутреннее благоустройство. Обозревая современные нам государства, мы можем заметить, что, за немногими исключениями по большей части весьма небольших государств, нигде границы государства не совпадают с границами национальности.

В этом отношении мы встречаем три разнородные явления: a) на территории одной национальности возникло несколько государств (напр., Пруссия, Бавария, Саксония, Вюртенберг и другие мелкие германские государства; Англия и Северо-Американские штаты; Сербия и Черногория и др.) b) В пределах государства нет отдельной одно-

именной с ним национальности, а лишь группа различных национальностей, связанных между собою общею государственною властью (Австрия, Швейцария). c) Есть национальности, и это встречается чаще всего, не составляющие отдельного государства, но входящие в состав одного или нескольких государств, основанных другими национальностями; эти безгосударственные национальности, в огромном большинстве случаев, не мечтают об образовании отдельных государств, но дорожат сохранением своего природного национального типа и в праве расчитывать на то, что государство, в состав которого они входят, в пользу которого несут государственные повинности и с которым разделяют историческую судьбу и гражданский быт, даст им возможность сохранить свой тип и развивать его по пути культуры. Только весьма немногие национальности стремятся более или менее интенсивно к политической обособлености, и это бывает лишь в тех случаях, когда известная национальность (напр. Венгрия) имеет историческую традицию о том, что она, в недавнее относительно время стояла во главе известного государства и потеряла свое положение после упорной борьбы.

Применяя все сказанное к малорусской народности, мы должны признать, что народность эта совершенно лишена государственного инстинкта; она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового, даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность (в половине XVII ст.). Малороссия вошла в состав Русского государства добровольно, без завоевания и борьбы и, вследствие этого, принесла в новое государство лишь чувство любви и единения без тени всякого раздражения или озлобления.

Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым. Таким образом преследование малорусской литературы из-за опасения политического сепаратизма представляет лишь продукт недомыслия и смешения стремлений культурных с политическими. В иных же случаях является результатом некультурного и грубого инстинкта, в силу которого мало развитые люди

способны порицать все формы быта, не похожие на те, к которым они привыкли, и требовать вещи невозможной — отождествления природных этнографических и культурных особенностей по своему образцу.

В виду всех высказанных мотивов я полагаю, что исключительные стеснительные меры, сковывающие малорусскую печать, должны быть устранены, и что печать эта должна быть уравнена в цензурном отношении с цензурными постановлениями, обязательными для русской печати. Полагаю, что в данном вопросе это единственный исход, удовлетворяющий принципу справедливости и вполне отвечающий высокому достоинству государства.

Надр. Записки Наук. Т-ва у Києві, кн. III К. 1909, ст. 33—39.

ДОДАТОК.

ЩОДЕННІ НОТАТКИ ЗАКОРДОННОЇ ПОДОРОЖІ 1880 р.

ПАСПОРТ 14 ФЕВРАЛЯ 1880.

Отпуск из университета 27 февраля — выезд 5-го марта 1880.

5 марта — выезд — последние впечатления (история у Хамбара) мятель и холод.

6 марта — переезд границы — Збруч — новый характер края и публики. Села — постройка хат, отсутствие огорож — тесные просеки, навоз на полях. Подволочиска. Московские барышники — Львов — М. Дымет, Бесіда. Барвинский.

7 марта — Проф. Исидор Шараневич — Университетская библиотека. Институт Оссолинских; библиотека и музей — литературные знакомства — Музей древностей — общий обзор. Немногочисленные, но интересные доисторические коллекции — Прогулка на замковую гору — гр. Казимир Стадницкий.

8 марта — Клирошанин Петрушевич. Теория Волынских поселений и Болоховской земли, рукописи, древности галицкие каменного века. Андрей и письмо от Ивана — Состояние Галицко-Русской партии — ее упадок и раздоры.

9 марта — Посещение церквей: иезуитский костел и его впечатление, гробницы Яблоновских; католическая кафедра церковь ставропигиального братства — антропологические и социологические замечания по поводу публики — хор и пение — воспоминание братства — обряды и духовенство. Беседа о политической экономии — Визит у профессора Огоновского.

10 марта. Начало работ в отделении рукописей Оссолинских.

11 марта. Продолжение тех же работ — вечер у Ис. Шараневича.

12 марта — Занятия в музее Оссолинских — мемуары Боська Балыки — Киевская летопись XVII в. — 3 фрагмента литовских летописей — каталог киевских митрополитов — Военный парад и наружность войска — подробности о военной службе. Визит у Шараневича, встреча с Калужняцким.

13 марта — продолжение занятий; встреча с Радзиминским. Визит у Войцеховского, историческо-публицистическая польская несинитниця.

14 марта — продолж. занятий — переход на квартиру. Корреспонденция.

15 марта — занятия. Приезд Загурского, визит Огоновского, свидание с Шараневичем.

16 марта. Посещение кост. Марии Магдалены, характер церкви: картины Итальянской школы, статуи, органы, боковые алтари, амвон, латинская мисса. Беседа с Загурским — его биография. Салдат, плен и вывоз, служит паробком, комми в книжной лавке, открывает переплетную, заведывает постройкою шоссейной дороги, занимает должность репетитора и секретаря земства.

17 марта — сведение о статье в „Strażnicy“ характер и отношения польского общества.

18 марта — Значение статьи в „Strażnicy“ и ее возможные последствия — похороны Pani Dzieduszyckiej. — Первый раз в жизни исполнил всю кореспонденцию.

19 марта — занятия — Разговор в кофейни — статейка в „Gazecie Narodowej“.

20 марта — занятия — евреи с костюмами, визиты: Милевич, Танячкевич, Климкович.

21 марта. — Занятия — визиты: Климкович и чтение ого немецкого перевода, Шараневич — статья в „Gazecie Narodowej“ обывателя из Украины; письма Федор. и Кат. Мел.

22 марта — занятия — знакомство с кн. Свидригайлом-Свидерским — визит у Климковича — Визит у Свидригайла, князь Зенович; их извинительные речи и симпатии, приглашение в театр — опера на текст Словацкого „Миндове“,

овации композитору Яроцкому — постановка и содержание пьесы. — Любезности князей и их советы; анекдоты галицкой парламентарской жизни: бюджет о голоде и дорогах — неявка депутатов в рейхсрат — речи в думе гласного Вольского и журналиста Добржанского.

23 марта. — Расписка на счет рода Свидригайла — визит Сушкевича — вечер у Ильницкого — тип умного и делового Русина — Существование презенты на духовные места.

24 марта. Занятия — визит г-жи Янины и разговоры об учительстве. Войцеховский и теория разселения славян. Мандычевский и его разговоры о литературе истории.

25 марта. Занятия: Быховец — визит у Огоновского, учитель Лопушанский,

26 марта. — Занятия — Беседа с Мандычевским.

27 марта. — Занятия — интересная рукопись о галере и ее аналогия с думою о Самойле Кушке. Заседание суда по делу св. Яворовского.

28 марта. Занятия. Кармелитская хроника — подробности дела Яворовского от Мандыч.

29 марта. — Занятия — переписка Доминика Вильчка.

30 марта. Посещение Армянской церкви — надгробные плиты на дворе и в галереи: Никоровичи etc; кукла на алтаре, проповедь Армянского священника и отношение к ней публики. Доминиканский мнрь: церковь на подобие св. Петра, мавзолей рыцарей — барельеф Торвальдсена, икона по преданию Киево-Византийская. Проповедь об истории христианства: Диоклициан, Юлиан, Магомет, Лютер, Вольтер, 20 миллионов мучеников, развитие католичества в Америке. Бюсты и портреты Львовских мещан в соборе.

31 марта. — Занятия. Дело о субсидии — визит Милевича.

1 апреля. — Занятие — sylvae rerum — хандра — вечер у Ильницкого. Дело о монахинях учительницах в Перемышле и об обществе Иисусова сердца. Дело о свидетельстве о болезни на русском яз. в Коломыи. Привилегия иезуитов относительно театральных пьес.

2. Занятия — дневник Собекурского (Собеского?) — Климкович, прогулка в саду.

3. Занятия — дневник Хмелецкого — Милович — речь Ро-

мановича на городских выборах, программа демократической польской партии, демократизм не противоречит национальности, необходимость и польза существования партий, демократизм не есть революция: должен опираться на просвещение, народность не идущая с европейским прогрессом мертва. — Вскользь об отношениях к Руси.

4. Занятия — Юзефовича летопись — Сушкевич, разсказ об экономическом состоянии Галичины, поземельная собственность, положение помещиков, городская собственность и евреи: промышленность и тариф.

5. Занятия — летопись Юзефовича: чудеса: Кармелитская Богородица и бочка с вином; Доминиканская Богородица и казнь девицы; история Дороты Голинщанки. Вечер у Шараневича, судья гомеопат.

6. Православная церковь, монастыри: Францисканский, Кармелитский (пам. Дверницкаго) Бернардинский — прогулка на Лычаковское кладбище — изобилие памятников и гербов, Русские кресты — памятники Тарасовича, Шайнохи, епископа Стефановича — вид на город и на Св. Юра. Вечер у Огонівского.

7. Занятия — продолжение Юзефовича — Прогулка с Шараневичем для осмотра местоположения древнего Львова. Костел св. Войтеха, знесение Львовы горы — Чортова гора i lapis Leonis.

8. Занятия — то же — неудачный визит к Петруш.— прогулка в саду — внутренняя злоба.

9. Занятия — то же — визит Радзиминского и подарок его книги — еще варяжская теория — прогулка с Шар. за город на ставки. Grosse Jubel. — Избирательные плакаты.

10. Напрасное хождение к св. Юру — церковь: фрески, амвон, царские врата, конфессионалы — Большое торжественное перенесение гробов митрополитов и клирошан на новое кладбище, хоры, процессия, священники, митрополит и епископ, 7 катафалков — количество народа, отсутствие речей.

11. Занятия — продолжение Юзефовича.

12. Тоже — прогулка к дому инвалидов. Церковь и архитектура дома — вечер у Вильгельма с Ш. и И.

13. Церкви: Бывшая немецкая св. Марии. Бывшая замковая св. Николая, св. Пятницы и ее иконостас. Базилиян-

ский монастырь. Иезуитская процессия вдоль бульвара. Св. Никорович его схематизм Перемышльской епархии и беседы о церковной истории.

14. Те же занятия.

15. апреля — Продолжение занятий — Юзефовича летопись — встреча с Отоном — вид сей развалины. Неудачная прогулка — излишнее выпивание австрийского вина.

16. Те же занятия — визит Сушкевича — осмотр типографии, блуждание по улицам.

17. Те же занятия дождь и хандра.

18. То же. — Плащеница в братской церкви.

19. Те же занятия. — Плащеница в семинарской церкви — служба у св. Юра, ярмарок гончарных изделий.

20. Визит у Ем. Огоновского — у Сушкевича знакомство с Романчуком, Подолинским, Желиховским — юморист Рыбацкий — Гаилки у св. Пятницы — чай с Желиховским — курьезное знакомство с Гневошем.

21. Занятия теже. Визит у Ал. Огоновского — непроходимая хандра.

22. Те же занятия — прогулка за город в Кривчичи.

23. Те же занятия.

24. Занятия документами — письма Хмельницкого — прогулка по бульвару.

25. Занятия Юзефовичем: вечер у Шараневича.

26. Конец Юзефовича — прогулка за город с Мандычевск.

27. Экскурсия на Чортову гору, lapis Leonis — отсутствие всяких следов замка, беседка Бернардинская, каменоломня — Знакомство с Партицким, Вахнянином и Левицким.

28. Занятие — дневник Освецима — визит Таничкевича.

29. Визиты Таничкевича и Сушкевича — теже занятия. прогулка в саду с Мандыч.

30. Занятие Освецимом.

Мая 1. Мемуары Яблоновских — неудачная экскурсия в музей Дзедушицкого.

2. Занятия теже.

3. Мемуары о Колиивщине.

4. Процессия демонстративная ветеранов, зеленые святки.

5. Комедия с зубною болью.

6. Все тож да тож не буду писать пока не выйдет чего-нибудь интересного.

12. Визит князя Свидригайла чтение его монографии о Свидригайле.

13. Визит Дымета, приезд Дашкевича знакомство с Щербаном, вечер у него — Марков — и беседа с ним.

14. Вечер у Ильницкого, знакомство с Заклинским, его труды по географии и зоологии.

15. Визит в склад Просвіти -- заседание Русской Рады, речи — вечер у Дашкевича.

Мая 17. Вечерняя экскурсия с Ильн. и Шараневичем за город, кнейпа у Вернера.

20. Визит Мильовича приглашение к Хамцу.

21. Обед у Хамца.

23. Встреча с Глинским, Вечер у Хамца, встреча с Гушалевичем.

24. Визиты: Левицкий, Климкович; Заклинские — кофе у Ильницкого, прощание у Вернера — польский директор и разговоры об антропологии.

25. Выезд и проводы на вокзал — ночью в Тарнове.

26. Поездка из Тарнова в Домброву, гощение у Загурского — историческая гора 1846 г.

27. Домброва — разсказ о польских партиях и об администрации в Галиции — ночью поездка в Тарнов — кучер полиглотт и астроном.

28. Приезд в Краков — экскурсия по городу. Церковь св. Марии ее башни и лекция архитектуры — гробницы Монтелючи, Челяриев, Кохановского, Бонаров etc. — Сукенницы, плянты, памятник на них — замок на Вавеле, Казимир, мост на Висле.

29. Визит к Киркору; музей археологии в университете: коллекции камней, бронзы, классических древностей и средневековых. Келия Яна Кантия. Здание университета и его двор. Визит у Лебковского, его атлас бронзовых орудий. Вечер у Киркора и беседы об археологии. — Краковские и Словацкие костюмы,

30. Катедра — надгробные памятники епископов и королей, торжественная служба по поводу присоединения епархии, речи епископа и каноника, папский декрет. — Музей

академии наук знакомство с Кольбергом и Шуйским. Экскурсия в Тынец. Комиссар полиции Böhm. Вечер у Киркора и беседы о его Виленской деятельности. Пещера Твардовского.

31. Визит у Готфр. Осовского — Музей кн. Чарторыйских: меч, лицевая ваза — гривны и браслеты из толстой бронзы. Помещение музея, консерватор Бентковский — разговор на бульваре с дамою, женою кондуктора. — Музей промышленно-торговый, др Баранецкий и его деятельность — высшие женские курсы.

Июня 1. Костел на Сколке — крипта Длугоша (проект польского пантеона), сажалка с статуею св. Станислава. Костел св. Катерины — памятник Спытка Іордана 1586 г. Костел св. Анны; гробница — алтарь Joannis de Kanty; надгробные памятники Коперника и Гельцля. Университетский музей, записки рукописные Пржездзецкого, знакомство с Бискупским. Стрелковое общество его основание, статуты с Сигизмунда Августа — insignia — избрание короля—зала с портретами королей.

Июня 2. Музей академии: отделения археологии, геологии, зоологии и краниологии. Дружелюбный визит Бöма.

3. Осмотр королевских гробниц — капелла Сигизмундов; произведения Торвальдсена: Христос и Потоцкий в виде Аполлона и Кановы — плачущая женщина, Сосновского — Скарга — Выставка изящных искусств: Бенедиктинец над книгою, Демборог и Сиг. Авг. Русалки (Прушковский): Коперник перед Александром VI и Цезарем Борджия. Св. Войтек (православный монах).. Битва под Цецорою — (ерунда).

4. Выезд из Кракова. Тенчинский замок, Осьвецим, Силезские фабрики каменной посуды, ноч в вагоне: соотечественники, гимназист из Варшавы, немцы, перчаточник, комми-вояжер, Львовский мещанин и его советы — евреи.

5. Приезд утром в Вену — осмотр общий города: публичный музей, памятники: Шварценберга, Шиллера, пр. Евгения и Эрцг. Карла; общий вид Бурга, обший вид св. Стефана.

6. Подробное обозрение промышленного музея — возводимые постройки: музей, парламент, Ратуша, Университет, трибунал, „Votive-kirche“ — памятник Сальма.

7. Визит Эгеру — собрание древностей при Императорской библиотеке. Пратер — здание выставки.

8. Поездка на Каленберг — Д-р Эренгафт — разговоры о реформе в Австрии, — Вид из Каленберга. Бенедиктинский Kloster; библиотека и патология, Леопольдберг, Мархфельд.

9. Посещение Абразерзамлюнг — Южно - Африканская коллекция Эмиля Голуба.

10. Памятник рококо в воспоминание избавления от мора. Памятник Иосифа II, Фонтан с изображением Дуная и его притоков. Памятник Бетховену. Елизавете-брюке с статуями 8 австрийских героев.

11. Augustiner-Kirche. — Памятник (Кановы) дочери М. Терезии, памятник Леопольду II — Крипта с гробницами императоров в Капуцинской церкви. Минералогический кабинет. Памятник Фридриха III в церкви св. Стефана (1441—1493) — Аквариум в Пратере.

12. Осмотр императорского казнохранилища (Schatzkammer) часы, сосуды etc, Jnsignia. Австрийские — Австро-Венгерско-Чешская корона, корона императрицы — 4 замечательные убора: рубиновый, смарагдовый, жемчужный и алмазный. Императорские: корона, облачение и святыни. — Внимательный осмотр Императорского музея древностей.

13. Осмотр Абразского музея: статуи и надписи Римские — коллекция египетская, собрание оружия, резьба, керамика, ювелирство, портреты.

Июня 14. Путешествие на пароходе из Вены в Пешт: берега Дуная—сначала плоские, потом высокие: Петронелль и замок в стиле XVIII в. на зеленом холме. „Дейче-Альтендорф“: готическая церковь, замок, городище и насыпной курган. Гаинсбург, городские стены и башни, старый замок на горе и чертог внизу—фабрика табаку. Развалины башни на скале, выступающей в Дунай. Устье Марха, граница Венгрии. Город Devy и прекрасные развалины крепости. Pressburg: развалины огромного королевского замка (четыреугольник) и 4 башни по углам, остатки укреплений кру-

гом: Плоские берега между двумя островами. Шюц-Коморн, вид крепости на низменной плоскости среди острова на Дунае. Опять высокие, местами скалистые берега. Гран и его собор и чертог примаса — старая крепость. Развалины замка в Вышеграде. Костюмы венгерских крестьян; широкие внизу не стянутые и не обрубленные штаны; жилетки и куртки с густо сидящими металлич. пуговицами. Шитье на бедрах на штанах и куртках. Куртки синие, шитые желтыми шнурками; продавец ножов. Общество за table d'hôte: Француз mr Henri Vernon. Венгерский студент: незнание своей истории и края, патриотизм чувств. Поляк и его отзывы, немцы, евреи etc. Приезд в Пешт, компания с французом.

15. Осмотр города. Пешт: здания оч. красивые, но мало характеристичны: памятники Сечени и Эгыша. Академия, музей и галлерея картин, собор, мост на Дунае 386 метров, 2 быка, тунель под Бургом в Буде, бергбан, въезд на гору в вагоне под 45%. — Замок в Буде. Памятник генерала Генци, его состояние — имена 148 солдат: чехи, итальянцы, поляки и сербы. Вид Блюксбурга.

16. Купальни сернисто-железные 36%. Бруксбад — постройка Римско-Сулеймановская. Визит в музей — общий осмотр — Знакомство с гг. Пульцким и Гампелем. Визит Эгеру младшему — его коллекция бронзы. Отъезд Вернона.

17. Осмотр внимательный музея: коллекции каменная и бронзовая, обед с Гампелем, памятник палатину, Эрцгерцогу Иосифу.

18. Продолжение осмотра музея — болезнь и хандра — купан.

19. Конец осмотра музея. Сношения с антикваром Саксом. Выезд из Пешта.

20. Ночь и утро на Дунае—приезд в Вену.

21. Проболел в Вене.

22. Выезд в Прагу; Eggenburg местечко с готическою церковью, древними стенами и башнями. Шварценау в прекрасной долине над речкою с замком барона прошл. столетия: Вид Табора, вид Бенешова. Тунель и въезд в Прагу.

23 июня. — Общий осмотр Праги: мост с монументом Карла IV. Градчин, дворец Шварценбергов, Divadlo,

Ратуша нового места и ее воспоминания, ратуша старого места; замечательные часы, здание кралевого двора, здание Klementinum, статуя студента. Древнее еврейское кладбище, древняя синагога, по слов. еврея низ VI стол. верх готический, знамя данное евреям Фердинандом.

24. Осмотр чешского музея — археология — гусситское оружие, доски с компактатами. Визит в Чешскую матицу, пересмотр ее изданий.

25. Продолжение занятий в музее, знакомство с Патерою и Гатталою. Котерватор и его отзыв о гусситском оружии — соотечественники из Херсонской губ. Неудача в Клементинум.

26. Археологическое собрание в Клементинум — продолжение занятий в Чешском музее. Вечер в русском кружке, знакомство с Ранком. Реферат Саска о чехах Волынских.

27. Еще музей — Этнографический музей Напрстка — Градчин, дворец — зала турниров, зала немецкая и испанская. Зала королевского совета, окно, из кот. выброшены советники.

28. Прогулка по городу: памятник Франца I, Юнгмана, Еврейский квартал, Софиевский остров. Выезд из Праги.

29. Нюренберг — церкви: св. Лоренца; резная колонна готические окна — вид города укрепления и башни; памятник и дом Дюрера. Бург, музей древностей и орудий пытки; липа и королевский дворец, памятник Нюренберцам, павшим в французской войне.

30. Нюренберг — Германский музей: оригиналы и копии германских и римских (в Германии) надгробных памятников: коллекция доисторических древностей: слепки и оригиналы разных предметов и раскопок в Германии; средневековое оружие, кафельные, фарфоровые, железные и стеклянные изделия средних веков. Резьба на дереве: работы Veit-Stossa. Картины оригиналы Дюрера: Карл В. и Оттон I. Картина, изображающая Оттона III в гробнице Карла В. История музея и расписанное стекло, изображающее его основание при императ. Конраде II бургграфом Фридрихом родоначальником Гогенцолернов. — Выезд из Нюрнберга. Вюрцбюрг.

Июля. 1. Дорога — Шварцвальд и тунели, проезд ночью через Гейдельберг и Карльсруе, вид Рейна у Страсбурга — вид Страсбурга и его колокольни. — Вогезы, канализация рек, тунели, переезд французской границы, альзасские костюмы, отношение французов к немцам, приезд в Нанси, вечер перед народным праздником, иллюминация в hôtel de ville и прилегающих улицах, флаги — шествие с фонарями студентов и общества коннозаводства.

Июля 2. Продолжение народного праздника, прогулка по Нанси: памятники Тьера, Станислава Лещинского, маршала Drouot. Фонтаны. Базилика St Êvre построенная в готическом стиле с помощью Австрийского императора. Выезд в Париж; спутники: ксендз и его разговоры, кухарка из Эльзаса.

3. Приезд в Париж, скитание, устройство жилища, быстрая прогулка по городу, больница, общий вид острова, набережной, Латинского квартала.

4. Церковь Сорбонны, памятник Ришелье, картина основания Сорбонны Людовиком Св. Jardin des plantes. Антропологический музей в école de médecine.

5. Осмотр коллекции античной скульптуры в Лувре: Венера из Миллосса, гладиатор, императоры: зала Антонинов, зала Юлиев — Сулла etc. — Памятники Генриха IV и Вольтера — знакомство с Топинаром.

6. Осмотры церквей: Пантеон, St Etienne du Mont — Nòtre-Dame и гробницы архиепископов Sainte-Chapelle и Palais de justice — Salle des pas perdus. Статуя Людовика Св. — Colonne de la Victoire и place du Châtelet. Temple.

7. Place de la Concorde, Люксорский обелиск, палата депутатов, сад и развалины Тьюлери. Первый сеанс по краниометрии.

8. Лувр — Египетская коллекция, Ассирийская коллекция, картины Ляказ; занятия в антропологическом музее.

9. Лувр — картины, Рафаеля, Мурилла, Веронеза, etc. музей современной скульптуры — зала Апполона, — занятия краниологиею — проекция черепов.

10. Прогулка: сады в Тьюллери, Елиссейские поля — Palais de l'industrie, Arc de l'Etoile.

11. Лувр галлерея картин — la grande gallerie — занятия у Топинара.

12. Музей de M-r Bamville — занятия у Топинара — размеры прогнатизма — размеры и особенности длинных костей.

13. Церковь S-t Sulpice и проповедь. S-t Germain des Près и памятник Яна Казимира с барьельефом Берестецкой битвы. Экскурсия с Mortillet в Maintenon. Водопровод Людовика XIV. 4 дольмены, менгир, camp (городище), лекция Mortillet. Знакомство с Courbevoie и Moindreau.

14. Отдых.

15. Знакомство с Dulaurier и его философская схема.

Июля 16. Продолжение Лувра — французская школа живописи, занятия у Топинара — проекции черепов.

Июля 17. Продолжение Лувра: скульптура средневековая и rennaissance, современная французская школа живописи, бронзовые предметы Гальские и греко-римские, гобелены, акварели и рисунки; комнаты: Генриха IV, Людовика XIII и Наполеона I.

18. Продолжение Лувра — музей Компана — греческие, этрусские и египетские древности.

19. Древности из Кипра и Крита — греческие вазы. Музей морской. Модели портов и работ Суэского канала — этнографический музей — отделения африканское, американское и китайское.

20. Экскурсия в Сен-Жермен — лекция Mortillet. Галльские изваяния и надписи. Галльские гробницы. Каменные орудия.

21. Площадь и колонна Бастилии. Porte St. Martin и St. Dénis. Опера, церковь Madéleine, Colonne Vendôme церковь St Roch — Palais Royal.

22. Музей Cluny — отделы доисторический и средневековый — римские термы, статуя Юлиана философа.

24. Conservatoire des arts et métiers — заседание Антропологического общества, рефераты: Topinard о Фонографе; Mortillet о слоях нахождения больших орудий типа St Acheul и малых того же типа. Baumanoir о свойствах белой европейской расы. Статуя маршала Нея.

25. Musèe des monnaies — модели (sic) и монеты Франции, принадлежности монетного двора и производства — зала Наполеона I, коллекция марок. Антикварный магазин „Ивана".

26. Bois de Boulogne — скачки, озера, каскад. Колоннада железной дороги.

27. Панорама и диорама — осада Парижа пруссаками — забавы и увеселения.

29. Музей монетный при публичной библиотеке. Fontaine Mollière.

31. Трокадеро, Марсово поле — аквариум.

Августа 2. Ипподром.

3. Jardin d'acclimatation, salle d'Arras.

5. Картографическое отделение публичной библиотеки.

7. Антропологический музей и отделение амфибий в jardin des plantes.

12. La morgue. St Severin, palais de justice, залы судебных заседаний, башня Fouquier Tinville — La conciergerie.

14. Dôme des invalides — музей инвалидов — этнографический, военный, церковь St Louis.

16. St Germain l'Auxerrois. St Augustin.

17. Salle Payns. — Buttes-Chaumont.

19. Поездка в St Germain — музей, лес, церковь, памятник Стюарта.

21. Theatre du Châtelet.

22. Прогулка в окрестности Пантеона.

24. Русская церковь, parc Monceau. Памятник марш. Монсея.

25. Биржа — Notre Dame de Lorette.

27—30. Знакомство с Кареевым, Веселовским, Трачевским и прогулки с Танеевым.

29. Théatre de la Renaissance.

31. Кладбище Montmartre памятники Cavagnac'a — павших 2-го декабря, польских эмигрантов 1831 года, Marrast, Heine, Каменского, Словацкого и Бодена. Place de la victoire и памятник Людовика XIV.

Сентября 2. Обед прощальный: Ковалевский, Веселовский, Куплевасский и Манцев — выезд.

3. Ночь в вагоне с французскими солдатами (гривуазные песни) — вид Poitier — скалистые высокие берега реки и старые укрепления. Бордо — гавань и город: церковь S-t Michel (начала XIV ст.) готическая и отдельно колокольня — Соборная церковь S-t André в том же стиле.

Мраморная колонна с фамильею мера Маришальяка, перемещенная из бурсы. 3 городские ворота — ночлег в Байоне.

4. Переезд через Пиренеи, вид гор и Океана — Ирун и испанская граница — крепость Фонтарабия — баски и общий вид Бискаи. Порт Пассаж — длинные тунели. С. Себастьян берега р. Орио — город Гернани. Миранда, проезд через Эбро. Общий вид старой Кастильи, песчаная и скалистая пустыня, город Панкорбо. Бургос и его собор, ночь в вагоне. Юноша — лакей и его разговоры. Бельгиец часовщик. Костюмы испанцев: куртки, пояса, сомбреро и токи.

5. Общий вид Новой Кастилии, степь с выжженною травою — приезд в Мадрид. Пляца дель Соль — Calle Да Алькаля — Прадо — Королевский музей картин: множество картин Мурилля, Велясскеса — Гойа и натуральная испанская школа — памятник Мурилля — ирригация Мадрита. Мансанарес и мост на нем, анекдоты о Филиппе II и мосте. Майский обелиск — Plaza del principe и памятник Кальдерону. Церкви S. Joze и S. Sebastian,— королевский дворец, plaza de Oriente, статуи королей и памятник Филиппу II, дворцовые сады. Базар и его подвалы. Раздача хлеба от имени короля у церкви св. Андрея. Plaza Major и памятник Филиппу III.

6. Plaza de Cortes. Львы из Марокканских пушек. Памятник Сервантеса, барельефы. Парк Buon-retiro, городская дума, бывшая тюрма при Карле III. Биржа и внутренний вид ее залы (гербы важнейш. евр. государств). Храм S. Isidora — (ренессанс, преисполненный тяжелой позолоты) — Церковь Кармелитов descalscados (чистая renaissance). Древний скульптированный фронтон (1507) бывшего монастыря de la Conception de la Madre de Dios в улице Толедо. Между прочими изображениями фигура homini hirsuti — проезд короля Альфонса по улицам города.— Выезд из Мадрида.

7. Ночь в вагоне. Утро. Долина Алькудия и ртутные копи — окраска киноварью почвы — вид местности — Альмаденехоз и его стена, Кастильо де Альмо[illegible]он — старый мавританский замок на высокой скале (развалины) — проезд через Сьерра Морена — быстрое изменение характера местности и флоры в нижней Эстрамадуре. Меделин —

родина Кортеса — кактусы с плодами figues de Barbarie — igos Chumbos), столетники, тростник степной, изредка пальмы, виноград, масличные деревья. Мериды и развалины Римских построек: колонады храмов, стены, aquaeductus. Бадахос и проезд Португальской границы — Берега Гвадианы и ея долина — ночь в вагоне. Испанские юноши — их забавы и песни — пародии.

8. Приезд в Лиссабон — Открытие съезда — заседание под председательством двух королей — прогулка по городу — арсенал. Площадь и памятник Камоэнса — королевская академия наук и ее коллекции. Арсенал.

9. Заседания съезда — вопрос о третичном человеке; прогулка по городу, фактор переводчик. Площадь di Commercio и памятник Іосифу I и Помбалю. Площадь дон Педра II и его памятник, городской сад, театр. Rua d'Ora. Встреча с Павинским и Ромером; знакомства: Шантр, Завиша.

10. Экскурсия в Ота — исследование третичной формации — пиршество. Городок Alemquel. Флора: столетники (Agava) и стрелки (цветочные), масличные деревья, виноград, тростник (Жонкис), лимонные деревья, пробковый дуб, дуб карликовый, странные сорты вереска, тополи, платаны, сосны, и их вид и эксплуатация, породы груш. Знакомства: Evans, Hildebrandt, Münsterberg, Consiglieri-Pedroso.

11. Заседания съезда — вопросы о бронзовом веке и антропофагии — знакомство с Carthaillac'ом, Пигорини, Капеллини.

12. Развалины церкви Da Carmo и музей археологический — народный Португальский костюм мужеский и женский.

13. Заседания съезда — утром дебаты о существовании третичного человека, вечером о микроцефалах и черепах доисторических рас Югозападной Европы и северной Африки.

14. Посещение съездом музея da Carmo. Церковь св. Роха, капелла Иоанна Крестителя, ее мозаики. Музей естественной истории — коллекции антропологическая и археологическая — г. Фидлер. Дворец della Necessidad — коллекции короля дон Фернандо, — фарфор — резьба на дереве, изделия золотые и серебрянные, оружие. — Обед королевский во дворце Аржуда — знакомство з Фламандцем, его рас-

сказы о Бельгии — представление Русскому посланнику — Беседа с Carthaillac'ом, дело о реферате, знакомство с Alfred Giard. Уличная и водяная демонстрация.

15. Заседание съезда — доклад о мифологии и браках.

16. Экскурсия — в 6 часов утра адмиралтейство — корабль Африка, парад на нем: флаги, музыка — путешествие к устью Тага: Белемская башня маяк Замок Сан-Жульяно — океан — французская эскадра и ее салютация, порт и крепость Кашкеш, экскурсия в пещеру, путешествие в Синтру — растительность: пальмы, лавровые и кедровые деревья — Синтра — Виллы и сады. Королевский дворец на вершине горы, его коллекции, архитектура, капелла, развалины замка в Кастель-Моро — прогулка на ослах, обратное путешествие — обед в Синтре. Старый королевский дворец с коническими трубами — возврат в Кашкеш, знакомство с Anglade и Daru. Ночь на пароходе.

17. Возврат утром в Лиссабон — пожар гостинницы — кочевание, заседание закрытия съезда — фотография — обед от имени академии.

18. Отдых, прогулка по Лиссабону: Собор СЭ. (Sancta Maria) готическое рококо — изразцовые дома, рабочий квартал. Монастырь Graça и вид на город из его площадки.

19. Осмотр Лиссабона — Белем церковь мавританская и монастырь гиеронимитский — башня у входа в залив. Praça dos Martyros de la Patria. — Доминиканский монастырь и гробницы инквизиторов. Дворец графа Panafiel. — Базар и горшечные продукты. Выезд из Лиссабона.

20. Ночь в вагоне — проезд от Альмурчона в Кордову — отличия костюма в Андалузии. Переезд через Сиерра-Морену и тунели, выемки в скалах и виды. Каменноугольные копи в Бельмез. Ночлег в Кордове.

21. Кордова: осмотр кафедрального собора-мечети — варварство капитула и история перестройки. Улицы Кордовы — Способ постройки домов. Patios Игос — Чумбос (figues de Barbarie). Сад перед мечетью — пальмы и апельсиновые деревья. Памятник del Triumpho (колонна с статуею св. Рафаэля). Сады Алькасара (гранаты, апельсины, бамбуки, фиги, Nipura (камельи). Башни и стены. Купальня Мавританская. Римский мост, Мавританские мельницы. Porta del ponte, постройки Филиппа II. Cafe del gran capi-

tano — его же passeo, церковь св. Николая с минаретом — выезд ночью.

22. Дорога из Кордовы в Мадрид. Вид на Sierra Nevada — переезд через Sierra Morena — тунели и выемки. Val de Penas, производство вина и амфоры — бочки. Вид равнины Ля Манча — Argamasilla место заключения Сервантеса и предполагаемая родина дон-Кихота — Альказар де Сан-Хуан старые постройки. Соленые озера с добыв. соли. Приезд ночью в Мадрид — история комическая с кочеро. Ночлег. Именины хозяина.

23. День в Мадриде — хандра и дождь — выезд вечером — концерт и импровизации в вагоне.

24. Переезд: Вальядолид — Мавританские постройки: башни и мосты. Ирун.

25. Байонна — ночлег с паробком — дорога из Байонны в Тулузу — бискайский и провансальский языки — гасконский костюм: блуза и огромный бирет — вид долины р. и подножье Пиренеев — кукуруза, виноград, каштаны, вторичная косовица, загороди — села, городки и мосты, виды на Пиринеи. Lourdes: замок, церковь и пещеры. Приезд в Тулузу.

26. Визит в музей — знакомство с Bonhenry и Trutot. Собор St. Etienne — Palais national — памятник Riquet Ярмарка — зрелища: зверинцы, восковые фигуры (Nobiling и Гибель), панорама.

27. Jardin des plantes — Capitole — ворота — внутренний двор. Статуя мера и гербы эшевинов. Церковь St. Exuperus. Базилика St. Sernin (Saturninus) ее крипта. Мощи святых (6 апостолов), череп св. Варнавы, посох св. Людовика, платье богородицы — шип из тернового венца — корреспонденция со св. Иудою, гроб Сатурнина — история церкви, построена в IV ст. новое здание освящено Урбаном II 1096. Характер здания. Памятник Dupuy. Осмотр музея с Trutot.

28. Заметки в музее — Берега Гаронны и quais, Базилика de la Dorade (S. Mariae deauratae). Выезд из Тулузы — ночь в вагоне.

29. Ночь в вагоне — переезд через Овернские горы — развалины замков — Лимож и Limousin. Вид Орлеана — приезд в Париж.

30. Париж.

ПОКАЖЧИК ІМЕН.

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ.

ЗМІСТ

ГОЛОВНІШІ ПОМИЛКИ ТА ПОПРАВКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
III	20	пристосованих	пристосовані
„	30	визначають	відзначають
XV	9	І. М. Каманіна	І. М. Каманін,
XVII	1	уривки	уривки,
XXV	11	навіть	навіть, здається,
„	18	причитано	зачитано
XXXII	37	поета	поета;
XXXIII	7	188 № 10	1881, № 10
LVII	1	поляками	поляками (Загурський, Глінський, Міньович, Хамец)
LXIV	—	1873 р.	1873—5 рр.
LXXII	1	Ків. 1888. Кн. 3. Ст. 24—25	Кіевск. Стар. 1888. Кн. 4. Ст. 24—27
LXXXVIII	1 кол., 11	Козловський В.	Козловська В.
„	1 „ 12	Козловська К.	Козловський К.
6	27	Тржембинського	Тржебинського
8	29	з браком	через відсутність
20	21	цих жартів	від жартів
27	32	польського	польського історичного
31	7	от. Аб.	От Аб.
33	21	2 rarissimae	3 rarissimae
34	14	школа не могла	школа не мала і не могла
49	37	А. Спасович	В. Спасович
50	29	з Київа	до Київа
53	39	кн. I—X	кн. I—V
57	3	уваги	увагу
67	23	на степу	із степу
72	18	сімох	сім
73	37	робив	робили
74	22	Д. І. Анучіна	Д. М. Анучіна,
„	24	1919 р.	1918 р.
81	21	1812, 1813	1912, 1913
85	2	віку	його віку
86	26	„Укр. Жизнь“ і 1914	„Укр. Жизні“ 1914
88	37	знов	знов у Київі, далі на
89	25	польської	польської мови
90	34	Російської	Руської
91	12	першому році	першому 1850. році
142	8	категорий	котерий
145	18	свобода	освобода
„	19	1886	1880
152	4	свобода	освобода

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
163	33	благовение	благоговение
165	12	справледливости;	справедливости;
183	12	требовании	требований
„	26	Чаплински	Чаплинским
186	28	неопредолимых	непреодолимых
187	8	Вожий	божий
192	2	фонетически	фонетические
193	6	стоять	стоят
194	10	павквилем	пасквилем,
198	6	Поляків [4]).	Поляків".
199	13	хакатерного	характерного
„	35	діаметр і в	діаметрів
207	23	зброєний	озброєний
209	27	поклядів	покладів
„	30	кукьтурою	культурою
212	17	всіх останніх	цих останніх
215	19	що той	що це є той
222	12	Татарина	Татар на
„	39	од чого	до чого
225	89	в Брацлавщини	з Брацлавщини
„	10	ще	що
232	15	оправдали	оправдала
233	30	городских	гродских
„	34	городской	гродский
„	39	swiadcow	swiadków
238	21	общим	общими
250	12	дворян	польских дворян
253	27	в исторические	исторические
257	11	партии	партий
260	14	церковной	о церковной
261	25—26	всенародности	своенародности
„	36	решта,	решта, фарба.
275	3	встречными	встреченными
279	17	будушности.—	будущности.—
„	36	результати	результаты
286	33	ого	его
288	11	Ю ефовича	Юзефовича
298	27	J. Isidora	J. Isidoro
299	3	Мериды	Мериди
„	15	Rua д'Ora	Rua d'Oro
„	40	Аржуда	Ажуда
302	1 кол., 42	Більський	Бельський
304	1 „ 23	Кіркер	Кіркор
„	1 „ 46	89	83
„	2 „ 51	83	82
305	1 „ 1	180	155, 180
„	1 „ 20	Освецім Стан	Стан.
„	1 „ 26	100,	100—
„	1 „ 36	229	299
306	1 „ 24	291	161
„	1 „ 32	195	295
308	1 „ 20	Белоксбург	Блюксбург
„	2 „ 12	Добруна	Добруча
„	2 „ 24	Золоби	Жолоби
309	1 „ 47	214	217
„	2 „ 55	294	298
310	2 „ 9	Alemquet	Alemquer

Видавн. № 12.

Обсяг 25 др. арк. Папір $12^1/_2$ арк. Ф. 621×878 мм. 35 кг. 1 арк. 43 т. зн.